

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTITUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

2017, cild 63

SCIENTIFIC WORKS
OF THE INSTITUTE OF HISTORY NAS OF AZERBAIJAN
2017, volume 63

ТРУДЫ
ИНСТИТУТА ИСТОРИИ НАН АЗЕРБАЙДЖАНА
2017, том 63

1947-ci ildən
nəşr olunur

63 / 2017

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

Baş redaktor:

Yaqub MAHMUDOV

AMEA-nın müxbir üzvü

Redaksiya heyəti:

Akad. Nailə **VƏLİXANLI**, akad. Teymur **BÜNYADOV**,
akad. İsmayıl **HACIYEV**, AMEA-nın müxbir üzvü Nərgiz **AXUNDOVA**,
fil.ü.f.d. Səbinə **ALMƏMMƏDOVA**, Ədilə **AĞABƏYOVA**,
t.ü.f.d. Nərgiz **AXUNDOVA**, t.ü.e.d. İradə **BAĞIROVA**,
t.ü.f.d. Cəbi **BƏHRAMOV** (baş redaktor müavini),
t.ü.e.d., prof. Həsən **ƏLİBƏYLİ**, t.ü.f.d. İradə **ƏLİYEVƏ** (məsul katib),
t.ü.f.d. Sevinc **ƏLİYEVƏ**, t.ü.f.d. Allahverdi **ƏLİMİRZƏYEV**,
t.ü.e.d. Şahin **FƏRZƏLİYEV**, t.ü.e.d. Qasım **HACIYEV**,
t.ü.f.d. Hacı **HƏSƏNOV**, r.ü.f.d. Mehri **XANBABAYEVA**,
t.ü.e.d. Ədalət **QASIMOV**, t.ü.f.d. Nigar **MAKSVELL**,
t.ü.f.d. Elmar **MƏHƏRRƏMOV**, t.ü.e.d. Natiq **MƏMMƏDZADƏ**,
t.ü.e.d. Tamilla **MUSAYEVA**, t.ü.e.d. Tofiq **MUSTAFAZADƏ**,
t.ü.f.d. Tofiq **NƏCƏFLİ** (baş redaktor müavini), t.ü.f.d. İlqar **NİFTƏLİYEV**,
t.ü.e.d. Məryəm **SEYİDBƏYLİ**, t.ü.e.d. Kərim **ŞÜKÜROV**

ISBN 978-9952-8268-9-0

© AMEA Tarix İnstitutu, 2017

**«PANTÜRKİZM», «PANİSLAMİZM»,
YOXSA «PANTURANİZM»**

Rəşid MƏHƏRRƏMOV*

Açar sözlər: “Panturkizm”, “Panislamizm”, İ.Qaspiralı, Rusiya Federasiyası, sovet Rusiyası, SSRİ, Əlibəy Nüseynzadə.
Ключевые слова: Пантюркизм, панисламизм, пантуранизм, И. Гаспиралы, Российская Федерация, СССР, А. Гусейнзаде.
Key words: panturkism, panislamism, I Gaspirali, The Russian Federation, Soviet Russia, USSR, Ali bay Huseynzade.

UOT:338.425

Çoxmillətli dövlət kimi Rusiyanın tarixi inkişafının əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, onun müsəlman təbəələri, hər şeydən əvvəl türk dünyasının xalqlarıdır. Müsəlman həmrəyliyi ideyası onların düşüncəsində və milli-azadlıq hərəkatında “inancda birlik”, türk xalqlarının qohumluqları, onların tarixi talelərinin birliyi haqqında kompleks təsəvvürləri ilə çulğadır. Hərçənd XX əsrə Rusiya öz tərkibində qeyri-türk əsilli bir çox müsəlman qruplarına malikdir, lakin burada son Rusiya imperiyasının¹, sonra isə Sovetlər birliyini² müsəlman əhalisinin əsas kütləsini təşkil edən xalqlar arasında türklər öndə idi.[12,1]

Müsəlman türklər indiki Rusiya Federasiyasının xeyli hissəsini təşkil edir(15 milyona yaxın) və çox zəngin mədəniyyət daşıyıcılarıdır. Qeyd edilməsi xüsusilə vacibdir ki, onlar Rusiyanın ən qiymətli xammal mənbələrinin və ən zəruri iqtisadi komplekslərinin yerləşdiyi Orta Volqaboyunda, Mərkəzi Asiyanın və Şimali Qafqazın xeyli hissəsində, Uralın və Sibirin bir çox ərazilərində, yəni strateji prioritet regionla-

* **Rəşid Məhərrəmov** - GDU-nun dosenti, Gəncə Dövlət Universiteti.
reshid.maharramov@mail.ru

¹ Rusiya əhalisinin 1897-ci il siyahıya alınmasının məlumatlarına əsasən onun 125 milyon altı yüz min əhalisinin 13 milyondan çoxu, yəni 11-i türklər idi

² Əhalinin 1989-cu il siyahıya alınmasının məlumatlarına görə türk-müsəlman əhalisinin sayı 47 milyondan çox idi]

rında cəmləşmişlər. [1,2] Təhlükəsizliyin, sabilliyin, ərazi bütövlüyünün, millətlərarası anlaşmanın Rusiya Fədaralizmi sisteminin hüquqi fəaliyyətinin köklü problemlərinin həlli türk xalqlarının milli hərəkətinin ümumi vektorundan, bu hərəkətin siyasi istiqamətindən, türklər içərisində əhvali-ruhiyyədən, türk-slavyan dialoqunun inkişafından və qarşılıqlı anlaşmasından çox asılıdır.

Türk-müsəlman dünyasının yaşadığı problemlər və onların milli hərəkətinin yeni və ən yeni zamanda irəli sürdükleri ideoloji konsepsiyalar bütünlüklə Rusiya problemləridir, Rusiya sosial reallıqları, milli siyasəti, ictimai fikir problemləridir. Özünün etnomədəni və dini birliyini saxlamağa, daha sıx birləşməyin yollarını və formalarını tapmağa çalışan bu xalqların milli hərəkətlərinin irəli sürdükleri konsepsiyalardan ən vacibi pantürkizm və panislamizm nəzəriyyələri idi. Bu nəzəriyyələr Rusiyaya xaricdən daxil edilməyib, Rusiya zəminində meydana gəlmişdir, onların inkişafı ümummilli Rusiya tarixinin ayrılmaz hissəsidir.

Türk xalqlarının böyük əksəriyyəti Rusiya dövlətində gündəlik həyatın normasına çevrilən alçaldılma, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahələrində sıxışdırılma hallarına narahatlıqla yanaşırdılar. Hüquq bərabərliyi uğrunda onların mübarizəsində islam və türkçülük başlıca dayağa çevrilirdi. Panislamçılıq cəhdləri xarici müsəlman dünyasında da müdafiə olunurdu. Bu ideologiya daha ənənəvi xarakter daşdığı XIX əsrin sonunda pantürkizm bir ideoloji yenilik hesab olunurdu. Türküstanda tərcüməçi kimi çalışmış rus missioneri N.P. Ostroumovun "Türküstan, silah gücünə əsarət altına alınmışdır, indi də onun ruhuna nüfuz edilməlidir"(10,168) fikrində aydın şəkildə ifadə olunmuş mürtəce siyasət Rusiyadaxili türk-müsəlmanlara qarşı da yeridilirdi. Hakimiyyətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Rusiya müsəlmanlarla çəkişmək və onları özlərinə tabe etməyin yollarını axtarırdı. Bu baxımdan, imperiya hakim dairələri üçün əsas vasitə ruslaşdırma və xristianlaşdırma siyasəti idi (11, 63)

Pantürkizm və panislamizm tatar-türk ziyalılarının mədəni-liberal hərəkəti kimi, 1880-ci illərdə Rusiyada qeyd etdiyimiz sosial-tarixi zəmində meydana gəlmişdir. Türkizm nəzəriyyəsinin, maarifçiliyin cədidizm müsəlman sisteminin yeniləşməsi proqramının formalaşması və

yayılması krım-tatar maarifçisi İsmayıl Qaspiralının (1851-1914) ictimai və elmi fəaliyyəti ilə ən sıx şəkildə əlaqədardır. Pantürkizm proqramını müəyyən edən şüar, meyar, türk-islam dünyası xalqlarına ünvanlanan əxlaqi-mənəvi müraciət: «Dildə, fikirdə, işdə birlik»-məşhur kəlamı ona məxsusdur. İsmail Qapıralı irsinin ən nüfuzlu tədqiqatçılarından biri Aleksandr Benniksen yazır: "Qaspiralı Rusiya İmperiyası türk müsəlmanlarının birləşməsinin zəruriliyini "dildə, fikirdə və əməldə" birlik frazasında birləşdirilirdi. Onun nöqtəyi-nəzərinə, bütün türklərin (Pan-Türkis) və bütün müsəlmanların (Pan-İslamis) birləşməsi təkcə onun kiçik krım-tatar xalqını deyil, həm də Rus imperiyasının bütün türk xalqlarını xilas etməyin yeganə vasitəsidir. (sitat Svetlana Çervonnayanın "Pantürkizm i panislamizm v russkoy istorii". məqaləsindən gətirilmişdir. «Oteçestvennie zapiski» jurnalı, №5, 2003).

Yeni ideyaların təbliğinin mühüm vasitəsi türk-tatar mətbuatının flaqmanı İ. Qaspiralının 1883-cü ildə nəşr edilən «Tərcüman» («Tərcüməçi») mətbu orqanı idi. Əvvəlcə, həftəlik qəzet kimi çıxan mətbu orqan, sonradan tez-tez nəşr edilərək 1918-ci ilə qədər mövcud olub, banisindən dörd il çox yaşamışdır. [6,12]

Rusiyanın türk, müsəlman xalqlarının məcmuunu Qaspiralı möhkəm daxili bütövlüyə malik və etnosiyası arenada bərk «lehimlənmiş» blok kimi çıxış edən etnomədəni birlik kimi dərk etmişdir. Bu türk-tatar icmasının sərhəddi Qaspiralı tərəfindən Avroasiyanın xristian Qərbi ilə buddizm Şərqi arasında yerləşən nəhəng ərazisində yaşayış vilayəti kimi dairəyə alınmışdır: «Bu tayfa – bu türk-tatar icması xüsusi və möhkəm dini-məişət yaşam tərzinə malik olmaqla geniş Rusiyanın xalqları içərisində kifayət qədər iri vahiddir və fikrimcə onun taleyi dövlətin və cəmiyyətin diqqətində olmalıdır».[7] Müsəlman dini, mədəni və əxlaqi dəyərlərini o, türk icmasının (cəmiyyətinin) ən mühüm möhkəmləndirici substansiyası (vasitəsi) hesab edirdi. Onun fikrincə, bu icmanın, əhəmiyyətinə görə, əsas təməllərindən biri türk xalqlarının Rusiya ilə tarixi əlaqəsidir. Rusiyanı keçmiş tatar dövlətinin (Qızıl Orda-Qaspiralı bu termini işlətmir) varisi hesab edərək, o yazırdı: «... Mənə elə gəlir ki, tatarların varisləri kimi, rusların sərhədləri özünün təbii-tarixi hüdudlarına çatmayınca, möhkəm ola bilməz».[7] İ. Qaspiralı qeyd edirdi ki, Rusiyanın başlıca və ən çox əhalisi olan ruslar

digər xalqlarla sülh şəraitində və dostcasına yaşamaq kimi çox nadir və bəxtəvər xarakterə malikdir. Qapalıq, özgə xalqlara düşmənçilik, bədxahlıq *adi rus adamının* xarakterinə, təbiətinə yaddır. [12,4]. Bəli, adi rus adamının, bəs uzun əsrlər özgə torpaqlarını, başlıca olaraq türk torpaqlarını işğal edib, həmin torpaqların aborigen xalqlarını müstəmləkəçilik zülmü altında istismar edən, həmin torpaqların yeraltı və yerüstü sərvətlərini mənimsəyən siyasi rejimlər necə, onlardanı xeyirxah və sülhsevərdilər? Rejimlə sadə rus adamının fərqi yaxşı bilən İsmayıl bəy deyində ki, rusların sərhədləri özünün təbii-tarixi hədudlarına çatmayınca möhkəm ola bilməz – rusların türk torpaqlarını işğal etməzdən əvvəlki hədudları – Kazan, Həştərxan, Krım, Sibir və s. xanlıqların geniş ərazilərini zorla ilhaq etməsindən əvvəlki sərhədlərini – Moskva knyazlığı və onun ətrafındakı rus torpaqlarını nəzərdə tuturdu. Bu isə o demək idi ki, İ.Qaspiralı türklərin öz dədə-baba torpaqlarına sahib çıxmasını və həmin torpaqlarda möhtəşəm Turan dövlətinin yaradılmasını arzulayır və bu müqəddəs amal uğrunda yorulmadan, təqib və təzyiqlərdən qorxmadan mübarizə aparırdı.[6,5]

İ. Qaspiralının türkiizmi təkcə nəzəriyyə deyil, reallaşmasında özünün də fəal və hərtərəfli iştirak etdiyi hərəkət proqramıdır. Dili ümumtürk birliyinin başlıca əsası hesab edərək, o, hər şeydən əvvəl dil islahatı aparmağa çalışırdı. Onun müəyyən edilmiş türkiizm formulunda birinci yerdə duran «dildə birlik» öz-özünə təşəkkül edə bilməzdi, çünki türk xalqlarının canlı dili, onların struktur-tipoloji oxşarlıqlarına və leksik ümumiliyinə baxmayaraq, hər halda fərqlənirdilər. Krım-tatar dilinin modernləşdirilmiş versiyası əsasında – özünəməxsus türk esperantosunun (esperanto – 1887-ci ildə Varşava həkimi Zamenqov tərəfindən yaradılmış, süni beynəlxalq dil; sözdüzəltmə və qramatik cəhətdən sadəliyi ilə fərqlənir; esperantonun sözləri daha geniş yayılmış Avropa dillərindən götürülmüşdür) işlənilib hazırlanması ümumtürk yaxınlaşması yolunda mühüm addım idi. Dil islahatı gedişində həll edilən əsas məsələ türk dillərində fonetik fərqlərin minimallaşdırılması idi. Nəticədə türk dünyasının bütün xalqlarına aydın olan «ümumi dil» («Lisan-i ümumi») yaradıldı. Məhz onun sayəsində «Tərcüman»ın Avrasiyanın bir çox regionlarında müvəffəqiyyəti və geniş yayılması təmin edildi. [6,7]

Türk dünyasının birləşdirilməsi və modernləşdirilməsi proqramının reallaşa bilməsinin ikinci mühüm sahəsi təhsil sistemi idi ki, İ.Qaspiralı «üsuli-cədid» («yeni metod») metodunu işləyib hazırladı və 1884-cü ildə Baxçasaray məktəbində ilk dəfə olaraq onu tətbiq etdi. [6,7]

Qaspiralının üçüncü (ola biləcək ən vacibi) praktik işi jurnalistika, nəşriyyat və ədəbi fəaliyyət, hər şeydən əvvəl, onun pantürkizm hərəkatının əsas «təbliğatçısı və təşkilatçısı» olan «Tərcüman»ın nəşri idi. Gizli polisin arxivlərdə saxlanılan hesabatları sübut edir ki, mütləqiyyət sistemi üçün türk birliyinin nə qədər təhlükə olduğunu Rusiya hökuməti əla başa düşürdü.

Rusiya federasiyasının dövlət arxivində Moskva tarixçisi professor D.Y.Arapovun araşdırmaları İ.Qaspiralının daim izləndiyini sübut edən materiallar aşkara çıxarmışdır. 1911-ci ilin noyabrında tərtib edilmiş «Polis Departamentinin Rusiyada panislamizmin yayılması haqqında arayışın» Tavriya quberniyası bölməsində deyilirdi: «Əhəlinin çox hissəsini tatarlar təşkil edən və Türkiyəyə yaxın olan quberniya Rusiyada panislamizmin təbliğində böyük rol oynayır. Baxçasaray şəhərində Rusiyada panislamizmin təbliğinin əsas orqanı – «Tərcüman» qəzeti nəşr olunur. Ümumiyyətlə, Baxçasaray Rusiyanın cənubunda panislamizmin yayılmasının ocağıdır». [9,12]

Sovet Rusiyasında və SSRİ-də pantürkizm və panislamizm əleyhinə təbliğat get-gedə daha amansız xarakter aldı. 1923-cü ildə tarixə milli məsələnin stalin həll yoluna qarşı çıxan tatar kommunisti M.Sultan-Qaliyevin adından «Sultan-Qaliyevçilik» adlı «iş» uyduruldu. Lakin etiraf etmək lazımdır ki, «Sultan-Qaliyevçilik» müstəntiqlərin və «Stalin kursunun» sadıq təbliğatçılarının tam uydurması deyildi, onun arxasında həqiqətən pantürkizm ideologiyasını sovet hakimiyyətinin milli siyasəti ilə birləşdirmək cəhdi dururdu. 1920-ci illərdə tatar kommunistləri arasında (düzdür, məhdud dairələrdə və qısa müddətə) Mərkəzi Rusiyada müstəqil dövlət – Turan Sosialist Respublikası yaratmaq ideyası yayılmışdı. Orta Asiyada Türküstana Rusiyadan asılı olmayan törəmə – «Turan dövlətinin» mümkün mərkəzi kimi baxan Turan Rıskulovun başçılıq etdiyi «İrq» gizli təşkilatı mövcud idi.[1;12]

SSRİ-də pantürkizm ideologiyasına hücum zaman-zaman daha kəskin və dözülməz xarakter almışdır. Pantürkizmin tənqidi kobud

həcvlər və lənətlər səviyyəsinə endirilmişdir. Bu hal həm paytaxt alimlərinin təmsil etdikləri, eləcə də müttəfiq respublikaların məktəbləri ilə təmsil olunan rəsmi elmə dərinədən daxil olmuşdur. Məsələn, Özbəkistan SSR EA-nın Şərqşünaslıq institutunun elmi əsərlərində A.X.Babaxocayevin 1954-cü ildə nəşr olunan əsəri – «Pantürkizm imperializmin ideoloji təxribat silahıdır» adlanırdı. İkinci bir misal, Y.K.Sərkisyanın 1962-ci ildə Yerevanda Ermənistan SSR EA-nın qriffi ilə nəşr olunan «Osmanlı imperiyasının Zaqafqaziyada təcavüzkar siyasəti» əsəri azğın türkofobiyanın açıq təzahürü idi. 40 il keçdikdən sonra (2002-ci ildə) həmin əsas müddəaları A.Svarans Moskvada nəşr etdirdiyi anti-türk həcvdən ibarət – «Pantürkizm və Türkiyənin Qafqazda geostrategiyası» əsərində təkrar etmişdir.[13,39]

Rəsmi sovet təbliğatı artıq müharibədən sonra yayılmış «pantürkizm» ilə «faşizm» arasında mənəvi qohumluq versiyasından entuziazmla (vəcdlə) yapışb, türkizm tərəfdarlarını nasist rejiminin «əlatı-ları», hətta quyruqları kimi təqdim etməyə çalışırdı. Artıq bu dövrə adı bütün sovet tədris kitablarından, ensiklopediyalardan çıxarılmış Qaspiralının əsərlərindən sitatlar akademik auditoriyalardan, universitet kafedralarından deyil, Kırım tatarları üzərində gedən məhkəmə proseslərindən eşidilirdi və burada böyük vətəndaşlıq cəsarəti lazım idi ki, bunu sovet məhkəməsinin üzünə çırpı biləsən, necə ki, 1976-cı ildə «omsk prosesi»ndə Müstafa Cəmilev bunu etdi.[3,39] Burada bir məqamı qeyd etməmək mümkün deyildir. Yuxarıda deyildiyi kimi həyatının mənasını türk birliyində, onun yaradılmasında görə İ.Qaspiralı çarizm dövründə polis departamenti tərəfindən izlənilsə də və onun fəaliyyətinin mütləqiyyət üsul-idarəsi üçün nə qədər təhlükəli olduğu bəlli olsa da, o təqib hədəfi seçilməmişdi. Sovet rejimi dövründə isə İ.Qaspiralının türk birliyi haqqındakı bütün fikirlərinə, turançılıq ideyalarına qadağa qoyulmuşdu. Bu isə o demək idi ki, Rus imperiyasının varisi olan Sovet siyasi sistemi daha mürtəcə siyasət yeridərək, söz azadlığına, fikir azadlığına dözümsüzlük göstərir və fərqli fikir daşıyıcıları cismən məhv edilirdi. «Pantürkizm» və «faşizm» arasında «qohumluq» əlaqələrinə gəldikdə isə, sözün əvvəlində gələn və mənası bütün, hamı olan «pan» şəkilçisinin xofundan qorxan sovet ideoloqları görəsən başa düşürdülərmi ki, zamanında faşizmlə panturkizmi yox, bolşevizmi müqayisə edəcəklər.

Təzadlı bir fikri də diqqətə çatdırmaq lazım gəlir. 1978-ci ildə Azərb. SSR EA-nın nəşriyyat komissiyasının qərarı ilə çap edilən rusca-azərbaycanca lüğətdə «pan» şəkilçisi ilə düzəldilən ayrı-ayrı «izmlər» mənalandırılarkən qərəzli tərcümə özünü göstərir. Özü də acınacaqlı hal ondan ibarətdir ki, bu lüğətlərin tərcüməçiləri özümüzünkülərdir. Fikir verin, həmin lüğətlərdə «panslavizm» izah edilərkən yazılır: «çarizm başda olmaqla bütün slavyan xalqlarının birləşdirilməsi ideyasını irəli sürən mürtəce siyasi cərəyan». S.İ Ocaqovun müəllifliyi ilə nəşr olunan «slovar russkoqo yazıka» lüğət kitabında daha irəli gedilərək, belə yazılır: «panslavizm» XIX-XX əsrin əvvəllərində slavyan xalqlarının vahid dövlət yaratmaq cəhdlərini və milli-azadlıq mübarizəsini əks etdirən ideya-siyasi cərəyan. «Pantürkizm» isə izah edilərkən göstərilir: «türk dillərində danışan bütün xalqların Türkiyə başda olmaqla vahid dövlətdə birləşdirilməsini irəli sürən ən mürtəce millətçi mülkədar-burjua cərəyanı».[15,381-382] Pantürkizm ideologiyası rus xalqına, demokratik hərəkətə, digər xalqların mütərəqqi qüvvələrinə xidmət göstərərək, rus dövlətçiliyinin də mühüm dayağı ola bilər. Bu o halda baş verə bilər ki, o əsaslarını İ.Qaspiralının qoyduğu liberal türkizmin əsaslarına söykənən, millətlərarası barışığın dəyərinə üz tutmuş açıq, tolerant, humanist ictimai xarakter kəsb etsin.

Pantürkizm və panislamizm konsepsiyası proqramının işlənilməsi hazırlanmasında İ.Qaspiralı tək deyildi. Həm Rusiyanın türk dünyasında, həm onun xaricində onun varisləri və həmfikir müasirləri var idi. Pantürkizmin erkən və ardıcıl nümayəndələrindən biri Cəmaləddin Əfqani (1839-1898) də müstəmləkə zülmündən azad olmağa çalışan xalqların, təkcə dini inanc əsasında deyil, bir-birini daha yaxşı başa düşmək imkanı verən dil və etnik yaxınlığı əsasında birləşməsinin zəruriliyini qeyd edirdi. O yazırdı: «Qohumluq olmadan birlik ağılasızmazdır, qohumluq – dil eyniliyi olmadan mümkünsüzdür, dil isə eyni bir cəmiyyətin bütün təbəqələrinin anlaşılma vasitəsi olmasa, öz sosial funksiyasını yerinə yetirə bilməz».(sitat M.Ə.Rəsulzadənin “pantürkizm haqqında: Qafqaz problemi ilə əlaqədar məqaləsindən götürülmüş/ Oksford, 1985, s 67)

Türkizm və cədidizm praktik olaraq eyni vaxtda «tatar» (türk) dünyasının geniş ərazisində yeni ideyalar kimi dərhal yayılırdı, yeni ideologiyanın dayaq məntəqələri isə Kazan-Kırım-İstanbul oxu üzərində

də yerləşirdi. Tarixçi Battal Taymas 1966-cı ildə Ankarada nəşr edilən «Kazan türkləri» əsərində XIX əsrin sonunda qüvvələrin yerləşməsi şəraitini qiymətləndirərək yazırdı: «Üsuli-cədid» hərəkatının aparıcı qüvvəsi kırımlı İ.Qaspiralı olsa da, bu ideya Kazan türk mütəfəkkirləri tərəfindən dərhal götürüldü və Qaspiralı onlar üçün etibarlı dayaq oldu». [14,55]

Rusiyada və Türkiyədə pantürkist hərəkatları arasında Kazan tatarı Yusuf Akçura oğlu mühüm əlaqələndirici rol oynamışdır. Onun pantürkizmin manifestlərindən daha erkən yazdığı 1904-cü ildə Qahirədə çıxan «Türk» qəzetində anonim nəşr olunan «İdarəetmənin üç sistemi» («Üç tərz siyasət») məqaləsidir. Osmanizm, panislamizm və türkizm konsepsiyalarını müqayisə edərək Akçura oğlu türkləri birləşdirməyin daha perspektivli real yolu türkizmi seçmiş, ona üstünlük vermişdir. O, Türkiyə mərkəz olmaqla bütün türk xalqlarının siyasi ittifaqının yaradılmasını müdafiə etmişdir. Akçura oğlunun çıxışı pantürkizmin yeni mərhələyə – mədəni-maarifçilikdən siyasi hərəkata keçməsi demək idi. [4,211-219] Yusuf Akçura oğlu 1908-ci ildən Türkiyədə yaşamış 1911-ci ildən «Türk yurdu» («Türk evi») qəzetini nəşr etmiş və daha nüfuzlu və enerjili pantürkist istiqamətli «Türk ocağı» təşkilatının liderlərindən biri olmuşdur.[4, 219-222]

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türkləri pantürkizmi son dərəcə fəal surətdə təbliğ edirdilər. 1907-ci ildə «Fyuzat» (maarifçilik) jurnalının səhifələrində Əli bəy Hüseynzadə onu «Türkləşmə, islamlaşma və avropalaşma» sözləri ilə ifadə edib, Azərbaycan milli intibah proqramını qısaca belə müəyyənləşdirmişdir. Xarakterik haldır ki, bu üçlükdə türkizm birinci yerdə dururdu. Türkçülük hərəkatında Əli bəy Hüseynzadənin fəaliyyət yükü o qədər ağırdır ki, o qədər qiymətlidir ki, qısa da olsa bu fəaliyyət barədə danışmaq lazım gəlir. Görkəmli türkçü Yusuf Akçura oğlu türkçülükdən bəhs edərkən Əli Bəy Hüseynzadəyə çox yüksək qiymət verərək onu türklər içərisində ilk turançı adlandırır. «Ə.Turani» təxəllüsü ilə «Məktubi-məxsus»u yazan şəxs Azərbaycan türklərindən Əli bəydir. Yazdığı aşağıdakı Şeir parçası da onun turançı olduğunu təsdiqləyir:

Sizlərsiniz, ey qövmi-macar, bizlərə ixvan,
Əcdadımızın müstərəkən mənşəyi Turan!...
Bir dünyəyiz biz, həpimiz haq-pərəstan;

Mümkünmü ayılsın bizi «İncil» ilə «Quran»?[4, 229-131]

Şeirdən də göründüyü kimi Hüseynzadə Əli bəy yalnız pantürkizm tərəfdarı deyil, daha geniş olan «panturanizm» tərəfdarıdır, istifadə etdiyi təxəllüsü də «Ə. (Əli) Turani» bir daha bunu göstərir. Akçura oğlunun dediyi kimi Əli bəy müsəlman türkləri arasında «ilk turani», yəni panturanisdir, desək xəta etmiş olmarıq.

Əli bəy İstanbulda Tibbiyyə məktəbində oxuyarkən öz yoldaşlarına müəllimlik təsiri bağışlamışdır. O Avropa fikirlərini, Avropa ədəbiyyatını, Avropa ürfan və mədəniyyətini, qisası, Qərbi tanımaqda professorlardan çox xidmət göstərmişdir. Yoldaşlarından doktor Abdulla Cövdət bəy, Əli bəyin Tibbiyyə məktəbindəki təsirini belə nəql edir: «Əli bəy səssiz və düşünür halı ilə, əsrarəngiz təsiredici öyüdləri ilə üzərimizdə bir peyğəmbər təsiri buraxırdı. Əvət, o bir Rəsuli-Həqq idi».[4, 233]

Birinci dünya müharibəsi türkiizm ideoloqlarının vəziyyətini çətinləşdirir. Lakin bu çətin şəraitdə artıq kifayət qədər möhkəmlənmiş və təşkilatlanmış pantürkizm hərəkatı ümumi türk həmrəyliyi institutlarının dağılmasının qarşısını alıb, son dərəcə mühüm addımlar atmağı bacardı. 1915-ci ildə İstanbulda Yusuf Akçura oğlunun başçılıq etdiyi Rusiyanın müsəlman-türk-tatar xalqlarının hüquqlarını müdafiə Komitəsi yaradıldı. 1915-1916-cı illərdə Komitənin üzvləri Budapeşt, Vyana, Berlin və Sofiyaya gedib, Mərkəzi Avropanın hökumət dairələrində Rusiyanın türk xalqlarının ağır vəziyyəti haqqında informasiya yaydılar. Komitə Rusiyadan asılı olmayan müstəqil Türkünstanın yaradılması, Krım və Kazan xanlıqlarının bərpa edilməsi proqramını işləyib hazırladı. 1915-ci ildə Berlində «rusiya türklərinin hüquqlarını müdafiə cəmiyyəti» yaradıldı. Cəmiyyətin tərkibinə R.İbrahimov, Y.Akçura oğlu, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, M.Çələbizadə və Mukimiddin Beycan daxil idi. Cəmiyyət üzvləri türk xalqlarının Rusiyadan ayrılmasına yardım almaq məqsədilə 1915-ci il dekabrın 8-də Avropa dövlətlərinə, 1916-cı il mayın 9-da isə ABŞ prezidenti Vilsona müraciət göndərmişdilər. Müraciətlərdə Rusiya imperiyasındakı türk xalqlarının ağır həyatından, dini, milli, siyasi hüquqsuzluqlarından geniş bəhs olunurdu.[12]

Bolşeviklər əvvəlcə pantürkizm hərəkatından istifadə etmək və onların radikal liderləri ilə əlaqə yaratmaq fikrində idilər. Lakin vətən-

daş müharibəsinin gedişində sovet hakimiyyəti pantürkizm bayrağı altında türk xalqlarının birləşməsinin, onların ümumtürk dövlətçiliyini yaratmaq cəhdlərinin onun üçün bütün təhlükəsini və arzuolunmazlığını anlamağa başladı.

Məsələn, “Sovetskiy gnsiklopediçeskiy slovar»ın son nəşrlərindən birinə daxil edilən “Pantürkizm” məqaləsində göstərilir ki, bu “XX əsrin başlanğıcında meydana çıxan türk burjua-mülkədar hakim dairələrinin bütün türkdilli xalqların Türkiyənin hakimiyyəti altınfa bitləşdirilməsini təbliğ edən mürtəce-millətçi doktrinasıdır”. [2,975; 9,159]

Türk xalqlarının da zorla bir imperiyada birləşdirilməsi nəticəsində yaranan sovet sistemi dönəmində aşkarlığın və demokratiyanın olmaması cəmiyyətdə baş verən hər cür hadisələrin üzə çıxmasına, bu hadisələrdən insanların, xüsusən ölkə vətəndaşlarının xəbərdar olmasına mane olurdu. Belə təsəvvür yaranırdı ki, sovet cəmiyyətinə qarşı heç bir narazılıq və ayrı-ayrı xalqların, o sıradan həmişə azadlığa və müstəqilliyə can atan türk xalqlarının mübarizəsi olmamışdır. Lakin yuxarıda deyilənlərdən məlum olur ki, türk xalqlarının müstəqillik, birlik və böyük Turan dövlətinin yaradılması uğrunda müqəddəs mübarizəsi bir an belə dayanmamış, hər cür məhrumiyyətlərdən keçsə belə, hədəfə doğru irəliləmişdir.

SSRİ-nin süqutu, ayrı-ayrı müstəqil türk dövlətlərinin yaranması, türk xalqlarının birliyiinin bərqərar olması üçün əlverişli zəmin yaratmışdır. Amma əfsuslar olsun ki, imperiyanın dağılması heç də bütün türk xalqlarına istiqlaliliyyət gətirmədi, sovet imperiyasının varisinə çevrilən Rus imperiyası Rusiya ərazisində yerləşən qeyri-rusların, təbii ki, türklərin də müstəqillik qazanması yolunda qırılması çətindən-çətin olan buxova çevrildi. Bu imperiya tərkibində olan hər hansı bir xalqın müstəqillik duyğusunu dərhal, beşikdəcə boğaraq, digər xalqlara ibrət olsun deyə, ölüm və qanla buxovlayır. Lakin türk xalqlarının birliyinin yoxluğundan yaranan Rus imperiyasının çökməsi prosesi başlamışdır və bu proses qeyri-rus xalqlarına, ilk növbədə türk xalqlarına azadlıq və müstəqillik gətirəcəkdir. Bax, onda Böyük Türküstan (Turan) dövlətinin yaranması reallaşacaqdır. Deməli, Turan dövlətinin yaranması bir sıra problemlərin həllindən; birinci, rus imperiyasının dağılmasından, onun iqtisadi, siyasi və hərbi çöküşündən; ikincisi, xalqlar həbs-

xanasına çevrilən, antidemokratik, şovinst iran rejimi şəraitində yaşayan azərbaycan türklərinin müstəqillik qazanmasından, yeni çoxəsrlik siyasi hakimiyyətinin bərpa edilməsindən; üçüncüsü, bütün türk dövlətlərinin demokratik dəyərlərə yiyələnməsindən, milli kimliyin, nəticə etibarilə milli-mənlik şüurunun bərqərar olmasından keçir. Əks təqdirdə, hədəfə çatmağın başlıca şərtlərindən olan yüksək intellekt sahibləri İ.Qaspiralı, Cəmaləddin Əfqani, Ə. Hüseinzadə, Ə. Ağaoğlu, Yusuf Akçura oğlu, M.Rəsulzadə, Ə.Topçubaşov kimi ziyalılar qeyri-demokratik rejimlərdə çətin ki, yetişsinlər.

Sonda istər-istəməz belə bir sual meydana çıxır: Çağdaş dövrümüzdə türk birliyini yaradaraq, əzəmətli Turan dövlətinin yaranmasına nail olmaq mümkündürmü və əgər bu dövlət yaranarsa, dünyanın mənzərəsi necə görünə bilər?

Bu suala cavab vermək çox çətin olsa da, özümüzdə cəsarət tapıb aşağıdakıları söyləyə bilərik: əvvəla, dünyanın müxtəlif qitələrinə səpələnən türkdilli xalqları vahid bir dvlətdə birləşdirmək virtual bir fikirdir, yeni etiraf etsək, xəyaldır. Çünki ayrı-ayrı türk dövlətlərinin siyasi rəhbərləri və siyasi partiyaları öz şəxsi ambisiyalarını ümumtürk birliyinə qurban verməyə hazır deyillər. Digər tərəfdən dünyanın güc mərkəzləri ABŞ, Avropa Birliyi, Çin və Rusiya özlərinə alternativ və rəqib kimi yeni bir güc mərkəzinin meydana gəlməsinə, yəqin ki, imkan verməməyə çalışacaqlar. Lakin sadəcə olaraq təsəvvür etsək ki, Turan dövləti mövcuddur, əlbəttə bu bizim böyük arzumuzdur, bu dövlət dünyanın güc mərkəzlərindən birinə çevrilərdi. Hədəfimiz xəyal deyil, gerçəkləşməsi mümkün olan arzudur, arzular isə həmişə xəyal kimi insanların düşüncəsində özünə yer taparaq, elə insanların fəaliyyətində də gerçəkləşir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. «Oteçestvennie zapiski» jurnalı, №5, 2003)
2. Sovetskiy gnsiklopedičeskiy slovarğ. İzd-vo «Sovetskaə gnsiklopediə»,M., 1985, 1600 s.
3. Rossiyskaə Federasiə protiv Mustafı Djemileva: Omskiy proüess 1976, K., 1998.
4. Akçuraoglu Yusif. Türkçülüyn tarixi. “Qanun”B., 2006, 308s.
5. Trubeükoy N.S. O turanskom glemente v russkoy kulğture. //gtnoqrafıçeskoe obozrenie. 1992, №1.

6. İsmail-bey Qaprinskiy. Russkoe musulğmanstvo: mısli, zametki i nablödeniə musulğmanına. Simferopolğ, 1881.
7. Terdjiman 1994, №1.
8. Gnsiklopediçeskiy slovarğ. M.,1993.
9. Çervonnaə S.M. İ. Qasprinskiy-vıdaöhiysə krımsko-tatarskiy prosvetitelğ i qumanist//gtnoqrafiçeskoe obozrenie, 1992, №1
10. Hayit B. Türküstan dövlətlərinin milli mücadilələri tarixi. Ankara, 1995.
11. Vendrikov K.E. Oçerki po istorii narodnoqo obrazovanıə v Turkestane(1865-1917qq), M.,1960.
12. S.Çervonnaə Pantörkizi i panislamizm v russkoy istorii. «Oteçestvennie zapiski» jurnalı, №5, 2003.
13. Babaxodjaev A.X. Pantörkizm –orudie ideolojiçeskoy diversii imperializma, Taşkent, 1954.
1. 14Battal Taymas. Kazanlı türklər, Ankara, 1966.
14. Rusca-azərbaycanca lüğət. II cild, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1978.

“PANTURKİZM”, “PANİSLAMİZM”, YOXSA “PANTURANİZM”

XÜLASƏ

Məqalə Rusiya siyasi və elmi mühitində heç də birmənalı qiymətləndirilməyən, əslində türklərlərinin mədəni-siyasi azadlıqları uğrunda müəssisə istəyindən doğan ideoloji konsepsiyanın araşdırılmasına həsr edilib.

Məqalədə “türkçülük” və “islamçılıq” nəzəriyyəsini öz milli-azadlıq mücadiləsinin leitmotivi hesab edən türk xalqlarının bu mübarizə sərhəddi Rusiya həddlərini açaraq beynəlxalq miqyaslı “Turançılıq” xarakteri daşdığı diqqətə çatdırılır. Müəllif araşdırmasının sonunda Turan dövlətinin yaranmasını bu müqəddəs mücadilənin hədəfi hesab edir.

ПАНТЮРКИЗМ, ПАНИСЛАМИЗМ ИЛИ ПАНТУРАНИЗМ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу и описанию идеологической концепции, неоднозначно воспринимаемой в России и основанной на борьбе тюркских народов за свою нравственно-политическую свободу. Статья нацелена на то, чтобы показать, что сегодня идеи «тюркизма» и «панисламизма», которые тюркские народы считали лейтмотивом своей национально-освободительной борьбы, перейдя границы России, приобрели в международных масштабах характер Туранизма. Автор считает, конечной целью этой священной борьбы является образование Туранского государства.

“PANTURANISM”, “PANISLAMISM” OR “PANTURANISM”

SUMMARY

The article deals with ideological concept not being estimated unanimously in the political and scientific environment of Russia, in fact the desire of turkish people struggling for spiritual-political freedom.

The article investigates the idea of “Turanism” having international scope exceeding the borders of Russia, and considering the theory of “Turkism and Islamism” as the essence of national-liberty struggle.

As a result of the article the author considers the creation of Turan state as the sacred target of this struggle. Our target is not an imagination. A desire that can be realized. Desires find themselves in the thinking of people as an imagination and become true in the activity of people.

ÇİNDƏ SIYASI SİSTEM, ONUN FƏRQLİ ASPEKTLƏRİ VƏ İNSAN HÜQUQLARININ MƏHDUDLAŞDIRILMASI

Fidan ƏLƏSGƏROVA*

Açar sözlər:	Çinin siyasi sistemi, insan hüquqları, parlament, Çin konstitutsiyası, qanun
Ключевые слова:	Политическая система Китая, права человека, парламент, Конституция Китая, закон
Key words:	China political system, human rights, parliament, The China Constitution, law

Siyasi sistem hər bir ölkənin ictimai-siyasi həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur. Siyasi sistem dövlət hakimiyyətinin yaranması, formalaşması və fəaliyyəti ilə bağlı proseslərdə iştirak edən bütün strukturları, fərdləri və sosial qrupları özündə birləşdirir. Bütün ölkə miqyasında fəaliyyət göstərən, xüsusi təsiretmə mexanizminə malik olan dövlət onun əsas elementlərindən biri, əsas dayəğıdır.

Çin Xalq Respublikası (ÇXR) dünyada əhalisinin sayına görə (1.38 milyard nəfər) birinci, Asiya qitəsində ərazisinin böyüklüyünə görə Rusiya Federasiyasından sonra ikinci ölkədir [2]. İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə isə ÇXR Amerika Birləşmiş Ştatlarından sonra ikinci yerdədir [12]. Bütün bu faktorlar Çini diqqət mərkəzində saxlayır. Beləki, dünyanın əsas inkişaf etmiş ölkələrində Çini istər siyasi, istər iqtisadi, istər mədəni sahələrdə hərtərəfli və dərinlən tədqiq edən sinoloqların sayı kifayət qədər çoxdur. Onların əsas məqsədi Çinin çox az müddətə bu qədər uğurlara imza atmasının səbəblərini araşdırmaq və əldə olunan nəticələrdən öz ölkələrində istifadə etməkdir.

Çinin siyasi sisteminin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Çinin çox böyük əraziyə sahib olmasına baxmayaraq, o, unitar idarəetmə quruluşuna malik ölkədir. Demokratiya indeksinə görə Çin 2015-ci ilində 167 ölkə arasında 136-cı yeri tutmuşdur, bu da ölkədə avtoritar idarəetmənin mövcudluğu deməkdir [10]. Avtoritarizm özünü istər seçki proseslərində, hökumətin fəaliyyətində, siyasi həyatda iştirakda, istərsə də siyasi mədəniyyətin formalaşmasında, vətəndaş azadlıqlarının qorunmasında aşkar göstərir.

* **Fidan Ələsgərova** - Azərbaycan Dillər Universiteti, Regionşünaslıq kafedrası, müəllim.

ÇXR idarəetmə formasına görə respublikadır. Kuba, Şimali Koreya, Vyetnam, Laos kimi ÇXR də birpartiyalı sistemə malik dövlətdir. İnzibati quruluşuna görə ÇXR 22 əyalətə, beş muxtar vilayətə, 4 əyalət səviyyəli bələdiyyəyə və 2 xüsusi idarəetməyə malik regiona bölünür.

1949-cu il noyabrın 1-də yaranan ÇXR uzun müddət Mao Tsedunun (1949-1976) hakimiyyəti altında olmuş və bu günə qədər Çin Kommunist Partiyası hakimiyyətin bütün sferalarına nəzarəti əlində saxlayır. Sosializmin Çinə uyğunlaşdırılmış forması olan maoizm ölkədə geniş təbliğ edilirdi. 1958-ci ildən etibarən Mao Çin vətəndaşlarına yaşayış icazəsi sistemi tətbiq etmiş və bu sistem bugünə kimi qüvvədədir. Belə ki, əhali “kənddə işləyən işçilər” və “şəhərdə işləyən işçilər” kateqoriyalarına ayrıldı [7]. Bu sistemin tətbiqi ilə kənddən şəhərə kütləvi axının qarşısı alındı, çünki dövlət əhali üçün müəyyən edilmiş yerdən kənarda yaşayanların ərzaq yardımına, sığorta imkanlarına, səhiyyə dəstəyinə heç bir təminat vermirdi. Polis digər əyalətlərdə icazəsiz çalışanlara qarşı təzyiqlər göstərir, onları həbs edir, həbsxanadan çıxdıqdan sonra isə əvvəlki yaşayış məskənlərinə göndərirdi. Bu sistem “aparteid” rejimi ilə müqayisə oluna bilər. Belə ki, şəhərlilər müxtəlif sosial, iqtisadi və mədəni sahələrdə üstünlüklərdən yararlanırlarsa da, Çin əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən kəndlilərin belə imkanları yoxdur və onlarla “geridə qalmış vətəndaşlar” kimi davranılır. Bu da Çində insan hüquqlarının pozulduğuna dəlalət edir.

Müasir Çin konstitutsiyasında vətəndaş hüquq və azadlıqları haqqında maddələrlə yanaşı, Den Syaopinin 1979-cu ildə qəbul etdiyi “4 əsas qanun” (sosializm yolu, demokratik idarəetmə, Çində Kommunist Partiyasının liderliyi, Maonun fikirlərinin və marksizm-leninizm prinsiplərinin qəbulu) da yer almışdır [10; 6]

Məhz bu “4 əsas qanun” ÇXR rəhbərliyinə xalqı nəzarət altında saxlamağa imkan verir. Belə ki, qanuni nöqteyi-nəzərdən bu “4 əsas qanun” vətəndaş hüquqlarından çox üstündür. Bu da, 4 qanundan hər hansı birini pozan vətəndaşın dərhal həbs olunması üçün hüquqi zəmin yaradır. Bu da Çində insan hüquq və azadlıqlarının kifayət qədər təmin olunmadığını sübut edir.

Çin hökumətinin Sintizyan-Uyğur Muxtar Vilayətində yaşayan uyğurların hüquqlarını kobud şəkildə pozduğu bütün dünya ictimaiyyətinə məlumdur. Burada yaşayan sufi təriqətinə malik müsəlman uyğurlar öz dini ibadətlərini normal şəraitdə həyata keçirə bilmir, Çin hökuməti tərə-

findən süni maneələrlə üzləşirlər. Halbuki, Çin Konstitutsiyasında insanların azad dini etiqadı müddəası mövcuddur. Eyni zamanda, dövlət orqanlarında və yüksək maaşlı işlərdə işləmək uyğur türklərinə aid edilmir. Bəs Çin hökumətinin Uyğur türklərinə qarşı bu ayrışdırıcılıq siyasətinə “hüquqi” don geyindirməsi üçün real zəmin nə vaxt yarandı? Bu zəmin 2001-ci il 11 sentyabr Amerika Birləşmiş Ştatlarında baş vermiş terror hadisəsindən sonra ABŞ-ın terror üzərində müharibəsinin başlaması oldu. Belə ki, 11 sentyabr hadisəsindən başlayaraq bugünədək Çin hökuməti Çinin şimal-qərbində Sintizyan əyalətində müstəqillik əldə etmək uğrunda mübarizə aparan və bu ərazini “Şərqi Türküstan” adlandıran separatist qüvvələri “terrorist” adlandırır. Çin hökuməti bu qüvvələri beynəlxalq İslam terror şəbəkəsinin tərkib hissəsi hesab edir və onların Orta Şərqdən maliyyələşdirilib, Pakistanda təlim görüb, təcrübələrini Çeçenistan və Əfqanıstanda həyata keçirdiklərini iddia edir. Xüsusilə də, Şərqi Türküstan İslami Hərəkatının birbaşa Əl-Qaidə ilə əlaqələri olduğu iddia edilir. Təbii ki, bütün bunlar həbs olunan separatistlərin ictimaiyyətin gözü qarşısında açıq məhkəmələr şəklində hakim önündə hüquqi şəkildə mühakimə olunmamasına səbəb olur, onlara həbs olunduqdan sonra işgəncələr edilir.[1]

Çin konstitutsiya hüququ birbaşa demokratiyanın üç institutunu tanıyır: seçkilər, deputatın geri çağırılması və referendum [4]. Konstitutsiyada seçkilərin ümumi olması göstərilə də, əslində siyasi baxımdan məhdudiyyətlər mövcuddur. Seçki komissiyaları ictimai asayışı ciddi şəkildə pozan şəxsləri də (bu şəxslər konstitutsiyada “cinayətkar ünsürlər” adlanır) ciddi nəzarətdə saxlayır. Seçici siyahısında öz adını tapa bilməyən şəxsin birbaşa məhkəməyə müraciəti qanunla nəzərdə tutulmayıb, əvvəlcə seçki komissiyasına şikayət edilməlidir. Hər bir seçicinin bir səsə malik olmasına baxmayaraq, Çində seçki hüququ qeyri-bərabərdir. Belə ki, kənd əhalisinə nisbətən şəhər əhalisi üçün üstünlüklər nəzərdə tutulmuşdur [9]. Bu fəhlə sinfinin rəhbər rolunu təmin etmək cəhdi ilə izah olunur. Seçkilər həm də ona görə qeyri-bərabər hesab olunur ki, milli azlıqlar üçün üstünlüklər, habelə ordu üçün xüsusi nümayəndəlik də müəyyən edilir.

Çində hakimiyyət bölgüsü prinsipi qəbul olunmamışdır. Burada fərqli yanaşma tətbiq olunur, dövlət hakimiyyətində əsas nümayəndəli orqan kimi yalnız sovetlər qəbul edilir və aşağıdan yuxarıya doğru bütün orqanlar onlara tabedir. Bu “dövlət hakimiyyətinin bütövlüyünün təşkili-

hüquqi konsepsiyası” adlanır. Çində əsas səlahiyyətli 6 struktur fəaliyyət göstərir: Ümumçin Xalq Nümayəndələri Məclisi (ÜXNM), ÇXR sədri, Dövlət Şurası, Mərkəzi Hərbi Şura, Ali Xalq Məhkəməsi və Ali Xalq Prokurorluğu. Bunlardan ÜXNM, onun Daimi Komitəsi və Respublika sədri yuxarı hakimiyyət orqanlarına aiddir [7].

ÜXNM əyalətlərin, muxtar rayonların (ən iri muxtar vahidlərin), mərkəzə tabe olan şəhərlərin xalq nümayəndələri məclisləri, habelə ordu nümayəndələri tərəfindən 5 il müddətinə seçilir. Onun tərkibində ən çoxu 3 min deputat olmalıdır. Hazırda deputatların sayı 3 min nəfərdən azdır. Belə Məclisdə işgüzar müzakirə aparmaq çətinidir, iclaslar çox vaxt təmtəraqlı və qabaqcadan hazırlanmış ssenari üzrə keçirilir [11]. ÜXNM-in deputatları öz fəaliyyətlərini istehsalat, təşkilatlarda iş və s. ilə paralel həyata keçirməlidirlər. Hesab edilir ki, “azad edilməyən deputat” (imperativ mandat) statusu deputata kütlələrlə daha sıx bağlı olmaq, onlarla birlikdə çalışmaq, onların əhvali-ruhiyyəsini və ehtiyaclarını daha yaxşı bilmək imkanı verir. Əlbəttə, bu zaman dövlət işi üçün deputatın olduqca az vaxtı qalır. İmperativ mandat əslində deputatların müstəqil fəaliyyətini məhdudlaşdırır. ÜXNM-nin Daimi Komitəsinin reqlamentini pozan deputat Daimi Komitə sədrinin də iştirak etdiyi iclasda özünütənqid ruhunda çıxış etməlidir. Bununla da o, öz səhvini etiraf edir və üzr istəmiş hesab olunur. Öz deputatlıq məsuliyyətini dərk edə bilməyən, icaslarda üzrsüz səbəbdən dəfələrlə iştirak etməyən və vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə edən deputatlar öz seçiciləri tərəfindən səsvermə ilə geri çağırıla bilər, bu da Çin siyasi sisteminin özünəməxsusluqlarından biri hesab olunur.

Əhalinin sayına görə Çinin dünyada birinci olmasına, ərazisinin böyüklüyünə görə ön sıralarda yer tutmasına baxmayaraq, Çin parlamenti (ÜXNM) birpalatalıdır. Onun sədri və daimi rəhbər orqanı yoxdur. İclaslara hər sessiyada seçilən sessiyanın rəyasət heyəti rəhbərlik edir. ÜXNM sessiya qaydasında işləyir. Sessiya ildə bir dəfə, mart ayında iki həftəliyə çağırılır [11].

Çində Kommunist Partiyasının nəzarətində olan bir neçə partiya olmasına baxmayaraq, ÜXNM-nin tərkibində partiya fraksiyaları yoxdur. Onların əvəzinə seçki vahidlərindən “nümayəndə heyətləri” (deputat qrupları) yaradılır. Konstitutsiyada ÜXNM və onun Daimi Komitəsinə geniş səlahiyyətlər verilsə də, bu səlahiyyətlər tam şəkildə həyata keçirilmir.

Yuxarı dövlət idarəetmə orqanları sırasına Dövlət Şurası-ÇXR hökuməti aiddir. Dövlət Şurasının xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada nazir dərəcəsinə bərabər tutulan “baş müfəttiş” vəzifəsi vardır. Digər bir nüans isə ondan ibarətdir ki, bəzi nazirlər Dövlət Şurasının üzvü deyil, onun iclaslarında iştirak etmir, və ya yalnız məşvərətçi səs hüququ ilə iştirak edirlər. Dövlət Şurası başqa dövlətlərdə hökumətin səlahiyyətlərinə oxşar səlahiyyətləri həyata keçirir. Onun bir çox aktları Dövlət Şurasının və ÇKP Mərkəzi Komitəsinin birgə qərarları şəklində qəbul edilir. Bu aktlar çox vaxt siyasi direktiv xarakterli olub, mühim ideoloji vəzifələri yerinə yetirir. Nazirlərin yanında, tərkibi hökumət tərəfindən təsdiq olunan kollegiya fəaliyyət göstərir. Kollegiyanın qərarları nazirin əmri ilə rəsmiləşdirilir. Nazir kollegiyanın qərarları ilə razılaşmadıqda mübahisəli məsələyə hökumətin iclasında baxılır.

Mərkəzi Hərbi Şura kollegial hərbi idarəetmə orqanıdır. O, sədrdən və üzvlərdən ibarətdir. Sədr ÜXNM, üzvlər isə ÜXNM-in Daimi Komitəsi tərəfindən təyin olunur. Mərkəzi Hərbi Şuranın üzvləri ÜXNM sessiyalarında iştirak etməlidirlər, lakin onlardan yalnız deputat olanlar səsvermə hüququna malikdirlər.

ÇXR sədri və onun müavini ÜXNM tərəfindən 5 il müddətinə seçilir. Sədr və müavini olmaq üçün qoyulan yaş məhdudiyyəti 45 yaşıdır. Siyasi hüquqlara malik olan və 45 yaşına çatmış istənilən Çin vətəndaşı ÇXR sədri və onun müavini seçilə bilər. Eyni bir şəxs iki dəfədən artıq bu vəzifəyə seçilə bilməz. Müavin ÇXR sədrinə onun işində kömək edir və sədrə verilən səlahiyyətlər ona verilmir [3].

Beləliklə, ÇXR unitar idarəetmə quruluşuna malik ölkədir. Ölkədə hakimiyyət bölgüsü prinsipi yoxdur və 6 əsas hakimiyyət orqanı fəaliyyət göstərir: ÜXNM, ÇXR sədri, Dövlət Şurası, Mərkəzi Hərbi Şura, Ali Xalq Məhkəməsi və Ali Xalq Prokurorluğu. Çində bir neçə partiya olmasına baxmayaraq ÜXNM-nin tərkibində partiya fraksiyaları yoxdur. Onların əvəzinə seçki vahidlərindən “nümayəndə heyətləri” (deputat qrupları) yaradılır. Deputatlar imperativ mandata sahibdir. Seçkilər ərazidən asılı olaraq, qeyri-bərabər təşkil olunur. ÇXR sədri səlahiyyətlərinə görə “zəif prezident” hesab olunur. Çində insan hüquq və azadlıqları kobudcasına pozulur. Çin dövləti bunu konstitutsiyanın “4 əsas maddə” adlandırılan maddənin pozulmasının qarşısını almaq məqsədilə etdiyini sübut etməyə çalışsa

da, dünyada onun bu addımları pislənilir. Nəticə etibarilə ÇXR çox fərqli idarəetməyə, siyasi sistemə malik bir ölkədir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Chien Peng Chung, "Chinas war on terror 2002: September 11 and Uighur Separatism", pdf, <http://www.cfr.org/china/chinas-war-terror-september-11-uighur-separatism/p4765>
2. China Population, <http://www.worldometers.info/world-population/china-population/>
3. Constitution of the People's Republic of China, Constitution of the People's Republic of China, Section 2, Article 79.
4. Constitution of the People's Republic of China, http://www.npc.gov.cn/englishnpc/Constitution/node_2825.htm
5. Democracy index 2015, <http://www.yabiladi.com/img/content/EIU-Democracy-Index-2015.pdf>
6. Eckholm Erik. "Beijing Journal: A Maoist Hero's Ghost Tilts With Falun Gong". *The New York Times on the Web*, 30 May 2001
7. Həbibzadə Elcan. Salam Çin. Bakı, 2007, s.13-15.
8. http://afe.easia.columbia.edu/special/china_1900_mao_early.htm
9. Kevin J. O'Brien. Villagers, elections, and citizenship in contemporary China. *Modern China* 27, 2001, pp. 407-35.
10. Mao Zedong: Biographical and Political Profile, <http://chineseposters.net/themes/four-basic-principles.php>
11. National People's Congress, <http://www.npc.gov.cn/englishnpc/news/>
12. World GDP Ranking 2015, <https://knoema.com/nwnfkne/world-gdp-ranking-2015-data-and-charts>

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА В КИТАЕ, ЕЕ РАЗЛИЧНЫЕ АСПЕКТЫ И ОГРАНИЧЕНИЯ В ОБЛАСТИ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Фидан Алескерова

РЕЗЮМЕ

Политическая система является основной частью общественно- политической системы страны. Китайской Народной Республике присуще особая политическая система. В ходе исследования было выявлено, что избирательная система, а также форма государственного управления Китая отличается от других стран. Принятые в 1982 году конституционные статьи Китая пропагандируют демократию и, в то же время, ограничивают права и свободы человека. В конституции имеется много конфликтных статей. В Китае не действует принцип разделения властей. Государственный совет, который фактически является Китайским парламентом, играет большую роль в жизни страны. Его председатель избирается на определенный срок.

**POLITICAL SYSTEM IN CHINA, IT'S DIFFERENT ASPECTS AND
RESTRICTION OF HUMAN RIGHTS**

Fidan Alasgarova

SUMMARY

The political system of each country is considered to be an important part of social and political life. People's Republic of China is one these countries with different political systems. According to the research it was observed that China's electoral system and public administration has significant differences in comparison with other countries. The provisions in the constitution adopted in 1982 promotes democracy, at the same time refuses human rights and freedoms in China. There are many controversial aspects in Chinese Constitution. In China, there is not a principle of separation of powers. China National Representative Council as the Chinas Parliament plays an important role in the life of the state. Chinese President is a "weak" president. But together with the CCP, the army commander and president responsibilities, he is powerful. So, all the different aspects of Chinese political system is reflected in this article.

BÖYÜK BRİTANIYA VƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜNASİBƏTLƏRİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Aygun RƏŞİDOVA*

Açar sözlər: Bakı nefti, qarşılıqlı əlaqələr, geostrateji mövqe
Ключевые слова: Бакинская нефть, двусторонние отношения, геостратегическое позиция
Key words: Baku oil, mutual relations, geostrategic position

Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında yaranan əlaqələrin tarixi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə-hələ Azərbaycanın çar Rusiyasının tərkibində olduğu dövrə təsadüf edir. Böyük Britaniyanın "Şərq siyasəti" ndə böyük əhəmiyyətə malik olan Canubi Qafqaz və xüsusilə də Xəzər nefti XX əsrin əvvəllərində ingilis maqnatlarını özünə cəlb edə bilmişdi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində neft strateji xammal kimi birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdı. Lakin rəngarəng təbii resurslarla zəngin imperiyaya sahib olan İngiltərə nədənsə, neft faktorunu nəzərdən qaçırmışdı və ya ola bilsin bu ilk baxışdan belə görünürdü. Əslində isə İngiltərə hökuməti neftin və neftli ərazilərin əhəmiyyətini başa düşürdü, sadəcə, uyğun şəraiti gözləyirdi. 1918-ci ildə Londonun "Tayms" qəzeti yazırdı: "Xəzər-bütün əsas ticarət yollarının keçdiyi qovşaqdır. Əgər biz bu gün bu daxili dənizə birbaşa diqqət ayırmırıqsa, bu bizim onun ticari və siyasi əhəmiyyətini əvvəllər anlamadığımız anlamına gəlməməlidir. Biz bu haqqda daha əvvəllər də bilirdik-Xəzər Britaniyanın əsas maraqlarından biridir". (2,s.110)

I Dünya müharibəsi ərəfəsində neftin dünya siyasətində və iqtisadiyyatında oynadığı rolun əhəmiyyəti getdikcə artır. İngiltərənin dənizlərdə əsas dayağı olan Britaniya hərbi donanmasının yenidən qurulması İngiltərəni yeni neft mənbələri əldə etməyə vadar edirdi və bu mənada İngiltərə hökumətinin şərqdəki və Qafqazdakı neft yataqlarına olan marağı gündü-gündən artırdı. Neft strategiyası Yaxın və Orta şərqdə ingilis hegemonluğunun həyata keçirilməsinin əsasını təşkil edirdi (2, s. 75). Məhz bu dövr-

* Rəşidova Aygun Abubəkir qızı - AMEA - nın Tarix İnstitutunun Beynəlxalq Əlaqələr şöbəsinin doktorantı. Elmi Rəhbər : T.ü.e.d. prof. H.C. Əlibəyli

də ingilis kapitalı Bakının neft mədənlərinə intensiv şəkildə sirayət edir və hər cəhdlə Azərbaycanda möhkəmlənməyə çalışırdı.

Artıq XIX əsrin sonunda Bakıda "Jeyn və Makendyun", "Samuel və Ko" kimi ingilis şirkətləri fəaliyyət göstərirdi. 1897-ci ildə "Şeyl transpate and trading" şirkəti yaradıldı. 1898 -ci ildən başlayaraq 1902- ilə qədər 115-ə qədər ingilis şirkətləri Rusiya imperiyasının neft mədənlərinə 68 mln rubl sərmayə yatırmışdılar ki, bunun da 47 mln təkcə Bakıdakı neft mədənlərinin payına düşürdü. 1904-cü ildə İngiltərə benzinə olan tələbatının 74%-ni məhz Bakı neftinin hesabına təmin edə bilmişdi (3,s.100).

Rusiyanın neft sənayesində, xüsusən də Azərbaycan neft sənayesində İngiltərənin monopoliyası nəzərə cərpacaq dərəcədə hiss olunurdu. I Dünya müharibəsi ərəfəsində ingilis maqnatı Deterdingə məxsus "Royal-Datç-Şell" trestı hətta Rotşildi sıxışdıraraq Bakıda birinci yerə çıxarılmışdı (s.100).

Neft Bakısında digər qərb dövlətlərinin maraqları toqquşurdu və İngiltərənin rəqibləri bundan narahat olmağa başladılar. ABŞ konsulu Smit yazırdı: "Bakı tezliklə İngiltərə şəhərinə çevriləcək. Yaxın gələcəkdə bütün neft ticarəti ingilislərin əlinə keçsə heç kəs təəccüblənməyəcək" (1, s.78). ABŞ-ın belə həyəcanı boşuna deyildi. Beləki, Rusiya neft sənayesində 108 ingilis müəssisəsi və ya 134, 6 milyon rubl yatırım yatırılmışdı ki, bu da bütün səhmlərin 1/3 demək idi (s.79).

Böyük Britaniya məhz iqtisadi maraqlarını təmin etmək məqsədilə, Qafqazda, o cümlədən Bakıda gedən siyası proseslərin də gedişatında bilavasitə iştirak etmişdir. 1918-1919-cu illərdə Cənubi Qafqazda, xüsusən də neft Bakısında özünün hərbi-siyasi mövqeyini təmin etməyə çalışan İngiltərə hökuməti ikili siyasət aparırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, 1918-1920-ci illər Cənubi Qafqazın tarixində həm siyası, həm də milli münasibətlər baxımından gərgin dövr kimi xarakterizə olunur. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiası ilə çıxış etməsi regionda vəziyyəti gərginləşdirməklə yanaşı, həm də bölgəyə marağı olan dövlətlərin, o cümlədən İngiltərənin bura müdaxilə etməsini də asanlaşdırırdı.

Bakıda fəaliyyət göstərən Erməni milli şurası Antanta qoşunlarının komandanı ingilis generalı Tomsona Qarabağ və Zəngəzurda guya ermənilərin hüquqlarını pozan Azərbaycan hökumətindən şikayət edirlər. Lakin ermənilərin bu şikayətlərinə baxmayaraq, Tomson Qarabağ və Zəngə-

zurun Azərbaycan hökumətinin idarəsi altında qalmasını bəyan edir (5, s. 16). 1918-ci ilin dekabrının ilk günlərində Tomson Gəncə, Qazax və Cavanşir qəzalarında erməni liderlərinə teleqram yazaraq həmin ərazilərdə qanunsuzluqlara və azərbaycanlı əhaliyə qarşı edilən soyğunçuluğa son qoyulmasını tələb edir. İngilis generalı eyni zamanda Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarında azərbaycanlı general X. Sultanovun hakimiyyətini tanıyır (s. 17)

İngiltərə komandanlığının rəsmi mövqeyi ilk baxışdan azərbaycanlıların dəstəklənməsi və regionda sabitliyin pozulmasında erməniləri günahkar kimi təqsirləndirən kimi göstərsə də, o dövrün sənədləri "erməni məsələsi" ndə ingilis hökumətinin birmənalı münasibəti olmadığını üzə çıxardır. Beləki " Tehrandakı İngilis konsulu tərəfindən erməni nümayəndə heyətinin qəbul edilməsi məlumdur" (s.18). 1918-ci ildə Britaniya hərbi nazirinin adına ünvanlanan teleqramda deyilirdi: Ermənilər Naxçıvan yaxınlığında məğlub olmalarına baxmayaraq, yenidən bərpa olunmuş körpünü məhv ediblər. (s.18). İngiltərə hökuməti özünün düşünülmüş idarəetmə siyasətindən istifadə edərək milli ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirirdi. "Elə düşünmək olar ki, ingilis komandanlığının erməni-tatar münasibətlərini nizama salmaq üçün göndərdiyi nümayəndə heyəti hər şeyi qaydasına qoyacaq... lakin ermənilər silahlanmaqda davam edirdilər və açıq-aydın Britaniya təmsilçiləri tərəfindən dəstəklənirlər" (5, s. 18)

"Heç bir vilayət gələcəkdə güclü dövlət yarada biləcək qədər sərbəst olmamalıdır" prinsipinə əsaslanan Britaniya hökuməti elə Ermənistanın özünə qarşı da ikili siyasət aparırdı (5, s. 21). İstər hərbi, istərsə də, diplomatik yolla Böyük Britaniya hər vəchlə yeni yaranan respublikalar arasında mövcud olan milli ziddiyyətlərdən maksimum yararlanmağa çalışır, paralel olaraq bu respublikaların milli-demokratik ideyalarını bəyəndiyini və dəstəklədiyini bəyan edirdi. Lakin hadisələrin sonrakı gedişatı, Rusiyada bolşeviklərin tam qələbəsi, Rusiya imperiyasının bərpa edilməsi qərb dövlətlərini, o cümlədən, Böyük Britaniyanı müvəqqəti olaraq Cənubi Qafqazdan uzaqlaşdırdı.

XX əsrin sonunda SSRİ-nin dağılması ilə Cənubi Qafqazın siyasi mənzərəsi yenə əvvəllə qayıtdı: geostrateji mövqe, beynəlxalq münasibətlərin özəyini təşkil edən təbii qaz və yanacaq resursları, iflasa uğramış siyasi sistem, yenidən müstəqillik əldə etmiş lakin hələ dəqiq siyasi inkişaf

yollarını müəyyənləşdirməyən gənc dövlətlər, milli ziddiyyətlər və bütün bu amillərdən istifadə edərək regionda üstünlüyü ələ almaq uğrunda bir tərəfdən bir-birilə rəqabət aparan qərb dövlətləri, digər tərəfdən isə məğlubiyyəti ilə barışmayan və regionda hegemonluğunu qaytarmaqda ısrarlı olan Rusiya. Məhz belə bir vaxtda Böyük Britaniya yenə də rəqiblərini qabaqlayaraq, daha çevik tərpəndi. "Yaxın Şərqə alternativ olan neft və qaz mənbələrinə giriş əldə etmək üçün qərb bu ölkələrdə qanun-qaydanın və stabilliyin yaranmasına nail olmalıdır" (4,s.124). Azərbaycan müstəqilliyini elan edər-etməz "Dəmir ledi" nin-Margaret Tetçerin Azərbaycana qeyri-rəsmi səfər etməsinin arxasında elə bu mənbələrə giriş əldə etmək və dünya bazarına çıxarılmasında liderliyi ələ almaq məqsədi dururdu. Margaret Tetçer istər Britaniyanın baş naziri olduğu dövrdə, istərsə də lordlar palatasının üzvü olduğu vaxtlarda Britaniya biznesinin maraqlarını dünyada təmin etmək üçün əlindən gələni edən dövlət xadimi olmuşdur. SSRİ-nin dağılması ərəfəsində SSRİ-i ərəzində BP-nin fəaliyyətə başlaması və genişlənməsi də Tetçerin adı ilə bağlıdır. Məhz M. Tetçer BP-ni bu bölgədə "neft kəşfiyyatına" çıxmağa ruhlandırır.

1992-ci ilin sentyabrında "Dəmir ledi"-Margaret Tetçer Bakıya səfəri zamanı Azərbaycanın o zamankı prezidenti Ə. Elçibəylə görüşür. Ə. Elçibəy və M. Tetçer arasında Böyük Britaniya və Azərbaycan arasında əlaqələrin formalaşması və inkişaf etdirilməsi haqqında danışıqlar aparılır. İngiltərəli nazir demokratik cəmiyyətin qurulması və inkişaf etdirilməsinin, iqtisadi islahatların keçirilməsinin zəruriliyini vurğulayır. Qarabağ münaqişəsinə də öz münasibətini bildirərək tərəflərin razılığa gəlməsinin region üçün də əhəmiyyətli olacağını bildirir (7). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M. Tetçer iki dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin formalaşmasında, iki dövlət arasında dostluq və əməkdaşlığın inkişafına özünün töhfəsini verən siyasi xadim olmuşdur. Bakı səfəri çərçivəsində Tetçer Çıraq və Şahdəniz yatağında əməkdaşlıq haqqında BP və Norveç şirkəti Statoil arasında saziş bağlanmasına nail olur. M. Tetçerin səfərindən az sonra, sentyabrın 28-də Böyük Britaniyanın sənaye və ticarət üzrə dövlət katibi, ticarət naziri Maykl Hezeltayn başda olmaqla Böyük Britaniyanın işgüzar dairələrinin nümayəndələri Azərbaycana səfərə gəlirlər (7). M. Hezeltay Azərbaycanın o zamankı prezidenti Ə. Elçibəylə görüşmüş və baş nazir Con Meycorun məktubunu prezidentə çatdırır. Con Meycor respub-

lika rəhbərliyinə göndərdiyi məktubunda Azərbaycanla münasibətlərin gələcəkdə daha da inkişaf edəcəyinə ümid etdiyini bildirmişdir (6,s.33).

1991-ci ildə oktyabrın 18-də Azərbaycan Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya aktını qəbul edir. Böyük Britaniya Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini rəsmi olaraq 1991-ci il dekabrın 31-də tanıyır. 1992-ci ilin əvvəlində Azərbaycanın üzləşdiyi mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyət və iqtisadi böhran iki ölkə arasında diplomatik münasibətlərin qurulması prosesini bir qədər ləngidir. 1992-ci ilin mart ayının 11-də Böyük Britaniyanın Xarici işlər və Birlik üzrə dövlət katibinin Azərbaycana səfəri zamanı Azərbaycan Respublikası və Böyük Britaniya iki dövlət arasında diplomatik münasibətlərin qurulması haqqında memorandum imzalayırlar (6, s. 34).

Diplomatik münasibətlərin qurulması Azərbaycan və Böyük Britaniya rəhbərlərindən iki ölkə arasında işgüzar və siyasi əlaqələrin hansı məcrada inkişaf edəcəyini müəyyənləşdirən bəzi məsələlərin tez bir zamanda detalları ilə nəzərdən keçirilməsini tələb edirdi. Britaniya hökuməti ilk olaraq Dağlıq Qarabağ probleminə öz münasibətini müəyyənləşdirməli idi. Böyük Britaniyanın xarici işlər və birlik üzrə dövlət naziri Duqlas Hoqq ölkəmizə ilk səfəri zamanı bəyan etdi ki, gələcənin əsas məqsədi ölkəsinin Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunmasında vasitəçi rolunu oynamaq istəməsidir (6, s. 35).

Böyük Britaniyanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsi probleminə münasibəti baş nazir Con Meycorun Azərbaycan Respublikasının prezidentinə 1992-ci ilin sentyabrında göndərdiyi məktubunda aydın şəkildə əksini tapmışdı: Dağlıq Qarabağ Azərbaycan ərazisidir və onun rəsmi statusu mübahisə obyektinə ola bilməz. Biz bu münaqişəyə regionda sabilliyə təhlükə və Azərbaycan və Ermənistanda kommunist rejimindən demokratiyaya keçid yolunda ciddi maneə kimi baxırıq. Biz ATƏT-in sülh danışıqları yolu ilə tərəfləri razı sala bilmək üçün göstərdiyi səylərini dəstəkləyirik (6, s. 38).

Tezliklə İngiltərə mətbuatında Dağlıq Qarabağ və orada baş verənlər haqqında yazılar meydana çıxdı. 1988-1994-cü illərdə "The Guardian", "The Times", "Financial Times", "BBC news", "BBC newsight" kimi Britaniya media orqanlarında Qarabağ münaqişəsinin səbəbləri, fəsadları, Qarabağ tarixi ilə bağlı yayımlanan materialların əksəriyyəti ermənipərəst

mövqeyi və ya bəzi faktlara subyektiv yanaşma ilə fərqlənirdi (8, 6, s. 36). Britaniya mediasında Dağlıq Qarabağ "anklav, mübahisəli ankkav, mübahisəli region, şiə-müsəlman-xristian" konflikti kimi təqdim olunurdu (8). Britaniya mediasının mövqeyi ilə dövlətin rəsmi mövqeyi üst -üstə düşmürdü. Bu bir tərəfdən Azərbaycanın informasiya blokadasında olması ilə də izah olunurdu. Belə vəziyyət uzun müddət davam edə bilməzdi və tezliklə hər iki tərəfin səyi nəticəsində Azərbaycan informasiya blokadasından çıxsa bildi. 1992-ci ilin sentyabrında Azərinform ilə Britaniyanın nəhəng radiostansiyası olan "Bi-bi-si" arasında informasiya mübadiləsi və gələcəkdə Londonda və Bakıda bölmələri olan vahid informasiya fondunun yaradılması haqqında müqavilə imzalandı (6,s.36). Bu gələcəkdə Dağlıq Qarabağla bağlı doğru informasiyanın verilməsi və iki dövlət arasında münasibətlərin korlanmaması üçün hər hansı bir neqativ halın baş verməməsinin qarşısını almağa xidmət etməli idi.

1992-ci ildə Britaniyanın Rusiyadakı səfiri Brayn Foll öz etimadnaməsini Azərbaycan Respublikasının prezidentinə təqdim edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Britaniyanın Azərbaycandakı səfirliyi 1992-ci ilin sentyabrında ticarət nümayəndəliyi kimi fəaliyyətə başlamışdı. İyul ayından isə İngiltərənin Rusiyadakı səfiri həm də Azərbaycana səfir təyin edildi (7). Bu vaxta qədər Birləşmiş Krallıq yalnız Moskva və Kiyevdə öz səfirliklərini açmışdı (Ermənistanda isə 1995-ci ildə açılmışdı) (6, s. 38).

1993-cü ildə Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında parlamentlərarası əməkdaşlığın əsası qoyuldu. Britaniya parlamentinin nümayəndə heyətinin ilk səfəri Kəlbəcərin işğalı ilə eyni vaxta təsadüf etdiyindən bu hadisə parlamentin nümayəndələri tərəfindən kəskin tənqid olundu. Eyni zamanda Böyük Britaniya öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək BMT-nin TŞ-nin Dağlıq Qarabağla bağlı 822 və 853 sayılı qətnamələrin qəbul olunmasına da təsir göstərmişdi.(Azərbaycan hökuməti erməni hərbi qüvvələrinin Azərbaycan ərazisinə müdaxiləsinin artması ilə bağlı BMT -nin TŞ-na müraciət etdiyi vaxt TŞ-nin iclasına Britaniyanın BMT-ki nümayəndəsi David Hanney rəhbərlik edirdi) (6, s.39). Qəbul olunan qətnamələrdə Ermənistandan hərbi əməliyyatları dayandırılması və hərbi qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından çıxarılması tələb olunurdu.

Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında münasibətlərin intensiv inkişafı prezident H. Əliyevin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir.

1994-cü ilin 22-25 fevral tarixlərində Azərbaycan Respublikasının prezidenti H. Əliyevin Böyük Britaniyaya ilk rəsmi səfəri baş tutur. Səfər ərzində H. Əliyev Britaniyanın o zamanki baş naziri Con Meycor və xarici işlər və birlik işləri üzrə naziri Duqlas Hoqqla görüşür. Səfər zamanı H. Əliyev və C. Meycor iki ölkə arasında əməkdaşlıq məsələlərini tənzimləyən əsas saziş-Azərbaycan Respublikası və Böyük Britaniya arasında "Dostluq və Əməkdaşlıq haqqında birgə bəyannamə" imzalayırlar (7). H. Əliyev səfər zamanı M. Tetçerlə də görüşür. Bir saat çəkən görüş zamanı Azərbaycanda gedən dövlət quruculuğu, siyasi plüralizm, azad-bazar iqtisadiyyatının yaradılması, insan hüquqlarına hörmət və onların qorunması məsələləri və Qarabağ məsələsi ilə bağlı müzakirələr aparılır. Görüş zamanı H. Əliyev bildirir ki, "Böyük Britaniyaya biz dünya siyasətində böyük siyasi çəkiyə malik olan və beynəlxalq siyasi, iqtisadi sistemdə aparıcı yer tutan dövlət kimi baxırıq" (7). Britaniya rəhbərliyi və işgüzar dairələri ilə çoxsaylı görüşləri zamanı Azərbaycan prezidenti öz ölkəsinin demokratiya və hüquqi dövlətin qurulması yolunda inamla addımladığına və bu yolda dünya təcrübəsindən yararlandığına qarşı tərəfi inandırıb bildirdi. Azərbaycanla Ermənistan arasında yaranan münaqişənin səbəbləri Britaniya hökuməti və parlamenti üzvlərinə bir daha çatdırıldı (9).

Səfərin yekunu olaraq təhsil, səhiyyə elm və mədəniyyət, enerji resursları və digər sferalarda qarşılıqlı əməkdaşlığı nəzərdə tutan səkkiz rəsmi sənəd imzalandı ki, bunların altısı Azərbaycan Respublikasının prezidenti və Britaniya baş naziri tərəfindən imzalandı (8).

Azərbaycan Respublikasının prezidentinin Böyük Britaniyaya ilk rəsmi səfəri iki ölkə arasında diplomatik və siyasi əməkdaşlığın inkişafı yolunda mühüm addım oldu. 1994-cü il mart ayının 30-da Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Krallığında Azərbaycan Respublikasının sıfırlı-yi fəaliyyətə başladı. M. Məmmədquliyev öz etimadnaməsini Böyük Britaniya kraliçasına təqdim etdi (8).

1998-ci ildə 19-24 iyul tarixlərində H. Əliyev Britaniyaya ikinci rəsmi səfərini edir. Görüş zamanı Azərbaycan prezidenti İngiltərə kraliçası II Yelizaveta ilə də görüşür. Kraliça II Yelizaveta ilə rəsmi görüş zamanı kraliça Azərbaycanda demokratik və hüquqi dövlətin yaradılmasını diqqətlə izlədiyini bildirir. Baş nazir Toni Bleyern görüş zamanı britaniyalı baş nazir Britaniyanın Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdığını bir daha

dilə gətirir. Britaniya naziri Azərbaycan-İngiltərə münasibətlərinin strateji əməkdaşlıq xarakteri daşdığını xüsusilə qeyd edir beləki, İngiltərənin Azərbaycana Xəzər-Qafqaz regionunun aparıcı dövləti kimi baxdığını bildirir. Səfər zamanı müdafiə və maaliyyə nazirləri ilə də görüşlər keçirilir.

Azərbaycan prezidentinin Britaniya səfərinin yekunlarını təhlil edən ingilis mətbuatı qeyd edir ki, H.Əliyev İngiltərə ilə iqtisadi sahədəki əməkdaşlığı öz ölkəsinin milli təhlükəsizliyi ilə əlaqələndirməyə çalışırdı. Bununla bağlı Azərbaycan prezidenti Xəzər dənizindəki enerji resurslarına Britaniya şirkətlərinin geniş miqyasda cəlb olunması müqabilində Qarabağ münaqişəsinin həllində Britaniyadan dəstək almağa və bununla da Rusiyanın Qafqazdakı hərbi əməliyyatlarının qarşısını almağa çalışır (3,s.66).

Keçirilən görüşlərin nəticəsi olaraq iki dövlət arasındakı siyasi əlaqələrin miqyası bir az da genişləndi, Azərbaycan Respublikası aşağıdakı məsələlər üzrə Böyük Britaniyanın siyasi dəstəyini əldə etdi:

1) Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi və onun hissələrə bölünməsinin zəruriliyinə

2) Dağlıq Qarabağ probleminin həll olunmasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığına

3) Neftin Azərbaycan tərəfindən təklif olunan yolla nəql olunmasına (Bakı-Tiflis-Ceyhan)

4) Siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə iki tərəfli əlaqələrin genişləndirilməsi zərurəti (6, s. 45).

2003-cü ildə İ. Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildikdən sonra həm daxili, həm də xarici siyasət xəttində H. Əliyevin kursunu davam etdirəcəyini bəyan edir. İ. Əliyevin hakimiyyəti dövründə də Böyük Britaniya və Azərbaycan Respublikası arasında olan ikitərəfli münasibətlər öz məcrasında davam edir.

2004-cü ilin dekabrında prezidenti İ. Əliyev Böyük Britaniyaya rəsmi səfəri zamanı baş nazir T. Bleyernən görüşür. 1998-ci ildə bağlanmış "Dostluq və Əməkdaşlıq Bəyannaməsi" yenidən təsdiqlənir, tərəflər arasında müştərək müqavilələr imzalanır. Prezident İ. Əliyev Britaniya Beynəlxalq Əlaqələr Kral Institutunda "Regional və global münasibətlərdə yeni Azərbaycan" mövzusunda çıxış edir.

2008-ci ildə may ayının 7-də Böyük Britaniyanın xarici işlər nazirliyinin Avropa işləri üzrə müşaviri Jim Mörfi Azərbaycana səfər edir. J. Mörfi Azərbaycan bə Ermənistan arasında Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin

sülh yolu ilə həll edilməsinin region üçün də əhəmiyyətli olduğunu qeyd edib. Eyni zamanda onu da bildirib ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi mübahisə obyektinə ola bilməz-Qarabağ Azərbaycan ərazisidir və bu Britaniya və dünya tərəfindən qəbul edilmiş faktdır. Azərbaycanın antiterror koalisiyada iştirakından danışan J.Mörfi Azərbaycanın bu sferadakı fəaliyyətinin Britaniya administrasiyası tərəfindən yüksək qiymətləndirildiyini, Avropa Birliyi ilə əlaqələrin genişləndirilməsinin Azərbaycan üçün daha da əhəmiyyətli olduğunu bildirib. O həm də, Britaniyanın Azərbaycan ilə istər siyasi, istər iqtisadi, istərsə də digər sferalarda əlaqələrin genişləndirilməsində maraqlı olduğunu da qeyd edib (9).

İ. Əliyevin Birləşmiş Krallığa 2004, 2009, 2012-ci ildə etdiyi səfərlər ikitərəfli əlaqələrin inkişafında və yüksək səviyyəli siyasi dialoqun daha da möhkəmlənməsi yolunda öz töhfəsini vermişdir.

2016-cı ilin aprel ayında atəşkəsin pozulması ilə cəbhədə yaranan gərgin vəziyyət Böyük Britaniya mətbuatında da öz əksini tapmışdır. NBC xəbər agentliyi, Associated Press, Guardian münaqişənin tarixi barədə məlumat verməklə yanaşı, bölgədə baş verən son hadisələri də dəyərləndiriblər. Guardian regionda baş verənlərə dair yazarkən bildirir ki, ciddi geo-siyasi təsirə malik olan Qarabağ münaqişəsi Xəzər dənizinin qaz və neftini Avropa bazarlarına çıxaran regionda təhlükəsizliyə hədədir (9). Britaniyalı jurnalist, Karnegi Beynəlxalq Sülh Fondunun təhlilçisi, Qafqaz, xüsusilə də Qarabağ münaqişəsi üzrə mütəxəssis, Qarabağ hadisələrinin xronoloji təsvir olunduğu "Black garden" (Qara bağ) əsərinin müəllifi Tomas de Vaall Guardianə müsahibə verərək aprel hadisələrinə münasibət bildirmişdir: "hadisələrin daha da böyüyüb geniş miqyaslı müharibə həddinə çatmaması üçün beynəlxalq təzyiqin gücləndirilməsinin vacibdir" (10).

Diqqət çəkən məqam Britaniya mətbuatının Qarabağdakı hökuməti separatçı rejim kimi göstərməsidir: "Azərbaycan tərəfi son 48 saat ərzində 16 hərbiçisinin öldüyünü, Qarabağın separatçı hakimiyyəti isə 20 hərbiçisinin öldüyünü və yerli əhali arasında da itgilərin olduğunu xəbər verir" (10).

Azərbaycan və Böyük Britaniya arasında sıx iqtisadi əlaqələr də mövcuddur. Böyük Britaniya Azərbaycanda ən böyük xarici investitorlardan biridir. Bu əlaqələr hələ H. Əliyevin prezidentliyi dövründə-1998-ci ildə "Böyük Britaniya ilə əməkdaşlığın genişləndirilməsi haqqında" imzalandığı xüsusi sərəncamdan sonra daha geniş vüsət aldı. Hal-hazırda Azər-

baycanda dörd yüzdən çox Britaniya şirkəti fəaliyyət göstərir (8). İqtisadi sahədəki ikitərəfli əlaqələrin özəyini enerji sektoru təşkil edir. Hər iki hökumət Xəzərin Azərbaycan hissəsinin öyrənilməsi və təbii qaz və neftin daşınması sahəsində uğurlu əməkdaşdılar. Azərbaycana gələn ilk Britaniya şirkəti Ramko Energydir. Məhz bu şirkət 1991-ci ildə hələ Sovet İttifaqının süqutundan əvvəl Xəzərin Azərbaycan sektorunda dərinisulu hissədə yerləşən dəniz yatağının işlənməsi üzrə danışıqlara başlayıb (7). 1992-ci ildən isə Britaniyanın neft sənayesinə liderlik edən BP Azərbaycanda fəaliyyətə başlayır. "Əsrin müqaviləsinə" əsasən Azəri-Çıraq-Günəşli və Şahdəniz layihələrinin əsas pay bölgüsü olan şirkətlərdəndir. Sonrakı illərdə BP Azərbaycanda neft və qaz yataqlarının kəşfiyyat və istismarı, eləcə də regional neft -qaz infrastrukturunun yaradılması sahəsində nəhəng layihələr təqdim etmişdir. 2012-ci ildə təkcə Azəri-Çıraq-Günəşli layihəsinə 39, 7 mld dollar sərmayə yatırmışdır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri və Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin tikintisi üçün isə 4,7 mld dollar investisiya qoymuşdur (7).

2011-ci ilin statistik məlumatına görə Britaniya Azərbaycanın böyük ticarət partnyorlarından biri olmuşdur və hələ də Azərbaycanda ən çox investisiya yatırان xarici ölkə olaraq qalır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən 2012-ci ildə Britaniya investisiyaları xarici investisiyaların 51, 7 %-ni təşkil edir. 2009-cu ildə iki ölkə arasında biznesi genişləndirmək, ticari və investisiya əlaqələrinin dərinləşdirilməsi məqsədilə Britaniya-Azərbaycan Biznes Konsulluğu yaradılmışdır. Konsulluq mütəmadi olaraq Azərbaycanda Britaniya şirkətlərinin ticari xidmətlərini və Londonda biznes tədbirləri həyata keçirir (8).

İkitərəfli əməkdaşlıq humanitar sahədə də özünü göstərməkdədir. 1997-ci ildə yaradılmış İngiltərə-Azərbaycan Cəmiyyətini iki dövlət arasında humanitar əlaqələrin yaranması yolunda ilk addım hesab etmək olar. İngiltərə-Azərbaycan cəmiyyətinin hazırkı sədrləri professor N. Paşayeva və Lord Freyzerdir (8). Britaniya Krallığı xaricdə təhsil almaq arzusunda olan azərbaycanlı tələbələrin əksəriyyətinin əsas hədəflərindəndir. Azərbaycan dövlətinin maliyyə dəstəyi ilə 27 müxtəlif ölkələrdə təhsil alan 1842 tələbənin 419 nəfəri Britaniya universitetlərində təhsil alır (7).

Son beş il ərzində Böyük Britaniyada fəaliyyət göstərən Azərbaycan şirkətlərinin sayı əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Eyni zamanda Britaniya-

da çoxlu sayda tələbə və diaspora təşkilatları da fəaliyyət göstərir ki, bunlara misal olaraq Avropa-Azərbaycan cəmiyyətini, Azərbaycan Tələbə cəmiyyətini, Kembriç, Azərbaycan Cəmiyyətini, Mançester-Azərbaycan cəmiyyətini, Aberden-Azərbaycan Cəmiyyətini, Oxford-Azərbaycan cəmiyyətini və s. misal göstərmək olar (9).

İki dövlət arasında mövcud münasibətlərin xronologiyasına qısa nəzər yetirdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı hər iki dövlət üçün çox əhəmiyyətlidir. İstər Azərbaycan, istərsə də Böyük Britaniya həm beynəlxalq, həm də regional məsələlərdə strateji partnyor kimi çıxış edirlər. Bu müstəqillik əldə edildikdən sonra beynəlxalq aləmə inteqrasiya edərək, özünün coğrafi və təbii üstünlüklərindən istifadə edərək regionda və dünyada baş verən hadisələrin əsas iştirakçısına çevrilmək istəyən, eyni zamanda Qarabağ konfliktinin ədalətli həll olunması yolunda özünə güclü partnyorlar axtaran Azərbaycan üçün nə qədər əhəmiyyətlirdisə, qloballaşan, enerji resurslarının mövcud olduğu regionlarda əsas qüvvəyə çevrilmək uğrunda mübarizə gedən bir zamanda regionda Azərbaycanın simasında özünə iqtisadi tərəfdaş tapan Britaniya üçün də bir o qədər əhəmiyyətlidir. Bu gün Azərbaycan diplomatiyasının qarşısında duran məsələ iki dövlət arasında yaranmış siyasi, iqtisadi münasibətləri daha da inkişaf etdirərək, Böyük Britaniyanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ bölgəsi də daxil olmaqla ərazi bütövlüyünün dəstəyini bundan sonra da qətiyyətli şəkildə davam etməsini təmin etmək və ən əsası Ermənistanın təcavüzkar dövlət kimi tanınmasına nail olmaqdır. "Neft Azərbaycanın əsas sərvətidir və biz Azərbaycanın "BP" və Britaniya hökuməti tərəfindən siyasi və mənəvi dəstəyinin zəmanətinə əmin olmalıyıq" (H. Əliyev).

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Ахундов Б. Ю. Монополитический капитал в дореволюционной Бакинской промышленности. М., Соцэгиз, 1959, 295с
2. Наниташвили Н. Экспансия иностранного капитала в Закавказье (конец XIX-начало XX вв.), Тбилиси ТГУ, 1988
3. Самедов А. В. Азербайджан в современной системе международных отношений. (1993-2003 гг.), Баку, "Абилов, Зейналов и сыновья", 2004-120с.
4. Тетчер М. Искусство управления государством: Стратегии для меняющегося мира / Маргарет Тетчер ; Пер. с англ.-5-е изд.-М.: Альпина Паблишер, 2015.-504 с.
5. Юсифзаде С. З. Первая Азербайджанская Республика: история, события, факты англо-азербайджанских отношений, Баку, Маариф, 1998 г.
6. Юсифзаде С.З. Азербайджано-Британские отношения (в начале XX века) Баку;

- ТПП «Тахсил», 2008, стр 128
7. www.visions.az/history, 449/
8. lib.aliyev-heritage.org/az/7540160
9. www.anspress.com
10. www.theguardian.com

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ
ВЕЛИКОБРИТАНИИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
РЕЗЮМЕ**

Установление отношений между Великобританией и Азербайджаном начались ещё в начале XX века. В результате оккупации Советской Россией в апреле 1920 года Азербайджанской Республики произошел разрыв в отношениях двух стран. После восстановления в 1991 году Азербайджаном своей независимости между двумя странами стали вновь развиваться экономические и политические отношения. И Азербайджан, и Великобритания сегодня выступают в качестве стратегических партнеров, как в решении международных, так и региональных проблем. После того, как Азербайджан восстановил свою независимость, наша страна начала активно интегрироваться в международное сообщество. Используя свои географические и природные преимущества, Азербайджан превратился в страну, претендующую стать ключевым игроком в регионе и в мировых событиях, а также в лице Великобритании приобрел сильного партнера для справедливого урегулирования Нагорно-карабахского конфликта. Для Азербайджана Великобритания представляет партнера по экспорту своих энергетических ресурсов на мировой рынок.

**THE MAIN DIRECTIONS OF RELATIONS BETWEEN THE UK AND THE
AZERBAIJAN REPUBLIC
SUMMARY**

The establishment of relations between the UK and Azerbaijan began in the late XIX and early twentieth. After the occupation of Azerbaijan by Soviet Russia there was a break in relations between two countries, but Azerbaijan after gaining independence, economic and political relations were restored. Both Azerbaijan and the United Kingdom act as a strategic partner of both international and regional issues. After Azerbaijan gained independence and began to integrate into the international community through its geographical and natural advantages, it has become a country wishing to become a main player in the region and world events, as well as to acquire a strong partner in the UK face for a justice settlement of the Nagorno-Karabakh conflict. For the UK, Azerbaijan is also the face of considerable importance which it has acquired a partner on the way to globalization of available energy resources to become a major force in the regions where there is a constant struggle.

RUS – ÇEÇEN MÜHARİBƏLƏRİNƏ FƏRQLİ YANAŞMA: TERROR HƏDƏSİ YOXSA AZADLIQ MÜBARİZƏSİ

Bəyim ABDULLA*

Açar sözlər: Şimali Qafqaz, çeçen xalqı, rus-çeçen müharibəsi, azadlıq mübarizəsi, terror

Ключевые слова: Северный Кавказ, чеченский народ, русско-чеченской войны, борьба за свободу, террор

Key words: Northern Caucasus, chechen nation, russian-chechen wars, struggle for freedom, terror

Son 15 ildə müasir tarixdə baş verən qanlı müharibələrdən biri də Çeçenistanda gedən çeçen xalqının azadlıq müharibəsidir. Belə ki, bu müharibədə yüz minlərlə insan ölmüş, əsir düşmüş və yaralanmışdır. Müharibə təkcə Çeçenistana deyil, eləcə də Rusiyaya da maddi ziyan vurmuş və insan itkisinə səbəb olmuşdu. Yüzlərlə Çeçen ailəsi qaçqın kimi xaricə getmiş, xüsusilə də Avropa ölkələrində məskunlaşmışdır. Çeçen problemi rus tarixində ən kəskin, qanlı və aktual problemlərdən biridir. Çeçen müharibələri Azərbaycanın da daxil olduğu Qafqaz regionunu tarixində dərin izlər buraxdığından onların öyrənilməsi Azərbaycan tarixşünaslığı üçün də aktualdır.

Qafqaz regionu çox əlverişli coğrafi mövqedə, Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında, Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşmişdir. Barry Rodrigue qeyd edir ki, region təkcə rəngarəng təbiəti ilə deyil, eyni zamanda müxtəlif xalqların məskunlaşması ilə də diqqəti cəlb edir. O, Qafqaz regionunda otuz milyon insanın qırx müxtəlif dildə danışdığını vurğulayır [11, 5]. Bu baxımdan region daim güclü imperiyaların – Fars, Yunan, Osmanlı və Rus imperatorlarının hədəf mərkəzi olmuşdur və region uğrunda mübarizə aparmışdılar.

Şimali Qafqazda yerləşən ölkələrdən biri də Çeçenistandır. Çeçenlər özlərini Vai Nax və ölkələrini isə Noxçi Mokx adlandırırlar [11, 7]. Erkən orta əsrlərdə Çeçenistan ərazisinin əsas hissəsi, o zaman regionda mövcud olmuş Alaniya dövlətinə daxil olmuşdur. Qeyd edək ki, çeçen cəmiyyətinə formalaşmış teyp-tukxum sistemi XIX əsrədək mövcud olmuşdur. Bu

* **Bəyim Abdulla** - AMEA, A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, dissertant

sistem özünüidarə və ərazi-icma prinsipləri əsasında formalaşmış, bir və ya bir neçə kəndin daxil olduğu təşkilatlardan – teyp və tukxumlardan ibarət idi. Teyp və tukxumların nümayəndələrindən təşkil olunmuş ali şura – Məxk-kxel də fəaliyyət göstərirdi [6, 176-185].

Moskva Rus dövləti yarandıqdan sonra (XV-XVI əsrlər) bir çox imperiyalar kimi öz sərhədlərini genişləndirməyə və qonşu xalqları əsarət altına almaq siyasəti həyata keçirməyə başlayır. Bu işğalçılıq siyasətində Qafqaz regionu mühüm rol oynayır. Rus İmperiyası Mərkəzi Asiya və Yaxın Şərqi gedən cənub koridoru axtarmaq məqsədi ilə Qafqaz dağlarında əməliyyatlara başlayır. Qafqazda ilk rus məskənləri XVI əsrdə salınsa da yerli əhali ilə ruslar arasında heç bir münaqişə baş verməmişdi. Bu sabitlik yerli ərazilərin Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edilməsinə kimi davam edir. İlk silahlı toqquşma 1922-ci ildə Pyotrun Çeçen kəndini ələ keçirmək istəməsi ilə baş verdi.

Bu ərazilərin ələ keçirilməsi heç də asan başa gəlmədi. Digər müsəlman xalqlar kimi çeçenlər də Rus İmperiyasının işğalına qarşı uzun müddət mübarizə aparmışdılar. Çeçen mübarizəsi XVIII-XX əsrlər boyunca davam etmişdir. Rus ordusu yerli əhalinin güclü müqavimətinə rast gəlmiş və Qafqazın işğalı yarım əsrlik (1817-1864) müharibədən sonra mümkün olmuşdur. Rus Generali Yermelov qeyd edirdi ki, yerli xalqlar arasında ən çox mübarizə aparan çeçenlərdi və onların müqavimətinin qırılması ilə regionun işğalı başa çatır.

Rafiq Qurbanov “Qafqaz Tarixi” əsərində qeyd edir ki, dağlı xalqların, o cümlədən çeçenlərin imperiyaya qarşı mübarizəsi dövründə Şeyx Mənsur, Bəybullat, Qazi Məhəmməd, İmam Həmzə, İmam Şamil və s. kimi liderlər azadlıq hərəkatının önündə gedərək şəxsi fədakarlıqları ilə əhalini müqavimətə ruhlandırıdılar [2, 533].

Bu müqavimət hərəkatının ən mühümü təbii ki, Şeyx Şamilin başçılığı altında aparılan mübarizə idi. Bu mübarizə Qərb tərəfindən “Mürid döyüşləri” olaraq adlandırılmışdır [4, 1970-1988].

1818-ci ildə ruslar Çeçen ərazisində, Sunja çayı sahilində Qroznı Qalasının əsasını qoyurlar. XIX əsrin ortalarında Qafqaz regionu və Çeçenistan güc yolu ilə Rus imperiyasının tərkibinə qatılır və Qroznı regionun mərkəzinə çevrilir. Şəhər yerli əhali arasında əvvəllər Solj-Qala kimi də adlandırılıb. Sənaye inqilabı və neft hasilatı nəticəsində region dünyada

mühüm rol oynamağa başladı. XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın neftə olan ehtiyacının 20%-i bu regionun payına düşürdü.

Rusiyada Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Çeçenistan əvvəlcə Terek, sonra isə Dağlı muxtar respublikaların tərkibinə daxil edilmişdi. 1922-ci ildə Rusiya Federasiyasının tərkibində Çeçenistan Muxtar Vilayəti yaradılmışdı [1, 68].

1929-cu ildə kollektivləşdirmə prosesi çərçivəsində xalqın bu siyasətə qarşı üsyanları başlanır və bu üsyan 1934-cü ilə kimi davam etdi. 1934-cü ildə Çeçenistan və İnquşetiya muxtar vilayətləri Çeçen-İnquşetiya Muxtar Vilayəti adı altında birləşdirildi. 1936-cı ildə Çeçen-İnquşetiya Muxtar Sovet Sosialist Respublikası yaradılmışdı.

Bir çox xalqlar kimi Çeçenlərin milli kimliklərinə təsir edən mühüm hadisələrdən biri də onların məcburi Sibir və Orta Asiyaya sürgün edilməsidir. 1944-cü il 23 fevralında Sovet hökuməti Çeçen-İnquşetiyada digər respublikalarda olduğu kimi “Sovet hökuməti əleyhinə olanları” müxtəlif adlar altında mühakimə edərək sürgünə göndərdilər. Beləcə rəhbər işçilərin əksəriyyəti həbs olundu. Eyni zamanda Çeçen-İnquşetiya ərazisində üsyanlar baş qaldırdı və nəticədə Çeçen-İnquşetiya Müvəqqəti İnqilab Hökuməti elan edildi [12].

Yarım milyon çeçen və inquş yurd-yuvalarından deportasiya olundular. Sürgün olunan əhalinin bir qismi aclıq, soyuq və müxtəlif xəstəliklərdən dünyalarını dəyişdilər. Çeçenlərin tarixi torpaqlarına geri dönüşü qadağan olunmuş və bu bölgələrdə rus və ukraynalı qaçqınlar yerləşdirilmişdi [9].

1957-ci ildə Stalinin ölümündən, çeçenlərin sürgünündən 13 il sonra Sovet rəhbəri Nikita Xruşov bəraət fərmanı imzalayır və sürgün edilmiş bütün şəxslər geri öz vətənlərinə geri dönmək hüququ qazanırlar [3, 77-92].

Deportasiya olunmuş xalqlar geri – öz tarixi vətənlərinə qayıtdıqdan sonra Çeçen-İnquş respublikası yenidən bərpa olunmuşdu. [15, səh. 92-100].

1985-ci ildə Mixail Qorbaçovun hakimiyyət gəlməsi və “Glasnost”, yenidənqurma siyasətini həyata keçirməsi ilə Çeçenlər də azadlıq uğrunda mübarizəyə başlamış, dinlərini və bir xalq olaraq özlərini müdafiə fürsətini qazanmışdırlar [7].

Ölkələrin iqtisadiyyatı zəiflədikcə xalqlar öz müqəddəratlarını özləri həll etməyin yollarını axtarmağa başladılar. Bu proseslər 1990-cı ildən

sonra daha da aktivləşmişdir. Bildiyimiz kimi, Qafqazda yerləşən və imperiyanın tərkibinə daxil olan ölkələr-Gürcüstan, Azərbaycan, Ermənistan bir-birinin ardınca öz müstəqilliklərini elan etməyə başladılar.

1990-cı ilin noyabrında Qroznıda çeçen xalqının qurultayı çağırılmışdı. Sovet ordusunda general-mayor rütbəsinə qədər yüksəlmiş ilk Çeçen olan Cövhər Dudayevin də iştirak etdiyi bu qurultayın sonunda Çeçen Respublikası Noxçi-Çonun dövlət suverenliyi haqqında sənəd qəbul olunmuşdu [13, 143].

1991-ci ilin payızında Çeçen-İnquşetiya parçalanır və Çeçenistan “Çeçen İçkeriya Respublikası” adı altında öz müstəqilliyini elan etdi. Keçirilən seçkilərdə Cövhər Dudayev dövlət başçısı seçilir.

Rusiya ciddi cəhdlərlə müstəqilliklərini yenidən bərpa etmiş dövlətlərə qarşı zor tətbiq etməyə başlayır. Çeçenistan Rusiya Federasiyasının siyasətində mühüm yer tuturdu, çünki Şimali Qafqaz rus neft sənayesi üçün mühüm region idi və Rusiya Federasiyası Sovet dövründəki nəzarəti davam etdirmək, Xəzər və Qara Dənizdə güc sahibi olmaq niyyətində idi. Belə ki, 1994-cü ilə kimi Çeçenistan neftini Rusiya bazarlarından kənarda satmağa başladı [13].

1991-ci ilin 7 noyabrında Rusiya Federasiyasının prezidenti Yeltsin “konstitutsiya qaydalarını” qorumaq məqsədi ilə Çeçenistanda fəvqəladə hal elan etmiş və Dudayev haqqında həbs əmri çıxardaraq ordunu Qroznıya göndərmişdir. Dudayev də əli silah tutan hər bir şəxsi silahlandırmışdır. Dudayevin müvəffəqiyyətli siyasəti rus ordusunun geri çəkilməsinə səbəb olmuşdur [8, 165-179].

1993-cü ildə Rusiya Federasiyasında konstitutsiya haqqında referendum keçirilsə də Çeçenistan və Tatarıstan bu seçkilərdə iştirak etmir. Rusiya Federasiyası 1994-cü ildə Tatarıstanla ayrıca müqavilə imzalamaq haqqında danışıqlara başlasa da, həmin ilin noyabrında Təhlükəsizlik Şurası Çeçenistana qarşı hərbi müdaxilə başlaması haqqında qərar qəbul edir. Müharibənin başlanmasının əsas səbəbi SSR-inin dağılmasından sonra xalqın diqqətinin ölkədə yaranan sosial-iqtisadi problemlərdən yayınırmaq, ölkənin ərazi bütövlüyün qoruyub saxlamaqdan ibarət idi.

I Çeçen müharibəsi 1994-1996-ci illəri əhatə edir. I Çeçen müharibəsinin ən mühüm xüsusiyyəti döyüşlərin hərbcilərə qarşı aparılmasıdır. Bu müharibədə gerilla (partizan) taktikası ilə aparılsa da sivil insanları heç

vaxt hədəfə alınmamışdı. 1995-ci ildə Rus hərbiçilərinə qarşı aparılan iki böyük hərbi əməliyyatlar uğursuzluqla nəticələnmiş və çeçenlər özlərini xilas etmək üçün əsir götürüb bu vəziyyətdən qurtulmuşdurlar. Bu istisnadan başqa birinci müharibədə Çeçenistan Mərkəzi İcraiyyə komitəsi sivil insanlara qarşı hər hansı bir əməliyyatı qadağan etdirmişdir [10, 322].

Rus generalları Çeçenistanı iki həftəyə işğal edə biləcəklərini düşünsələr də Qroznını almaq 1995-ci ilin martında mümkün oldu. Yerli əhəlinin güclü müqavimətini qırmaq, Qroznıya çatmaq üçün rus ordusu dekabr ayı boyunca həmlələrini davam etdirdilər. Dekabrın 18-də şəhəri top və təyyarələrdən mərmə, raket atəşinə tutaraq mülki əhalini kütləvi qırğına məruz qoydular. Dekabrın 31-də isə Qroznı üzərinə hücum keçir və burada ruslar çeçen mücahidlərinin ağılasıgmaz müqaviməti ilə rastlaşdılar. Bu döyüşdə yüzlərlə rus əsgəri əsir götürülmüş və itkin düşmüşdür. Bu döyüşlərdə 25000-dən çox mülki vətəndaş amansızcasına məhv edilmişdir [2, 542-543].

1996-cı il aprelin 22-də Qexi-Çu kəndi yaxınlığında C.Dudayev raket zərbəsi ilə öldürüldükdən sonra vitse-prezident Zəlimxan Yandarbiyev Çeçenistana rəhbərlik etmişdi [1, 70].

Xarici təzyiqlərin sonunda tərəflər ATƏT-in başçılığı ilə bir masa ətrafında danışıqlara başladılar. Yeltsinin Milli Təhlükəsizlik Şurasının katibi general Aleksandr Lebedev ilə Çeçen mücahidlərinin lideri Aslan Məshədov arasında keçirilən görüşləri nəticəsi olaraq 1996-cı il 25 avqustunda Hasavyurt Atəşkəs Müqaviləsi imzalanır. Müqavilədə 31 dekabra kimi Çeçenistanın statusunu müəyyənləşdirmək üçün referendum keçirilməsi razılaşdırılmışdı. [6] Müqaviləyə əsasən tərəflər münaqişənin həllində güc tətbiqindən imtina edirdilər.

Beləliklə, Rusiya çeçenlərə qarşı apardığı növbəti müharibədə məğlubiyyətini rəsmi şəkildə təsdiqlədi. Eyni zamanda Rusiya öz tərkib hissəsi saydığı Çeçenistanın istiqlal iddialarının həlli məsələsini 5 illik müddətə təxirə saldı [2, 556-557].

1996-cı ildə imzalanmış sülh müqaviləsi Çeçenistanda sülhü bərqərar etmədi. Rusiya bu müharibənin nəticələri ilə bəzi bəzi, hökumət dairələri yeni müharibəyə hazırlaşmağa başladı. Çeçenistan daxilində gedən bir sıra hadisələr, ölkə prezidenti Məshədova qarşı törədilmiş sui-qəsdlər Rusiya və Çeçenistan arasında siyasi münasibətləri daha da gərginləş-

dirmişdir. İkinci çeçen-rus müharibəsinin başlamasını tətikləyən iki səbəb olmuşdur. Birincisi Çeçen mücahid komandirləri Basayev, Hattab, Uduqov kimi komandirlərin Şimali Qafqazda dini bir dövlət qurmaq istəkləri ilə bağlı idi. Onların fəaliyyəti 1998-ci ildə Aslan Məshədov hökumətinin nəzarətindən kənarda başlamış və daha çox Dağıstanda yayılmışdır. 1999-cu ildə Basayev və Xəttabın başçılığı ilə mindən çox yaraqlı dəstələr Dağıstanın Botih bölgəsində bir neçə kəndi işğal etmişdirlər.

İkinci çeçen-rus müharibəsinin başlamasının da ikinci səbəb isə Dağıstandakı hadisələrin qarşısını almaqda aciz qalan rus baş naziri Sergey Stepəşinin işdən çıxarılması və onun yerinə köhnə Dövlət Təhlükəsizlik Bürosunun işçisi və təhlükəsizlik xidmətinin rəisi Vladimir Putinin 1999-cu ildə baş nazir təyin olunması idi [8, 170-172].

Rus hərbi hava qüvvələri Volqodonsk partlayışına "cavab" olaraq sentyabrın 23-30 Cövhərqala da daxil olmaqla Çeçenistanın şəhər və kəndlərini daha şiddətli bombardmana məruz qoydular. Aparılan əməliyyatlar zamanı yüzlərlə adam öldürülmüş, on minlərlə vətəndaş evsiz-eşik-siz qalmışdır. Minlərlə mülki vətəndaş canını bu dəhşətdən qurtarmaq üçün qonşu respublikalara, əsasən də İnquşetiyyaya keçmək məcburiyyətində oldu [2, 561-563]. 2000-ci ilin fevralın əvvəllərindən Qroznı yəni-dən rus ordusunun nəzarətinə keçmişdir. Çeçenistanın əsas yaşayış məntəqələri ələ keçirildikdən sonra, aprelin 18-də Rusiya rəhbərliyi Çeçenistanda ordu əməliyyatlarının sona çatdığını rəsmi olaraq bəyan etmişdirsə də, lakin reallıqda bu əməliyyatlar davam edirdi.

Putinin hakimiyyət başına gəlməsi ilə çeçenlərə qarşı aparılan müharibə öz formasını dəyişdi. O, çeçen xalqının mücahidlərə verdiyi dəstəyi və qayğını azaltmaq, mübarizəni dayandırmaq məqsədi ilə yeni plan hazırladı. Plana əsasən "Çeçenləri pullu Çeçenlərlə məğlub edəcək"di. Bu məqsədlə Əhməd Kadırov 5 oktyabr 2003-cü ildə keçirilən seçkilərdə hakimiyyət başına gətirildi. O, 2004-cü ildə stadionda SSRİ-nin İkinci Dünya müharibəsində qazandığı qələbə münasibəti ilə təşkil olunan tədbirdə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. 2004-2007-ci illərdə Alu Alxanov Çeçenistan prezidenti seçilmişdir. 2007-ci ildən isə Əhməd Kadırovun oğlu Ramzan Kadırov bu vəzifəni yerinə yetirir. Ramzan Kadırov Rusiya meyilli siyasət həyata keçirir. Regionda sakitlik bərpa olunsun da, Rusiyaya qarşı mübarizə hələ də aparılmaqdadır.

Birinci çeçen müharibəsi ilə ikinci çeçen müharibəsi arasında müəyyən fərqlər var idi. Birinci çeçen müharibəsinin ən mühüm fərqli xüsusiyyəti bu müharibənin əsgərlərə qarşı aparılması idi. Belə ki, bu müharibə dövründə sivil insanlara qarşı heç bir döyüş aparılmamışdır. Yalnız 1995-ci ildə rus əsgərlərinə qarşı aparılan döyüş uğursuzluqla nəticələnmiş, çeçen mücahidləri özlərini xilas etmək məqsədi ilə əsir götürmüş və bu döyüşdən canlarını qurtara bilmişdirlər. Bu istisnadan başqa ilk çeçen müharibəsində Çeçenistan hərbi mərkəzi dinc əhaliyə qarşı aparılacaq hər hansı bir hərəkətə qadağa qoymuşdurlar. İki müharibə arasında olan müddətdə çeçen mübarizəsi vahibiləşməyə doğru yönəlmişdir. İkinci çeçen müharibəsini daha çox "cihad" kimi qələmə verilmişdir.

İkinci Çeçen müharibəsinin fərqli cəhətlərindən biri də ABŞ-da baş vermiş 11 sentyabr terror hadisəsindən sonra ABŞ-ın rus-çeçen müharibəsində Rusiyanı dəstəkləməsi və rusların insan haqlarını pozmasına qarşı heç bir tədbirin görməməsidir [5, 352-367].

İkinci çeçen müharibəsinin ilk müharibədən digər bir fərqi də dinc əhaliyə qarşı aparılan intihar hücumlarının gerçəkləşdirilməsidir. Bu hücumları həyata keçirənlərin əksəriyyəti qadınlar olmuşdur. 2002-ci ildə 72 nəfərin ölümü ilə nəticələnən Qroznı hökumət evinə edilən hücum və 2004-cü ildə çeçen mücahidləri tərəfindən Beslan şəhərində müəllim və şagirdlərin əsir götürülməsi və rus təhlükəsizlik orqanlarının müdaxiləsi zamanı 330 nəfərin ölməsinə səbəb olan hadisələr damğasını vurmuşdur [5, 22]. 2002-ci ilin oktyabrın 23-26-da Moskada Teatr Mərkəzində bir qrup döyüşçü tərəfindən "Nord-Ost" tamaşasını izləyən tamaşaçıları əsir götürmüşdür. Bu terror aktı nəticəsində 130 nəfər əsir öldürülmüşdür. [16]

Çeçenistan bugünkü Ramzan Kadirov rəhbərliyi altında iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdədir. Respublikanın əsas strateji mərkəzləri rus ordusunun nəzarətindədir. Qroznı şəhəri müasir, inkişaf etmiş metropolisə çevrilmişdir. Ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün bir çox regional islahatlar həyata keçirilir. Bütün bunlara baxmayaraq ölkədə stabil-lik tamamilə bərpa olunmamışdır.

Yuxarıda qeyd olunan məlumatlara əsaslanaraq vurğulamaq yerinə düşər ki, Şimali Qafqaz regionun rəsmi Moskvaya tabe olması Rusiya Federasiyasının daxili siyasəti baxımından çox əhəmiyyətlidir. Məhz bu səbəbdən Rusiya Federasiyasının Şimali Qafqaz siyasəti Rusiya hakim

dairələrin hər zaman müzakirə obyektinə olmuşdur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, rus-çexen müharibələri tarixə çexenlərin azadlıq uğrunda apardığı mübarizə kimi tarixə düşmüşdür. Təəssüf ki, 2001-ci il 11 sentyabr, ABŞ-da baş vermiş terror hadisəsindən sonra bu azadlıq mübarizəsinə “radikal islam” donu geyindirilməsi beynəlxalq arenada bu münaqişəyə ikili yanaşmanın reallaşmasına və azadlıq hərəkatının kölgədə qalmasına səbəb oldu.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Aqil Şahmuradov, Rusiya-Çexenistan Müharibəsi Haqqında// Bakı Universitetinin xəbərləri, '2, 2012
2. Rafiq Qurbanov, Qafqaztarixi // Bakı 2008
3. Abdullah Temizkan, “Kuzey Kafkasyada Müridizmin Kurumsallaşması və Qazavat” //Karadeniz Araştırmaları, 2010, Sayı: 25
4. Ahmet Akmaz, “Kafqasya Müridizm Hareketinin Önderi İmam Mansur” //1997, Yeni Türkiye,Yıl: 3, Sayı: 6
5. Alaeddin Yalçınkaya, Kafqasyada Siyasi Gelişimler // İstanbul, Lalezarkitapevi, 2006
6. Caner Yeşil, Sovyet sonrası dönemde çexen direnişi islami temelli müridizm mi? yoksa radikal islam terörümü? // <https://www.academia.edu>, 2014
7. Hasan Kanbolat, “Rusiya Federasiyanunun Kafkasiya Politikası və Çexen Savaşı”// Avrasiya Dosyası, Rusiya Özel Sayısı, 2001
8. Muhammad Shashani, 1944 Çexen Sürgünü'nün Altmış Altıncı Yıldönümü // <http://www.waynakh.com/tr/2010/02/1944-cecen-surgununun-altmis-altinci-yildonumu/>
9. M. Turgut Demirtepe, Orta Asya&KafkasyaGüçPolitikası // Ankara, 2008
10. Barry Rodrigue& Gary Lawless, “Chechnya, the Caucasus, & World Justice”, Editors,With Helle Degnbol, Associate Editor, June 2008
11. Mariya Yevsyukova, The conflict between Russia and Chechnya // Working Paper #95-5(1), University of Colorado, Boulder
12. Гакаев Дж., Очерки политической истории Чечни. XX век. В двух частях. М.: ЧКЦ, 1997
13. Костоев Б. Преданная нация. О некоторых уроках становления Ингушской Республики // Гуманитарный фонд Ингушетии. 1995
14. Халмухаммедов А. Возможная стратегия урегулирования ситуации в Чеченской Республике // Центральная Азия и Кавказ, 2000, № 4 (10)
15. Чеченская республика и чеченцы: История и современность: Материалы Всероссийской научной конференции // Москва, 19-20 апреля 2005. М.: Наука, 2006
16. <http://ria.ru/spravka/20131023/971874957.html>

**ДИФФЕРЕНЦИРОВАННЫЙ ПОДХОД К РУССКО-ЧЕЧЕНСКОЙ ВОЙНЕ:
УГРОЗА ТЕРРОРА ИЛИ БОРЬБА ЗА СВОБОДУ**

Б. Н.Абдулла

РЕЗЮМЕ

Распад СССР привел к началу национально-освободительных движений на Кавказе. В связи с этим некоторые народы, в том числе чеченцы начали борьбу за свободу и независимость. В статье исследуется освободительная борьба чеченского народа в XX веке. Также анализируются основные причины первой и второй Чеченской войны, выявляются схожие и отличительные черты данного конфликта. В статье определены размеры человеческих жертв и материального урона, которые нанесла война, рассматриваются акты террора, которые происходили в этот период.

**DIFFERENT APPROACH TO THE RUSSIAN-CHECHEN WARS: TERROR
THREAT OR STRUGGLE FOR FREEDOM**

B. N.Abdulla

SUMMARY

With the weakening of the Soviet Union, the national-liberation movement was widely spread in the Caucasus. Chechens, like other nations began to struggle for their self-determination and to establish independent state. XX's century Chechen's struggle for freedom, Russian-Chechens war, causalities and war's damage were explored in this article. As well as, the main reasons of these wars, different and similar features of the first and second wars have been analyzed. Also in this article investigated the terrorist attacks, which occurred during these wars also investigated in this article.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ BEYNƏLXALQ MİQRASIYA TƏŞKİLATI (BMqT) İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN DİNAMİKASI

Aqil ƏHMƏDOV*

Açar sözlər: miqrasiya siyasəti, beynəlxalq hüquq, əmək miqrasiyası, miqrant hüquqları, milli qanunvericilik

Ключевые слова: миграционная политика, международное право, трудовая миграция, права мигрантов, национальное законодательство

Key words: migration policy, international law, labor migration, rights of migrants, national legislation

Miqrasiya təbii prosesdir, onun qarşısını almaq olmaz, almaq da lazım deyil və ümumən müsbət xarakter daşıyır. Dünyada miqrasiya prosesi bütün ölkələrə, xalqlara aiddir

Heydər Əliyev
*Azərbaycan xalqının
ümummilli lideri*

Giriş

Son on ildə dünyada baş verən sosial-iqtisadi transformasiya, siyasi gərginliklər və münaqişələr, həmçinin iqlim dəyişiklikləri fonunda beynəlxalq miqrasiya prosesləri fərqli istiqamət almışdır. Xalqların tarixi köçü kimi başlanan bu proses müasir dövrdə aktualıq kəsb etməklə müsbət və mənfi tendensiyalarla müşahidə olunur. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin yuxarıda qeyd olunan nitqindən aydın görmək mümkündür ki, miqrasiyaya müsbət yanaşma əsas götürülməli və bu təbii proses bütün dünya xalqlarının ortaq tarixi və mədəniyyəti kimi müasir dövrdə də əhəmiyyətini itirməmiş, proses davam etməkdədir. Heydər Əliyevin dünyada gedən miqrasiya prosesləri ilə bağlı qeyd olunan müsbət yanaşmasına əlavə olaraq BMT-nin sabiq baş katibi Kofi Ananın əməkçi miqrantlarla bağlı səsləndirdiyi fikirlər kifayət qədər müsbət xarakter daşıyır. Bununla əlaqədar K. Anan miqrasiyanın həm qabaqcıl, həm də geridə qa-

***Aqil Əhmədov** – AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutunun Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru / agilahma@gmail.com / 050 466 76 47

lan ölkələr üçün faydalı olmasını qeyd edərək yazırdı: “Əlamətdar haldır ki, yoxsul ölkələr də miqrasiyadan faydalana bilirlər. Belə ki, təkcə 2002-ci ildə miqrantlar inkişaf etməkdə olan ölkələrə 88 milyard dollar pul köçürmüşlər. Bu, inkişaf etmiş ölkələrin yoxsul ölkələrə yardım üçün ayırdığı 57 milyard dollardan 54 faiz çoxdur. Bu o deməkdir ki, miqrasiya siyasətini həyata keçirəndə dünya birliyi məhz onun verdiyi faydanı, bütün dövlətlərin bundan bəhrələnməyini nəzərə almalıdır. Miqrasiya bəşəriyyət qədər qədimdir. Onun gələcək üçün də əhəmiyyətini dəyərləndirməmək olmaz. Bu səbəbdən də milli qanunvericiliklərlə yanaşı, beynəlxalq sazişlərin qəbul edilməsi çox zəruridir. Daha doğrusu bu məsələ son dərəcə intensiv beynəlxalq əməkdaşlıq tələb edir” [5, s.280-281; 20, s.31; 21 s.45]. Həqiqətən də beynəlxalq əməkdaşlığa əsaslanmadan müasir miqrasiya siyasətinin müsbət inkişafı mümkün deyil. K.Ananın verdiyi statistik rəqəmlər kifayət qədər ciddi məbləğdir və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin miqrasiya proseslərində iştirakına diqqət artırılmalıdır. Bütün müsbət məqamlarla yanaşı onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda müasir dünyada davam edən münaqişələr, multikultural dəyərlərə yetərinə qiymət verilməməsi, irqi ayrıseçkilik və s. mənfi hallar humanitar fəlakət kimi qlobal problemin həllində böyük dövlətlərlə yanaşı inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin, həmçinin beynəlxalq təşkilatların məsələyə diqqətini artırmışdır. Bu humanitar fəalkətin həqiqi adı müasir dünyada yaşanan miqrasiya böhranıdır.

Qlobal proseslərin sürətlə yayıldığı dünyada miqrasiya prosesləri də müasir dövrün dinamikasına uyğun inkişaf etməkdədir. İnsanların doğulub böyüdüləri dövlətləri müvəqqəti və ya uzun müddətə tərk etməsinin, miqrasiya etməsinin səbəbləri sırasında sosial, siyasi, psixoloji-mədəni və ekoloji problemlər daha qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Digər tərəfdən ölkələrini tərk edərək maddi rifah halını yüksəltmək üçün inkişaf etmiş dövlətlərə köç edənlərin heç də hamısı istədiyi nəticəni əldə edə bilmir. Bəzən miqrantlar hüquqlarının pozulması halları ilə rastlaşdığı kimi özləri də yaşadıkları ölkələrin qanunlarına tabe olmur və həlli mürəkkəb olan problemlərlə üz-üzə qalırlar [6; 10, s.113]. Qaçqın və miqrant problemləri isə illər ötdükcə daha da dərinləşir və beynəlxalq təşkilatların belə mühüm məsələlərə diqqət artırması mövcud sahədəki böhranın qarşısının alınmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Belə qurumlardan biri Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatıdır.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının miqrasiya sahəsində çox-tərəfli formatda əməkdaşlıq etdiyi əsas tərəfdaşı kimi BMqT çıxış edir. BMqT 1951-ci ildə təsis edilmiş beynəlxalq hökumətlərarası təşkilatdır və mənzil qərargahı Cenevrə şəhərində yerləşir. Hazırda BMqT 156 üzv dövləti və 11 müşahidəçi dövləti özündə birləşdirir [4]. BMqT-nin üzv dövlətlər və beynəlxalq qurumlarla həyata keçirdiyi münasibətlər illər keçdikcə daha da aktuallaşır. Buna səbəb müasir beynəlxalq münasibətlərdə miqrasiya proseslərinin güclənməsi və insanların kütləvi şəkildə etdiyi böyük köç dalğasının genişlənməsi ilə izah etmək mümkündür. Bəzən insanlar istəmədikləri halda daimi yaşadıqları yerlərini tərk edərək məcburi miqrasiya ilə üzləşməli olurlar. Dünyanın siyasi xəritəsində yaşanan gərginlik və böyük güclərin çizdiyi yeni dünya düzəni, həmçinin Avropanın həyata keçirdiyi miqrasiya siyasəti digər beynəlxalq qurumları da hərəkətə keçirmişdir. Bu baxımdan BMT, Aİ, NATO, ATƏT, İƏT kimi və s. nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar BMqT-nin miqrasiya sahəsində həyata keçirdiyi siyasətinə dəstək ifadə etdiklərini bildirir və mövcud sahədə yaranan qlobal problemlərin həllində əməkdaşlıq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə diqqət yetirir [11, s.17; 12, s. 71].

Dünyanın bir sıra ölkələri ilə münasibətlər quran BMqT-nin bu baxımdan Azərbaycan Respublikası ilə münasibətləri və əməkdaşlıq əlaqələrinin genişlənməsi üçün hər iki tərəfin bir-birinə maraq göstərməsi Azərbaycanın qısa vaxt ərzində miqrasiyanın dövlət siyasəti səviyyəsinə yüksəltməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikası BMqT-nin miqrasiya və qaçqın problemlərinin həllində həyata keçirilən siyasətə dəstək verməkdə davam edir. İllər ötdükcə Azərbaycan BMqT ilə münasibətlərinin daha intensiv şəkildə inkişafına diqqəti artırır və bu təşkilatın Bakı nümayəndəliyi ölkədə sosial mahiyyətli layihələrin həyata keçirilməsində respublika hökuməti ilə əməkdaşlığa əhəmiyyət verir. Miqrant hüquqlarının müdafiəsi kimi mühüm məsələlər fundamental insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bir başa bağlıdır. Məhz problemə insan hüquqları prizmasından yanaşılması elmi, siyasi, tarixi, həm də hüquqi baxımdan əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyinin ilk illərində beynəlxalq əhəmiyyətli konvensiyalara qoşulmaqla, paralel olaraq ölkədə miqrasiya qanunvericiliyinin inkişafına və siyasi-hüquqi tənzimlənməsinə olan

marağı artırdı. Çox keçmədən Azərbaycan insan hüquqları ilə bağlı 29 beynəlxalq konvensiyaya qoşuldu. 1998-ci il avqustun 18-də Azərbaycan hökuməti ilə BMT “İnsan hüquqları və demokratiyanın dəstəklənməsi və müdafiəsi sahəsində birgə bağlı layihə haqqında memorandum” imzalandı. BMT bu sahədə Azərbaycana fəal köməklik göstərməyə başladı [1, s.381]. Son 25 il ərzində ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının qurunması, vətəndaşların sosial hüquqlarının müdafiəsinə diqqəti artırmışdır. Burada həmçinin miqrasiya siyasətinin müsbət inkişafı da müşühidə olunmuşdur. Ölkədə qəbul olunan qanunlardan hər bir Azərbaycan vətəndaşı yararlanmaqda və miqrantların bu məsələdə dövlət strukturlarına müraciətləri milli və beynəlxalq qanunvericiyə uyğun olaraq tənzimlənməkdədir. Ölkədə əcnəbilərin hüquqlarının müdafiəsi Azərbaycan Respublikasının miqrasiya siyasətinin yüksək səviyyədə həyata keçirildiyini göstərir. Bu isə respublikada stabil siyasi inkişafın insan hüquq və azadlıqları sahəsində də davamlı inkişafa səbəb olduğunu əks etdirir. Qəbul olunan beynəlxalq hüquqi sənədlər Azərbaycanın BMqT ilə münasibətlərinin inkişaf dinamikasına müsbət təsir göstərmişdir. İkitərəfli münasibətlərdə miqrasiya, beynəlxalq miqrasiya hüququ, miqrant hüquqlarının müdafiəsi, əcnəbilərin hüquqlarının təmin olunması kimi həssas mövzularda Azərbaycan hökuməti ilə BMqT-nin Bakı nümayəndəliyinin keçirdiyi görüşlər, təşkil olunan konfrans, seminar və treninqlər əməkdaşlıq əlaqələrini genişləndirməkdədir.

Azərbaycan Respublikasının miqrasiya siyasəti müstəqilliyin ilk illərində: BMqT ilə münasibətlərin yaradılması və miqrant hüquqlarına dair sənədlər

Dövlət müstəqilliyinin ilk illəri Azərbaycan üçün mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələrin yaşanması ilə başlanmış, respublikanı ağır sosial-siyasi, iqtisadi böhran vəziyyətindən çıxarmaq heç də asan olmamış, illər keçdikcə sosial rifah tədricən gerçəkləşməyə başlamışdır. Ermənistanın 1980-ci illərin sonuna doğru Azərbaycana qarşı iddia etdiyi əsassız ərazi iddiaları və işğalçı siyasətinin nəticəsi olaraq müstəqilliyin ilk illərində ölkədə qaçqın problemi yaranmış və daxili miqrasiya yüksəlmişdir.

SSRİ-nin dağılmasından sonra müstəqilliyini əldə edən Azərbaycan ilə Ermənistan arasında o dövrdə bütün sahələrdə fərqli bir qədər də böyük olmadığı halda, bu gün regionda strateji müvazinət müqayisəyə gəlməyəcək şəkildə Azərbaycanın xeyrinə dəyişmişdir. Nəticə etibarilə Azər-

baycana qarşı təcavüzkar siyasət yürüdən Ermənistan strateji baxımdan məğlub olmuşdur və zaman keçdikcə də bu strateji məğlubiyyətin daha acı fəsadları qabarıq şəkildə özünü göstərəcəkdir [17]. Azərbaycanın Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş ərzailərindən paytaxta üz tutmuş soydaşlarımız artıq mürəkkəb və ziddiyyətli illəri geri qoymuşdur. Ermənistan SSRİ-dən miqrasiya etməyə məcbur olmuş və deportasiya olunmuş soydaşlarımız da daxili miqrasiyanın artmasına səbəb yaratmışdır. Həmçinin 1991-1992-ci illərdə qazanc əldə etmək, sosial yaşamını yüksəltmək məqsədilə Azərbaycandan Rusiya, MDB ölkələrinə, Türkiyə, ABŞ, İsrail və Avropa ölkələrinə miqrant axını baş vermişdir. Lakin, qarşısı alınmaz və həlli son dərəcə mürəkkəb görünən belə mənfi tendensiya-ların tənzimlənməsi tədricən gerçəkləşməyə başlamış və ölkədə davamlı inkişaf təmin olunmuşdur.

BMqT-nin Azərbaycan Respublikasındakı Nümayəndəliyinin 2013-cü ildə yaydığı maarifləndirici hesabatlardan birində azərbaycanlı miqrantların müstəqilliyin ilk illərində qazanc dalınca üz tutduğu ölkələr sırasında Rusiya birinci yerdə göstərilir. Bununla bağlı qeyd olunur ki, “1991-ci ildə müstəqilliyin bərpa edilməsindən sonra və 2006-cı ilə qədər, post-sovet ictimai-iqtisadi tənəzzül Azərbaycanı miqrasiya axınlarının mənbəyi olan bir ölkəyə çevirdi. Bu miqrasiya axınları, əsasən Rusiya Federasiyasına istiqamətlənmişdi və BMqT-nin 2008-ci ilə olan məlumatına əsasən, hal-hazırda bu ölkədə 1 milyondan artıq azərbaycanlı miqrant yaşayır, ticarət və tikinti sahələrində çalışır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ailə və sosial bağları, dil mədəniyyət və tarix, vizasız giriş-çıkış rejimi və ümumiyyətlə, yüksək maaşlar və ya mallar satıldığı təqdirdə potensial qazanc baxımından Rusiya Federasiyası xüsusilə cəlbedici görünür” [16, s.12; 14]. Bununla yanaşı BMqT-nin Bakı Nümayəndəliyinin hesabatında son illər Azərbaycanın əmək miqrantlarının nəzərini cəlb edəcək inkişafa nail olması kimi müsbət tendensiyalara da yer verilmiş və qeyd edilmişdir ki, “Bununla belə, son illərdə miqrasiya axınları qlobal miqyasda daha da mürəkkəbləşdiyindən Azərbaycandakı vəziyyət əhəmiyyətli dərəcədə dəyişikliyə uğramışdır. Qaz və neft ehtiyatlarının istismarı ilə bağlı ölkənin iqtisadi cəhətdən dirçəlməsi miqrasiyanın əks axını üçün şərait yaratdı. Belə ki, indi heç bir şübhəsiz söyləmək olar ki, Azərbaycan artıq işçi qüvvəsinin qabaqcıl ixracatçısı deyil, əksinə tranzit, ən vacibi isə təyinat ölkə-

sidir. Son vaxtlar ümumi daxili məhsulun davamlı olaraq artması, əhəmiyyətli nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsi, maliyyə və sığorta sektorlarının, eləcə də xidmət sektorunun çiçəklənməsi və global iqtisadi böhran (belə görünür ki, Azərbaycanın bu böhrana qarşı immuniteti var) çoxsaylı əməkçi miqrantları və vətəndaşlığı olmayan şəxsləri Azərbaycana cəlb etmişdir. Qeyri-rəsmi statistik məlumatlara görə, onların sayı 60.000-dən artıqdır. Bununla belə, 2008-ci il üçün rəsmi məlumatlar göstərir ki, yalnız 8500 əcnəbi ölkədə əmək fəaliyyəti ilə məşğuldur” [16, s.12; 15]. BMqT-nin Bakı ofisinin verdiyi hesabat xarakterli məlumatlar maraqla qarşılanır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyada yaşayan 1 milyon azərbaycanlının hamısı heç də potensial miqrant deyil, onlar arasında uzun illər Rusiyada yaşamış və bir-iki nəsil dəyişmiş azərbaycanlılara da çox rast gəlinir. Həmçinin hesabatda Azərbaycanın enerji resurslarının istismarı baxımından cəlbədicə ölkə olması, xidmət sahələrinin genişlənməsi kimi müsbət imkanların dəyərləndirilməsinə diqqət çəkilir.

BMqT-nin Bakı ofisinin 2013-cü ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycandan kənarda işləyən və yaşayan azərbaycanlı miqrantların Azərbaycanda qalan həyat yoldaşları və digər ailə üzvlərinin vəziyyəti” haqqında tədqiqata dair hesabatın 1.1. SSRİ-nin süqutundan sonra baş verən miqrasiya mərhələləri və axınları adlı paragrafında ölkədə həyata keçirilən miqrasiya prosesləri üç mərhələyə (1990-1995; 1996-2000; 2001-2013) bölünür. [7, s.14]. İlk mərhələ Sovet İttifaqının süqutundan sonra baş verən miqrasiya axınları, növbəti iki mərhələdə isə Azərbaycan Respublikasında miqrasiya proseslərinin və bu sahədə həyata keçirilən siyasətin stabilləşdiyi göstərilir. Hazırkı müasir mərhələdə Azərbaycanda aparılan sosial-iqtisadi və davamlı siyasi inkişaf beynəlxalq miqyasda respublikaya olan marağı artırır ki, nəticədə Azərbaycan əməkçi miqrantların seçim etdiyi cəlbədicə ölkə olaraq qalır.

1993-cü ildən ölkədə əsaslı inkişafa nail olunması üçün böyük öndər Heydər Əliyevin xalqın tələbi ilə republikanın idarəçiliyinə qaytarılması mühüm hadisə olaraq yaxın tarixdə iz qoymuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz Heydər Əliyevin müstəqil Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyi dövrü həyatın bütün sahələrində davamlı inkişafa yol açmışdır. Belə sahələrdən biri, Azərbaycanın həm daxili, həm də xarici siyasəti üçün prioritet təşkil edən miqrasiya siyasətinin və miqrasiya sahəsində milli qanunvericiliyin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı olmuşdur.

Bütövlükdə məcburi miqrasiyanın idarə olunması sahəsində ümum-milli liderin rəhbərliyi dövründə Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial müdafiəsi ilə bağlı beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan hüquqi baza yaradılmışdır. Bununla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən 20-dən çox fərman və sərəncam imzalanmışdır. Prezidentin sərəncamı ilə “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli üzrə Dövlət Proqramı” təsdiq olunub, “Məcburi köçkünlərin Sosial İnkişaf Fondu” yaradılıb, bir sıra tədbirlər keçirilmişdir. Həmçinin, “Qaçqınların və məcburi köçkünlərin (ölkə daxilində köçürülmüş şəxslərin) statusu haqqında”, “Məcburi köçkünlərin və onlara bərabər tutulan şəxslərin sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları qəbul edilmişdir [5, s.193-194]. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının miqrasiya sahəsində tanınmış hökumətlərarası BMqT ilə qurduğu əlaqələr, daha sonra əməkdaşlıq münasibətlərinin inkişaf etdirilərək bugünkü yüksək səviyyəyə çatdırılması müstəqilliyin ilk illərində siyasi baxımdan ciddi əhəmiyyət kəsb etmiş və hazırda ikitərəfli münasibətlərin inkişafında dinamizm müşahidə olunmaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası BMqT-yə 2001-ci ilin iyun ayında tamhüquqlu üzv qəbul olunsada ilk əlaqələr altı il əvvəl qurulmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildə BMqT-nin Bakıda Nümayəndəliyi açılmışdır. Növbəti illərdə Azərbaycanda miqrasiya sahəsi üzrə müxtəlif yardım və texniki layihələr həyata keçirilmişdir. Bu layihələr miqrasiya haqqında maarifləndirmə, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, sərhəd idarəçiliyi, qayıdış və reinteqrasiya, insan alverinə qarşı mübarizə və s. sahələri əhatə etmişdir. Azərbaycan Respublikası Hökuməti və BMqT arasında 8 dekabr 1999-cu ildə Bakı şəhərində imzalanmış Əməkdaşlıq Sazişi təşkilat və ölkəmiz arasında əlaqələrə böyük töhfə vermişdir. Əməkdaşlıq Sazişi Prezident Heydər Əliyev tərəfindən 8 fevral 2000-ci ildə (№ 806-IQ) təsdiq edilmişdir [2; 4]. Əməkdaşlıq Sazişi Azərbaycanda miqrasiya siyasətinin inkişafı, perspektivlərinin yaranması, gələcək münasibətlərin genişlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Sazişin birinci maddəsində təsbit olunduğu kimi ikitərəfli münasibətlərin inkişafı maksimal dərəcədə təmin edilməli və Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən miqrasiya siyasətinə dəstək ifadə etməli idi. İllər ötdükcə Azərbaycan-BMqT münasibətləri daha da təkmilləşir və miqrasiya sahəsində əməkdaşlıq üçün yeni

imkanlar yaranır. Bununla bağlı Sazişin birinci maddəsində yazılır ki, “BMqT-nin İdarəetmə Orqanlarının müvafiq qərarlarına uyğun və fondların mövcudluğundan asılı olaraq, bu təşkilat Azərbaycanda potensialların yaradılması, miqrasiya məsələləri üzrə məsləhət xidmətləri və digər texniki əməkdaşlıq fəaliyyətləri; miqrasiya haqqında informasiya; vətəndaşların və əcnəbilərin miqrasiyası, həmçinin əmək miqrasiyası; qaçqınlara və ölkə daxilində və onun xaricindən gəlmiş məcburi köçkünlərə, digər ehtiyacı olan şəxslərə miqrasiya yardımları; yüksək ixtisaslı kadrların qayıtması və seçkili miqrasiya kimi miqrasiya proqramlarını həyata keçirəcəkdir” [4]. Göründüyü kimi əməkdaşlıq Sazişində təsbit olunan məsələlər, istər əməkçi miqrantların hüquqlarının müdafiəsi, istərsə də məcburi miqrasiyaya məruz qalmış şəxslərin hüquqlarının qorunması, informasiya almaq, yüksək ixtisas sahibi olan miqrantların geri qaytarılması kimi mühüm problemlərin həllinə dəstək ifadə edən ortaq sənəd Azərbaycanda müasir miqrasiya siyasətinin daha da genişlənməsi və bu sahədə maariflənmə və sosial inkişafa yol açmışdır.

2000-ci ilin oktyabrında təşkilatın baş direktoru Brunson Mak Kinli ilk dəfə olaraq Azərbaycana rəsmi səfər etmiş və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev ilə görüşmüşdür. Həmin ilin 8 dekabrında 1953-cü ildə qəbul olunmuş “Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının Konstitusiyasının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir [4; 5, s.193]. Həmçinin 1996-cı il martın 13-də “Əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin hüquqi vəziyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. 1997-ci ildən başlayaraq BMqT ilə əməkdaşlıq çərçivəsində “Azərbaycanda miqrasiyanın idarəetmə potensialının yaradılması adlı xüsusi Proqram” həyata keçirilməyə başlamışdır [6, s.192-193]. Bu gün ölkədə BMqT-nin Bakı ofisi ilə yanaşı, 1998-ci ildə təsis edilmiş Naxçıvan ofisi və Prezident İlham Əliyevin ölkəyə rəhbərliyinin ilk illərində 2006-cı ildə təsis edilmiş Mingəçevir ofisi fəaliyyət göstərir [4].

Azərbaycan Dövlətinin miqrasiya siyasəti sahəsində qoşulduğu konvensiyalardan biri 1990-cı ildə beynəlxalq birliyin qəbul etdiyi “Bütün əməkçi miqrantların və onların ailə üzvlərinin hüquqlarının müdafiəsi üzrə” sənəddir. Azərbaycan Respublikası 11 dekabr 1998-ci ildə qəbul etdiyi qanunla bu beynəlxalq əhəmiyyətli konvensiyaya qoşulmuşdur. Kon-

vensiyanın müddəalarına uyğun olaraq 1998-ci il oktyabrın 28-də “Əmək miqrasiyası” haqqında 4 fəsil, 22 maddədən ibarət qanun qəbul etmişdir. [5,s.192]. Dünyada miqrasiya prosesinin tənzimlənməsində mühüm statusa malik olan bu beynəlxalq təşkilatla əməkdaşlığın əsasları məhz ulu öndərin fəaliyyəti dövründə qoyulmuşdur. Miqrasiyanın məcburi kateqoriyasından fərqli olan digər müxtəlif növlərinin tənzimlənməsinə dair müvafiq qanunvericiliyin zəruri olması dövlət siyasətinin əsasını təşkil edir. Bu baxımdan, 1998-ci il dekabrın 22-də “İmmiqrasiya haqqında Qnun” qəbul edildi. 2000-ci ildə “Əmək miqrasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu” qəbul edildi. Ölkədə səmərəli miqrasiya siyasətinin həyata keçirilməsi üçün bilavasitə fəaliyyət göstərən, bunun üçün məsuliyyət daşıyan dövlət strukturlarına xüsusi proqram və strateji istiqamətlər üzrə əsas funksiyalarının müəyyən edilməsi də müstəqilliyin ilk illərində tələyüklü məsələlərdən idi [5, s.192-193]. Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan Respublikasının miqrasiya qanunvericiliyini təkmilləşdirməsi və miqrasiya sahəsində dövlət siyasətini formalaşdırması, onun möhkəm təmələ söykəndiyini göstərir. Azərbaycanda miqrasiya sahəsində həyata keçirilən düşünülmüş müstəqil və şəffaf siyasət BMqT ilə gələcək münasibətlərin inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı və nüfuzlu təşkilatın iki fərqli baş direktorları Azərbaycana rəsmi səfərlər etməklə respublika ilə əməkdaşlığa son dərəcə ciddi yanaşdıqlarını siyasi dillə ifadə etmiş oldular.

Azərbaycan Respublikasının miqrasiya siyasəti müasir mərhələdə və BMqT ilə münasibətlərin dinamikası

Göründüyü kimi 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyinin bərpasından 2003-cü ilə qədər keçən vaxt ərzində Azərbaycan Respublikası ölkədə bütün sahələrdə olduğu kimi miqrasiya siyasətinin inkişafı baxımından da stabil inkişafa nail olmuşdur. Həmçinin insan hüquqlarının müdafiəsində əhəmiyyətli rol oynayan, miqrasiya sahəsində həyata keçirilən dövlət siyasəti ölkənin daxili və xarici siyasətinin inkişafına dəstək vermiş, dünyada birliyi ilə əlaqələrin möhkəmlənməsinə diqqət artmışdır. Hazırda Azərbaycan Respublikasında miqrasiya prosesləri siyasi, həm də hüquqi baxımdan milli və beynəlxalq qanunvericilik əsasında tənzimlənir, mövcud sahədə yeni qanunlar qəbul olunur və BMqT ilə münasibətlərdə dinamik inkişaf davam edir. İkitərəfli münasibətlərin yüksək tempə irəliləməsi və ya Azərbaycan-BMqT münasibətlərində ikinci mərhələ hesab edə biləcəyi-

miz 2004-cü ildən hazırkı vaxta qədər keçən əməkdaşlıq əlaqələri keyfiyyətə yeni müstəviyə keçid almışdır. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasının müasir miqrasiya siyasətinin inkişafı və gələcək perspektivlərinin müəyyən olunmasında Prezident İlham Əliyevin yürütdüyü siyasi kurs digər sahələrlə yanaşı, son 13 ildə uğurla davam etdirilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2006-cı il iyunun 20-də BMqT-nin baş direktoru Brunson Mak Kinlini qəbul etmişdir. Baş direktor Azərbaycanda gedən iqtisadi inkişafı xüsusilə vurğulamış və Bakıya əvvəlki səfəri zamanı Heydər Əliyevlə görüşünü məmnuniyyətlə xatırlayaraq onun miqrasiya məsələlərinə xüsusi diqqət yetirdiyini qeyd etmişdir. Öz növbəsində Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən BMqT ilə əlaqələrinin uğurla inkişaf etdiyini vurğulamışdır [4]. Dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra BMqT-nin baş direktoru ilk dəfə 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikasına səfər edərək böyük öndər Heydər Əliyev ilə keçirdiyi səmərəli görüşlərdən altı il sonra Prezident İlham Əliyev ilə görüşmüş və münasibətlərdə dinamizm yaranmışdır.

Miqrasiya proseslərinin bir sıra çoxşaxəli çətinlikləri ilə qarşılaşan Azərbaycan Respublikası bu proseslərin müvafiq şəkildə idarə olunması məqsədilə son illər ərzində həm qanunvericilik, həm də institusional sahədə bir sıra ciddi addımlar atmış və zəruri islahatlar həyata keçirmişdir. Bu fəaliyyətlərin əsasında 2004-cü ildə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Siyasəti Konsepsiyası (DMSK) dayanır ki, həmin konsepsiyada hökumət qurumları qarşısında duran əsas məqsədlər müəyyən edilir. DMSK-nı gerçəkləşdirmək və qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1575 sayılı, 25 iyul 2006-cı il tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının 2006-2008-ci illər üçün Dövlət Miqrasiya Proqramı" təsdiq edilmişdir. Proqramda əsas fəaliyyət istiqamətləri olaraq, miqrasiya sahəsində idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə dövlət tərəfindən tənzimlənmənin səmərəliliyinin artırılması, aidiyyəti dövlət orqanlarının miqrasiya sahəsində işlərinin əlaqələndirilməsi, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, əmək miqrasiyası sahəsində kvotaların tətbiqi, qeyri-qanuni miqrasiyanın qarşısının alınması üzrə kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi və eləcə də digər ölkələrin miqrasiya xidmətləri və əlaqədar beynəlxalq təş-

kilatlarla əməkdaşlıq nəzərdə tutulur. Dövlət Miqrasiya Proqramının həyata keçirilməsi ölkəmizdə miqrasiya üzrə müasir bir sistemin yaradılmasına yönəlmişdir. Miqrasiya sahəsində dövlət siyasətinin vahid şəkildə həyata keçirilməsi, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə müvafiq dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 560 sayılı, 19 mart 2007-ci il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti (DMX) təsis edilmişdir. Bu günədək Azərbaycan Respublikasında miqrasiya məsələlərinə aid olan 20-dən artıq qanun və normativ akt qəbul edilmişdir. Miqrantların hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi kontekstində Azərbaycan Respublikasının BMT-nin “Bütün əməkçi miqrantlar və onların ailələrinin hüquqlarının qorunması haqqında beynəlxalq konvensiya”ya və insan alveri və miqrantların qanunsuz daşınmasına qarşı mübarizəyə dair Palermo Protokollarına qoşulmuşdur [8; 9; 18]. Nəticə etibarilə Azərbaycanın miqrasiya sahəsində əldə etdiyi beynəlxalq təcrübənin milli qanunvericiliyə tətbiq olunması Azərbaycan-BMqT münasibətlərinin möhkəmlənməsinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Azərbaycan Prezidentinin 2010-cu il 17 mart tarixli Sərəncamına əsasən hər il martın 19-u Azərbaycan Respublikası miqrasiya orqanları işçilərinin peşə bayramı günü kimi qeyd olunur. Eyni zamanda, “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı”na əsasən miqrasiya sahəsində normativ hüquqi aktlarda müəyyən boşluqların aradan qaldırılması, qanunvericiliyin müasir tələblərə uyğunlaşdırılması, eləcə də əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin ölkə daxilində statuslarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı prosedurların daha da sadələşdirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Miqrasiya Məcəlləsi hazırlanıb. Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il 2 iyul tarixli qanununa əsasən qəbul edilib və 2013-cü il avqustun 1-dən qüvvəyə minib. 2014-2015-ci illərdə isə Miqrasiya Məcəlləsinə kiçik dəyişikliklər edilib. Həmçinin 2015-ci ildə Azərbaycan nümayəndə heyəti BMqT-nin təşəbbüsü ilə Miqrasiya üzrə Beynəlxalq Dialoq çərçivəsində “Miqrantlar və şəhərlər” mövzusunda yüksək səviyyəli konfransda iştirak edib [19]. Ötən qısa vaxt ərzində BMqT ilə münasibətlərini yüksək səviyyəyə çatdıran Azərbaycan Respublikası miqrasiya siyasətinin tənzimlənməsində qeyd olunduğu kimi beynəlxalq təcrübəni mənimsəyərək miqrasiya qanunvericiliyini inkişaf etdirmiş və proses davam etmək-

dədir. Ölkədə miqrasiya proseslərinə nəzarət edən, nazirliklərin nəzdində yaradılan miqrasiya xidmətinin müsbət fəaliyyət imkanlarına baxmayaraq Prezidentin sərəncamı ilə DMX-nin təsis edilməsi respublikanın siyasi həyatında mühüm hadisə kimi yadda qaldı. 2010-cu ildə isə DMX-nin inzi-bati binası istifadəyə verildi. Nəzərə alsaq ki, bir çox ölkələrdə miqrasiya proseslərinə nəzarət edən DMX yaradılmamışdır. Belə xidmət orqanları müəyyən nazirliklərin strukturunda yer almışdır. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının qısa müddətdə miqrasiya siyasəti sahəsində bölgədə yeni və davamlı inkişafa dəstək verən müsbət təcrübəsi qonşu dövlətlər üçün bir nümunə təşkil edə bilər.

Bundan əlavə, miqrasiya proseslərinin asanlaşdırılması və eləcə də qanunsuz miqrasiyanın qarşısının alınması məqsədilə biometriyanın (şəx-siyyət vəsiqəsi – A.Ə) tətbiqi istiqamətində vacib addımlar atılmışdır. Belə ki, biometrik eyniləşdirmə üzrə əlaqədar dövlət qurumlarının təmsil-çilərindən ibarət xüsusi işçi qrupu təsis edilmiş və həmin qrupun tərtib et-diyi təkliflər əsasında “Azərbaycan Respublikasında biometrik eyniləşdir-mə sisteminin yaradılması üzrə 2007-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramı” tərtib edilərək, ölkə Prezidentinin 1963 sayılı, 13 fevral 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir [18].

Hazırda, Azərbaycanda BMqT ilə birgə bir sıra layihələr, o cümlə-dən “Təhsil vasitəsilə insan alverinə dair maarifləndirmənin gücləndiril-məsi – Faza III”, “Azərbaycanda potensialın artırılması və texniki yardım vasitəsilə insan alverinə qarşı səmərəli mübarizə üzrə əməkdaşlığın güc-ləndirilməsi – Faza III”, “Azərbaycanda miqrantların hüquqlarını qoruyan səmərəli mexanizmlərin yaradılması”, “Kəhrizlərin bərpası”, “Miqrasiya və ali təhsil: bacarıq və qabiliyyətlərin artırılması (UNIMIG)” və “Səmər-əli readmissiya idarəçiliyinin yaradılmasının dəstəklənməsi” layihələri həyata keçirilir. Azərbaycan BMqT ilə sıx əməkdaşlıq edir və təşkilatın Cenevrədə keçirilən rəhbər orqanlarının iclaslarında müntəzəm olaraq iştir-ak edir [4]. Qeyd olunan maarifləndirici tədbirlər BMqT-nin Bakı Nüma-yəndəliyinin təşəbbüsü ilə tez-tez reallaşmaqdadır. Tədbirlərdə, terninq və seminarlarda dövlət qulluqçuları, elm və təhsil işçiləri də yaxından iştirak edir. Həmçinin beynəlxalq miqrasiya hüququ ilə bağlı keçirilən treninqlər xüsusilə əhəmiyyətlidir. Burada miqrantların düşmüş olduqları problemlər-in həllində hüquqi prosedurların effektivliliyi və müxtəlif hüquqi yardım-

ların göstərilməsinin bilinən və miqrantlar üçün bilinməyən tərəflərinin müzakirəsi maraqla qarşılanır. Belə tədbirlərə miqrasiya hüququ sahəsində tanınmış ekspertlər və mütəxəssislər dəvət edilir, dinləyicilərə sertifikatlar təqdim olunur.

Respublikanın BMqT ilə münasibətlərində dinamizm davam edir. 4 iyul 2014-cü ildə Azərbaycan Respublikası xarici işlər nazirinin müavini M.Məmməd-Quliyev Cenevrəyə işgüzar səfəri çərçivəsində BMqT-nin Baş direktoru Uilyam Leysi Svinqlə görüşmüşdür. Görüş zamanı BMqT və Azərbaycan arasında mövcud olan əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunmuş və baş direktor Azərbaycana səfər etməyə dəvət olunmuşdur [4]. İkitərəfli münasibətlərin inkişafında respublika xarici işlər nazirliyinin rolu danılmazdır. Bu onu göstərir ki, miqrasiya Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində prioritet təşkil edən sahələrdən biridir. Azərbaycanın xarici işlər naziri Elmar Məmmədyarov da növbəti illərdə Bakıda BMqT-nin baş direktoru ilə görüşərək münasibətlərin inkişafı və gələcək perspektivlərinə dair müzakirələr aparmışdır.

Beynəlxalq təşkilatlar ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi baxımından 2015-ci il ərzində diqqəti çəkən məqamlardan biri Azərbaycan Respublikası hökumətinin dəvəti əsasında BMqT-nin baş direktoru U.L.Svinqin 1-3 sentyabr tarixlərində ölkəmizə rəsmi səfəri olmuşdur. Səfər Azərbaycanla BMqT arasında mövcud əməkdaşlığın yeni vacib mərhələsini açmış və onun inkişaf etdirilməsi məqsədilə yeni imkanlar yaratmışdır. U.L.Svinqin Cənubi Qafqaz regionunda ilk səfərinin məhz Azərbaycana etməsi miqrasiyanın idarə edilməsi sahəsində aparılmış məqsədyönlü siyasət və beynəlxalq əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycanda bu sahədə əldə edilmiş ciddi nailiyyətlərə BMqT tərəfindən verilən qiymətin əyani nümunəsidir və digər sahələrdə olduğu kimi bu istiqamətdə də ölkəmizin Cənubi Qafqaz regionunda öndə gedən ölkə olmasını bir daha təsdiq etmişdir [18]. Həmin vaxt, sentyabrın 2-də Prezident İlham Əliyev ilə görüşən U.L.Svinq Azərbaycanın miqrasiya siyasəti sahəsində qısa vaxt ərzində əldə etdiyi uğurlara diqqət çəkərək demişdir: “....Azərbaycanda miqrasiya xidməti işləri çox yüksək səviyyədə aparılır və sözsüz ki, cənab Prezident, Sizin dəstəyiniz olmadan bu sahədə uğurlar əldə etmək mümkün olmazdı. Fikrimcə, miqrasiya sahəsində ölkənizdə həyata keçirilən işlər, ümumilikdə, miqrasiya idarəetməsi üçün çox yaxşı nümunə ola bilər.... Mən, eyni

zamanda, ölkənin sosial-iqtisadi sahədə əldə etdiyi inkişaf ilə bağlı da təbriklərimi çatdırıram”[3]. BMqT baş direktorunun səsləndirdiyi fikirlər ölkədə miqrasiya proseslərinə və bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinə göstərilən ali dəyər olaraq çox vacib məqamdır. Həmçinin miqrasiya, insan hüquqları və sosial-iqtisadi inkişaf sahəsində Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən şəffaf siyasət Avropa üçün müsbət nümunə kimi qiymətləndirilməyə layiqdir.

Nəticə

Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildə bərpa etdiyi müstəqilliyinin xüsusilə ilk illərində əhəmiyyətli sayda vətəndaşlarının xarici ölkələrə emiqrasiyasının şahidi olmuşdur. Bu emiqrasiyanın əsasında keçid dövrünün yaratdığı çətinliklərlə yanaşı, xüsusən qonşu Ermənistan Respublikasının Azərbaycan torpaqlarına təcavüzü və işğalının ağır iqtisadi nəticələri və 1 milyona yaxın qaçqın və məcburi köçkün əhalinin yaranması dayanırdı. Daha sonra nəqliyyat şəbəkəsinin inkişafı ilə əlaqədar və coğrafi mövqeyi səbəbindən Azərbaycan tranzit ölkəsi rolunu da oynamağa başlamışdır. Nəhayət son illər ölkəmizdə qeydə alınan sürətli iqtisadi inkişaf və enerji, nəqliyyat və s. sahələrdə həyata keçirilən böyük layihələr nəticəsində Azərbaycan artıq miqrantlar üçün cəlbedici bir təyinat ölkəsinə çevrilməkdədir [18]. Dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycanda təməli qoyulmuş miqrasiya siyasətinin inkişafı, sosial-iqtisadi baxımdan dəyərləndirilməsi və nəhayət, insan kapitalına göstərilən münasibət, multikultural dəyərlərə hörmətin aşılınması görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır [13, s.59]. 1991-2016-cı illər ərzində Azərbaycan Respublikası müasir dövlətçilik tarixində böyük inkişaf yolu keçmiş, sosial-iqtisadi tərəqqiyə nail olmuşdur. Həmçinin xarici siyasətini genişləndirmiş, mədəni əlaqələrinə diqqəti artırmış və ən əsası bu gün müasir beynəlxalq münasibətlərdə narahatlıq doğuran miqrasiya sahəsini, sağlam təmələ əsaslanan dövlətin prioritet siyasətinə çevirərək dünya birliyi üçün müsbət nümunə təşkil etmişdir.

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının miqrasiya siyasəti, onun müsbət təcrübəsinin öyrənilməsinin əhəmiyyəti və BMqT ilə münasibətlərinin dinamikası nəzərdən keçirilmiş, ikitərəfli münasibətlərin inkişafının siyasi və hüquqi aspektləri tədqiqat işinə cəlb edilərək elmi-siyasi nəticə hasil edilmişdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, VII c. (iyun 1941 – 2002). Bakı: Elm, 2003, 676 s.
2. Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı arasında əməkdaşlıq haqqında sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
3. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatının baş direktorunu qəbul edib / http://azertag.az/xeber/Azerbaijan_Prezidenti_Ilham_Aliyev_Beynəlxalq_Miqrasiya_Teskilatinin_bas_direktorunu_qebul_edib_VIDEO-881464
4. Azərbaycan Respublikası və Beynəlxalq Miqrasiya Təşkilatı / <http://un.mfa.gov.az/az/content/46>
5. Abdullayev F. Müasir Azərbaycanda miqrasiya siyasəti və beynəlxalq əməkdaşlıq. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 328 s.
6. Azərbaycan Respublikasının ayrı-seçkiliyə qarşı mübarizə sahəsindəki qanunvericilik bazası və istiqamətləndirmə mexanizmləri üzrə vəsaiti özündə əks etdirən ayrışdırıcı variantı. Bakı: BMqT-nin Azərbaycan Respublikasındakı Nümayəndəliyi, 2013, 143 s.
7. Azərbaycandan kənarda işləyən və yaşayan azərbaycanlı miqrantların Azərbaycanda qalan həyat yoldaşları və digər ailə üzvlərinin vəziyyəti haqqında tədqiqata dair hesabat. Səmərəli sosial-iqtisadi yardım məqsədilə vəziyyətin təhlili və tövsiyələrin verilməsi. Bakı: BMqT-nin Azərbaycan Respublikasındakı Nümayəndəliyi, 2013, 60 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Proqramı.
9. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya İdarəetmə Siyasəti Konsepsiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı.
10. Əhmədov A. Azərbaycan Respublikasında miqrasiya siyasəti və miqrasiya proseslərinin tənzimlənməsi // “Dirçəliş XXI əsr” jurnalı, № 12(180), 2013, s. 113-123.
11. Əhmədov A. Əmək miqrantlarının hüquqları və beynəlxalq təşkilatlar / “Azərbaycan Respublikasında miqrasiya siyasəti və insan hüquqları” mövzusunda beynəlxalq konfransın tezislər toplusu. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, s. 17-27.
12. Əhmədov A. NATO-nun beynəlxalq miqrasiya siyasətinə təsir imkanları: insan hüquqları və təhlükəsizlik / “NATO-nun 2016-cı il Varşava sammiti: imkanlar və gözləntilər”. Beynəlxalq konfransın tezislər toplusu. Bakı, 2016, s. 71-76
13. Əhmədov A. Azərbaycan Respublikasında miqrasiya siyasəti və Heydər Əliyev / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası. Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyev ideyaları müasir Azərbaycanın uğurlu inkişaf siyasətinin təməlidir” mövzusunda doktorant və dissertantların elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: Aspoliqraf, 2016, s. 58-69.
14. Əhmədov A. Miqrant hüquqları qarşısında aciz qalan Avropa siyasəti / <http://sia.az/az/news/politics/515043-miqrant-huquqlari-qarsisinda-aciz-qalan-avropa-siyaseti> (27.11.2015).

15. İnsan alveri qurbanlarına birbaşa yardım. BMqT-nin rəhbər sənədi. Cenevrə: BMqT, 2007, 240 s.
16. Miqrasiya: Beynəlxalq normaların xülasəsi, ayrı-ayrı milli sənədlərin, prosedur və təsisatların təhlili, beynəlxalq standartlara uyğunluğun təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr. Bakı: BMqT-nin Azərbaycan Respublikasındakı Nümayəndəliyi, 2013, 90 s.
17. Məmmədyarov E. Uğurlu xarici siyasət strategiyasının Azərbaycan modeli: nailiyyətlər və perspektivlər // "Azərbaycan" qəzeti. 10 sentyabr, 2013.
18. Miqrasiya / <http://www.mfa.gov.az/content/118> (05.01.2016).
19. Nəbiyev F. Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin yüksək səviyyədə idarə olunması əcnəbilərin ölkəmizə marağını artırıb / <https://migration.gov.az/post.php?pageid=5736> (19.03.2016).
20. Миграции без границ. Эссе о свободном передвижении людей / под редакцией Антуана Пеку и Поля де Гюштенера. М.: «Издательское товарищество «АдамантЪ», 2009, 290 с.
21. Миграция. Конфликт, безопасность, сотрудничество / А.В.Дмитриев, В.И.Жуков, Г.А.Пядухов. М.: РГСУ, 2009, 354 с.

**ДИНАМИКА ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ С
МЕЖДУНАРОДНОЙ ОРГАНИЗАЦИЕЙ ПО МИГРАЦИИ (МОМ)**

А.Ахмедов

РЕЗЮМЕ

Азербайджанская Республика в течение последних десяти лет успешно развивала политику миграции. В стране создано миграционное законодательство и миграционная политика регулируется на высоком уровне. Достигнутый позитивный опыт в области миграционной политики республики, оказал значительное влияние на динамику отношений Азербайджанской Республики с Международной Организацией по Миграции (МОМ). В настоящее время в Азербайджане действует постоянное представительство МОМ. МОМ за прошедшие годы поддержал социальные проекты в нескольких регионах Азербайджана. Бакинское представительство МОМ ежегодно организует просветительские тренинги и семинары по международному миграционному праву. Следует отметить, что официальный визит в 2015 году генерального директора МОМ В.Л.Свинг в Азербайджан придал импульс развитию двусторонних отношений.

В связи с вышеуказанной проблемой в статье проведено научно-аналитическое исследование, даны предложения и рекомендации.

**DYNAMICS OF THE RELATIONS OF THE AZERBAIJAN REPUBLIC
WITH INTERNATIONAL ORGANIZATION FOR MIGRATION (IOM)**

A.Ahmadov

SUMMARY

Migration policy of Azerbaijan Republic has developed over the past decade. The migration legislature of the country has been formed and its migration policy is highly regulated. Positive experience in the sphere of migration policy of Azerbaijan Republic had a significant impact on the dynamics of relations with the International Organization for Migration (IOM). At present, IOM permanent representative to Azerbaijan operates in the country. The IOM supports social projects in several regions of Azerbaijan. Every year the IOM Baku office arranges educational trainings and seminars on international migration law. It should be noted that Mr. U.L.Swing's, the Director-General of the IOM, official visit to Azerbaijan in 2015 has stimulated the development of bilateral relations.

The scientific and analytical research have been carried out and recommendations related to this issue are shown in the article.

KƏRİMLİ VƏ PADAR ABİDƏLƏRİ HAQQINDA (OĞUZ RAYONU)

Taleh ƏLİYEV*
Leyla HƏSƏNOVA*

Açar sözlər: Oğuz, Kərimli, Padar, arxeologiya, tarix, epiqrafika
Ключевые слова: Огуз, Керимли, Падар, археология, история, эпиграфика
Key words: Oghuz, Kerimli, Padar, archaeology, history, epigraphic

Oğuz rayonu ərazisində son illərdə tərəfimizdən aparılmış tarixi-arxeoloji tədqiqatlar bir sıra abidələrdə yeni elmi nailiyyətlər əldə etməyə imkan vermişdir. Bunların içərisində rayonun Kərimli və Padar kəndləri ərazisində yerləşən dini-memorial və qəbir abidələrinin özünəməxsus yeri vardır.

Kərimli alban məbədi və nekropolu. 2016-cı ildə Oğuz rayonunun Kərimli kəndi ərazisində Kərimliçayın sol sahilində alban nekropolu və məbədi qeydə alınmışdır. Alban məbədi yaşayış evinin həyatında yerləşdiyindən orada yalnız ölçmə işləri aparılmış və abidənin planı hazırlanmışdır. Alban məbədi quruluşuna görə Oğuz rayonunun digər həmdövr abidələri ilə oxşarlığı ilə seçilir [1].

Kəndin məhəllə yolunun sağ hissəsində yerləşən nekropol isə xristian qəbirlərindən ibarət olmaqla böyük bir ərazini əhatə edir (Şəkil 1-9). Qəbirlərin bir hissəsi də digər qarşı tərəfdə yerləşən həyətin ərazisindədir [1]. Ərazidə erkən orta əsrlərdə və sonrakı dövrdə (IV-X əsrlərdə) alban məbədinin fəaliyyət göstərdiyini söyləmək mümkündür (Şəkil-plan 10).

Kərimli türbəsi. Oğuz rayonunun Kərimli kəndində yerləşən abidədə apardığımız elmi tədqiqat işləri nəticəsində epiqrafik abidələr qeydə alınmış və araşdırılmışdır [1] (Şəkil 11-14). El arasında “Çərşənbə baba” adı ilə bilinən ziyarətgahın qəbir başdaşının üzərində epiqrafik yazıda aşağıdakı kimi qeyd olunmuşdur: “Hicri 1261 (Miladi 1845) / Hicri 1269 (Miladi 1852/53). Bu qəbir, rəhmətlik, bağışlanmış Seyyid Əlinindir” [1; 2; 3; 4] (Şəkil 13, 1-2).

Kərimli qəbristanlığında XVIII-XIX əsrlərə aid digər epiqrafik abidələr də qeydə alınmışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz abidə Qəbələ-Oğuz-

* **Taleh Əliyev** - AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun böyük elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: taleh.ali@mail.ru

* **Leyla Həsənova** - AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun kiçik elmi işçisi

Şəki yolunun solunda yerləşir. Həmin hissədə yolun sağında isə digər üç qəbir daşında epigrafiq yazılar qeydə alınmışdır ki, onlardan birinin üzərində hicri 1155 (miladi 1742) rəqəmi mövcuddur [1] (Şəkil 12, 3-4).

Padar kəndində apardığımız elmi tədqiqat işləri nəticəsində kəndin iki qəbristanlığında epigrafiq abidələr qeydə alınmışdır. Onlardan biri Şeyx Yusif əfəndi, digəri isə Şeyx Abdussalam əfəndi adlı sufi şeyxlərinə aiddir [1] (Şəkil 13, 3-4).

Oğuz rayonunun Padar kəndində yaşamış, müqəddəs məzarı ziyarət-gah olan **Şeyx Yusif** əfəndinin atası Şeyx Hüseyn əfəndi Həsən oğlu da dövrünün alimi və övliyası kimi tanınmış, bu gün də onun məzarı ziyarət olunmaqdadır. O, əslən Dağıstandan (Xasavyurtdan) olmaqla, məşhur övliya Şeyx Şüeyb əfəndinin (1853-1909) nəslindəndir. Şimali Qafqazda Şeyx Şamilin rəhbərlik etdiyi milli azadlıq hərəkatı məğlubiyyətə uğradıqdan sonra bu hərəkatın bir çox iştirakçıları kimi, Hüseyn Əfəndinin nəslində Dağıstandan Azərbaycana köç etmək məcburiyyətində qalmışdır [4].

Qeyd edək ki, Şeyx Cəmaləddin əl-Qumuğinin Şeyx Yusifə qədər çatan nəqşibəndi silsiləsini göstərdiyi mənbəyə əsasən Paşa Yaqub aşağıdakı kimi sıralayır:

Məhəmməd peyğəmbər (sas) – Əbu Bəkr (ra) – Əl-Hac Salman Farişi (ra) – İmam Qasım (ra) – Cəfəri-Sadiq (ra) – Bəyazid Bistami – Əbül-Həsən Hərakani – Əbu Əli Fəramədi – Şeyx Əbu Yaqub Yusif Həmədəni – Əbd-ül-Xaliq Gücdüvani – Şeyx Arif Rinvgeri – Şeyx Mahmud İncir əl-Fəğnevi – Şeyx Əli ər-Ramiteni – Şeyx Məhəmməd Baba əs-Səmmasi – İmam Seyyid Əmir Külal – Şah-ı Nəqşibənd Şeyx Məhəmməd Üveys əl-Buxari – Şeyx Məhəmməd əl-Buxari (Ələddin Əttar) – Hisarlı imam Yaqub Ərhi – Şeyx Abdullah Səmərqəndi – Şeyx Məhəmməd Zahid – Şeyx Məhəmməd – Xacə əl-Amlanaki Səmərqəndi – Şeyx Məhəmməd Baqi – Şeyx Məhəmməd Faruqi Sirhindi – Şeyx Məhəmməd Məsum – Şeyx Səfiəddin – Seyyid Nur Məhəmməd Bədvani – Həbibullah Maravcani – Şeyx Abdullah əd-Dehli – Şeyx Xalid Süleymani – Şeyx Siracəddin İsmayıl Şirvani (Kürdəmiri) – Hacı Yəhya bəy əl-Qutqaşini əl-Məkki – Hacı Yunus əfəndi Lələli – Şeyx Mahmud əfəndi Almalı – Şeyx Əhməd əfəndi Talalı – Şeyx Hüseyn əfəndi Padarlı – Şeyx Yusif əfəndi [4].

Qeyd edək ki, Şeyx Hüseyn və Şeyx Yusif əfəndinin qəbirlərində olan yazılar epigrafiq abidə kimi qeydə alınmışdır. Şeyx Yusifin qəbir

daşı üzərində yazılır: “Bu kamilləşmiş ruhani alim (alim ər-rabbani) əl-Həmədəni mərhum Yusif əfəndi ibn Yusif əfəndi əl-Bəyani hicri 1325 (1907-1908)-ci ildə xəstələndi və 1914-cü ildə xəstəlikdən nəfəsi da-yandı və mənim Yusifim bu dünyadan köçdü” [1; 2; 4]. Qeyd edək ki, 1140-cı ildə dünyasını dəyişən Şeyx Yusif əl-Həmədəni isminin burada yazılması təsadüfi deyil. Bu məhz yuxarıda yazılan silsilənin göstəricisi kimi başa düşülür.

Digər bir qəbristanlıqda isə **Şeyx Abdussalam** əfəndinin qəbri üzərində epiqrafik abidə və həmin qəbristanlıqda digər iki qəbir abidəsində epiqrafik yazılar qeydə alınmışdır (Şəkil 14, 1-3; 15). Şeyx Abdussalamın qəbir daşının ön və arxa tərəflərində yazı belədir: “Hər bir kəs ölümü dadmalıdır. Sonra siz Bizə doğru qayıdarsınız (Qurani-Kərim 29/52)”. “Bu qəbir alim, fəzil, kamil şeyx əl-Hac Əbdüssalam Əfəndi ibn molla Əhməd əl-Bəyaninindir. Allah onların yatdığı yerlərini rahat etsin və qəbirlərini nurlan-dırsın. Peyğəmbərin hicrətindən 1325-ci (1907/1908) il”. “Ey ziyarət edənlər, bilin ki, burada dəfn olunan şəxs sağlığında böyük alim, müdərriş, tədqiqatçı, kamil şeyx idi. Onun mürşüdi, şeyx və ustadı Talalı əl-Hac Əhməd Əfəndi olmuşdur. Onun torpağı müqəddəs olsun”. “Onların eşitdikləri söz ancaq «Salam» olacaqdır. Sağ tərəf sahibləri ! Kimdir onlar?! (Qurani-Kərim 55/26-27)” [1; 2; 4].

Padar kəndinin Qala yeri qəbristanlığında digər epiqrafik abidə məşhur padarlı şair **Abdulla Padarlıının** qəbri üzərindədir. Orada yazılır: “Məlumdur ki, əgər dünyada bir adam qalsa belə, o dövr edəcəkdir. Dünyada peyğəmbərlər də bir-birini əvəz edərək gəlib gediblər. Dünyada ölüm olmasına baxmayaraq, biz dünyada çox qalacağıq (yəni adımız əbədi olacaq). Şeyx Hacı Abdulla ibn Dursun əl-Padari yerini təzələyərək, fəni dünyadan bağı dünyaya köçdü və 22 səfər 1323 ildə (28.04.1905) vəfat etdi” [1; 2; 4].

Qeyd edək ki, Kərimli və Padar epiqrafik abidələrində M.Nemət, Padar kəndində isə P.Yaqub tərəfindən aparılmış elmi tədqiqatlar da həmin tarixi abidələrin öyrənilməsində xüsusi rola malikdir [2; 3; 4].

Oğuz rayonu və ətraf bölgələrin abidələrinin tarixi-arxeoloji tədqiqi zamanı qeydə alınmış və öyrənilmiş epiqrafik abidələr içərisində Ağdaş və Zərdab rayonlarında mövcud olan orta əsr abidələrinin də xüsusi yerini söyləmək lazımdır [5; 6; 7; 8; 9]. Həmçinin, qeyd etmək lazımdır ki,

2015-2016-cı illərdə Oğuz rayonu ərazisində tədqiq olunmuş alban məbədləri və alban dövrü qəbir abidələri Azərbaycanın erkən orta əsrlər dövrü arxeologiyası və tarixi üçün mühüm əhəmiyyəti ilə seçilir [1; 10]. Oğuz rayonunun Tərkəş, Sincan və Xaçmaz kəndləri ərazisində də qeydə alınmış və elmi tədqiqata cəlb olunmuş İslam dövrü abidələri də Azərbaycan tarixi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev T.V. Oğuz arxeoloji ekspedisiyasının 2016-cı ildə apardığı arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı / AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxiv Fondu, Bakı, 2016, 37 s.
2. Неймат М. Эпиграфические памятники Азербайджана (Шеки-Закатала), Баку.
3. Нейматова М.С., Касумов А.Г., Аллахвердиев С.Н. Отчет исследования эпиграфических памятников Шекинского и Варташинского районов за 1981 года // AMEA AEİ EAF, № h – 328, 7 s.
4. Paşa Yaqub Padar kəndinin ensiklopediyası, Bakı, “Zərdabi LTD” MMC, 2012, 112 s.
5. Əliyev T.V. Əlican və Türyançay hövzəsinin tarixi-arxeoloji tədqiqi (IV-XIII əsrlər) // Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2014, 22 s.
6. Əliyev T.V. Əlican və Türyançay hövzəsinin dağlıq və dağətəyi ərazilərinin IV – XIII əsr arxeoloji abidələri haqqında // AAE, Bakı, 2013, N 2, s. 52-62
7. Əliyev T.V. Əlican və Türyançay hövzəsinin memorial abidələri // AAE, Bakı, 2013, N 1, s. 65-71
8. Əliyev T.V., Məmmədzadə H.A. Şəki-Zaqatala arxeoloji ekspedisiyasının Oğuz dəstəsinin Oğuz rayonu ərazisində 2015-ci ildə apardığı arxeoloji kəşfiyyat və çöhlə tədqiqat işlərinin hesabatı, AMEA AEİ EAF, 57 s.
9. Əliyev T.V. Əlicançay hövzəsində Nemətabad (Ağdaş rayonu) qəbir abidələri / AAE, Bakı, 2011, № 1, s. 83-86
10. Əliyev T.V. Əlicançay hövzəsinin alban dövrü qəbir abidələri // Tarix və onun problemləri, Bakı, 2012, № 4, s. 256-260

О ПАМЯТНИКАХ КЕРИМЛИ И ПАДАР (ОГУЗСКИЙ РАЙОН)

**Талех Алиев
Лейла Гасанова**

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена памятникам в селениях Керимли и Падар Огузского района. Показаны результаты историко-археологических исследований на территории селений Керимли и Падар. В статье исследованы раннесредневековые албанские и средневековые эпиграфические памятники селений.

ABOUT MONUMENTS OF KERIMLI AND PADAR (OGHUZ REGION)

**Taleh Aliyev
Leyla Hasanova**

SUMMARY

Article is dedicated to monuments of Kerimli and Padar of Oghuz region. It had been shown the results of the historical-archaeological researches in the territory of Kerimli and Padar villages. It was studied early medieval albanian monument, medieval epigraphical monuments.

Şəkil 1. Kərimli kəndində alban nekropolu

Şəkil 2. Kərimli kəndində alban nekropolu

Şəkil 3. Kərimli kəndində alban nekropolu

Şəkil 4. Kərimli kəndində alban nekropolu

Şəkil 5. Kərimli kəndində alban nekropolu

Şəkil 6. Kərimli kəndində alban nekropolu

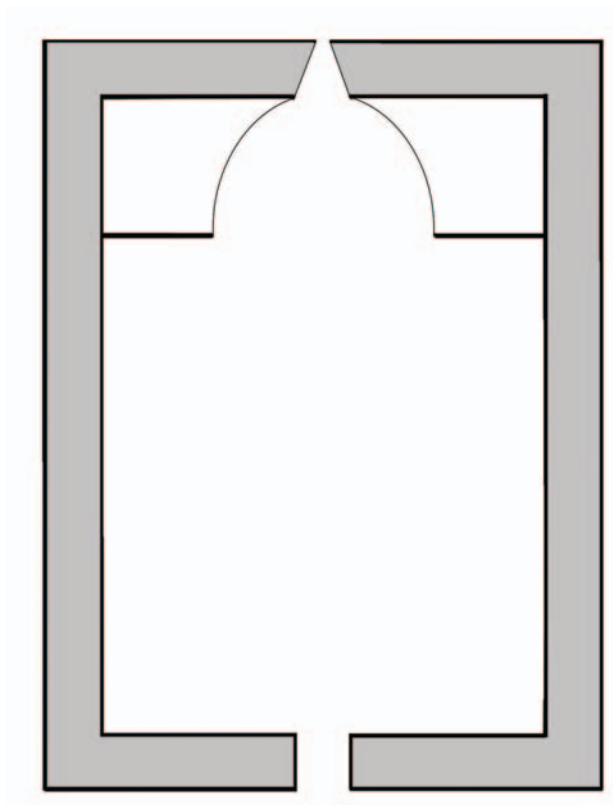
Şəkil 7. Kərimli kəndində alban nekropolu

Şəkil 8. Kərimli kəndində alban nekropolu

Şəkil 9. Kərimli kəndində alban nekropolu

Şəkil-plan 10. Kərimli alban məbədinin planı (T.V.Əliyev)

Şəkil 11. Kərimli kəndində epigrafiq abidələr

3

4

Şəkil 12. Kərimli kəndində epigrafiq abidələr

1

2

3

4

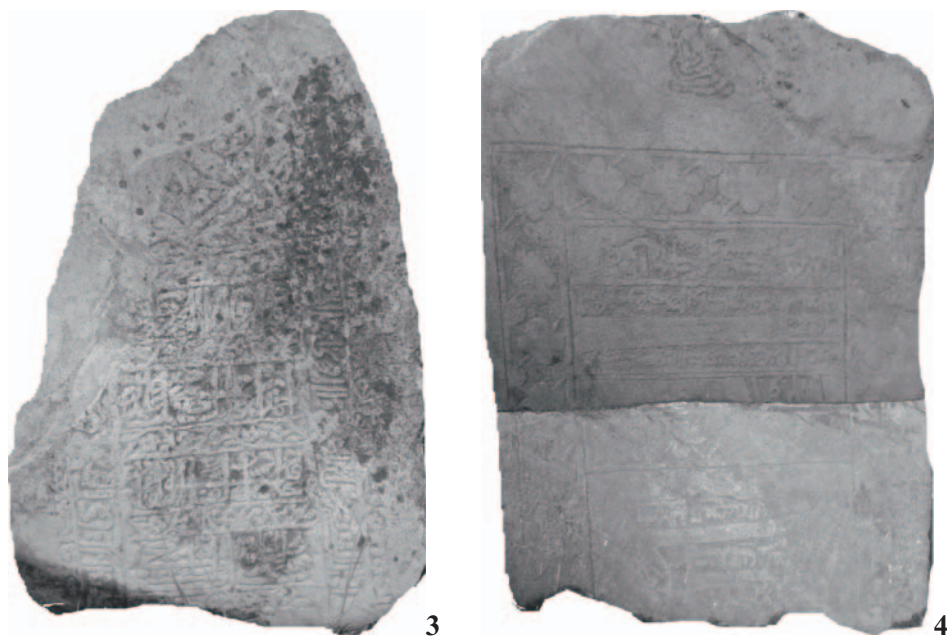
Şəkil 13. Kərimli və Padar kəndlərində epigrafiq abidələr

1

2

Şəkil 14. Padar və Kərimli kəndlərində epigrafiq abidələr

Şəkil 15. Padar kəndində epigrafiq abidələr

**XIX ƏSRİN II YARISI-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
BAKİ ŞƏHƏRİNİN İNFRASTRUKTURUNDA BAŞ
VERƏN DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ ŞOLLAR SU
KƏMƏRİNİN CƏKİLİŞİ HAQQINDA**

Hicabə SADIQOVA

Acar sözlər: Bakı, Şollar, su kəməri, infrastruktur, Züğulba
Ключевые слова: Баку, Шоллар, водопровод, инфраструктура, Загульба
Key words: Baku, Shollar, water pipeline, infrastructure, Zugulba

XIX əsrin II yarısından etibarən Bakıda neft və digər sənaye sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar Rusiya və digər ölkələrdən, həmçinin ölkə daxilindən gələn əhalinin hesabına şəhər əhalisinin sayının artması yeni yaşayış massivlərinin salınmasına çoxmərtəbəli evlərin tikilməsinə səbəb olurdu.

1856-cı ildə Bakı şəhəri yaşayış evlərinin sayına görə Şimali Azərbaycan şəhərləri arasında ən geridə qalanı idi. Lakin həmin illə müqayisədə XIX əsrin sonunda şəhərin ərazisi 16 dəfə böyümüşdü. Əgər 1826-cı ildə Bakı şəhər əhalisinin sayı 4,5 min nəfərdən ibarət idisə, 1903-cü ildə həmin rəqəm 155.786 nəfərə qədər artmış və yeni tikilən binaların sayı 878-ə çatmışdı. 1910-cu ildə isə Bakı şəhər əhalisinin sayı 214.679 nəfərə qədər artmış və yeni tikilən binaların sayı 1.404-ə çatmışdı [9,s.93,95].

İndiki İçəri şəhər adlandırılan şəhər əvvəllər Qaladan ibarət olsa da, sonradan forştat yaranmışdı [17,s.14]. Qala ətrafında yaranan məhəllələrin əsas forştatla qoyulmuşdu. 1862-ci ildə Bakı quberniyası torpaqlarının ölçülməsi üzrə mütəxəssis Kravçenskinin planına əsasən, Bakı qalasının şimal hissəsində yerləşən yeni yaşayış məhəllələri 150 hektar sahəni əhatə edirdi. Şimal və cənub istiqamətində 12 küçə yerləşirdi ki, həmin küçələrin də eni 7-8 metr idi və Bakıdan çıxışları var idi. Bakının yeni məhəllələri kiçik və düzbucaqlı şəkildə olub düşərgəni xatırladırdılar [5,s.17].

1863-cü ildən şəhərdə yeni infrastrukturların təşkil olunması işində irəliləyiş müşahidə olunmağa başladı. XIX əsrin 60-70-ci illərində şəhərin görkəmində dəyişikliklər özünü göstərməyə, bağlar, klublar, teatrlar və sairə sahələr meydana çıxmağa başladı. 1863-cü ildə şəhər qazla işıqlandırıldı və su kəməri çəkildi [10,s.38].

1864-cü ildə Kolyabakin Bakıya hərbi qubernator təyin edildi. Həmin vaxt Xəzərdəki imperiya limanı Həştərxandan Bakıya köçürüldü və yükdaşıyan gəmiləri su ilə təchiz etmək üçün Sisianov su kəməmindən Sahil küçəsindəki Daş körpüyə qədər su kəməri çəkildi. Sisianov meydanındakı su kəməri forstatın mərkəzində yerləşdiyinə görə kənar ərazilərdə yaşayanların suya olan tələbatını ödəmirdi. Qafqaz canişini Baryatinski Bakı şəhər idarəsinin büdcəsindən su kəmərinin çəkilməsi işi üçün 6.000 rubl vəsait ayırdı və 1869-cu ildə Sisianov su kəməmindən Mariya bağına qədər su kəməri çəkildi. Su kəmərinin saxsı boru ilə çəkilməsi işi 1870-ci ildə başa çatdırıldı [12,s.166].

Bakı şəhər dumasının 11 yanvar 1879-cu ildəki iclasında şəhərin içməli suya tələbatı məsələsi gündəmə gətirildi və deputat H.Z.Tağıyevin vəsaiti hesabına yerli "Xan suyu"ndan çuqun boru çəkildi. "Xan suyu" şəbəkəsi geniş ərazini əhatə etsə də, şəhərin yeni su kəmərinə ehtiyacı var idi [2,v.1,2]. 1882-ci ilin mayında Uspenskinin rəhbərliyi altında dumanın su komissiyası təşkil olundu ki, onun da tərkibinə Ş.Dadaşov, H.Haşimov, H.Z.Tağıyev Y.A.Adamov və b. daxil idilər. Komissiyanın işi su kəmərinin çəkilməsinə sərf olunan xərclərə nəzarət etməkdən ibarət idi [2,v.1,2]. Bakı şəhər Dumasının 3 avqust 1899-cu il tarixli iclasında Samurdan və Kürdən su kəmərinin və Bakıda kanalizasiyanın çəkilməsi üçün mühəndis U.H. Lindleyi dəvət etmək qərara alındı. Mühəndis Lindley özü ilə bərabər köməkçiləri Enqlit və Dyürqalı da gətirmişdi [1,v. 10,22.].

Bayıl döngəsində quraşdırılmış şirinləşdirici qurğu gün ərzində ya 1.108 kub metr həcmində su verirdi. 1899-cu ildə "Bakı gəmi sahibkarları" sindikası tərəfindən Bakıya Volqa suyu gətirildi [5,s.120].

Bakı şəhər Dumasının 1901-ci ildə oktyabrın 9-da keçirilən növbəti iclasında H.Z.Tağıyev Şollarda su sərfiyyatı üçün 25.000 rubl təklif edərək, belə bir şərt qoydu ki, "əgər nəticə müsbət olarsa, pul onun özünə qaytarılar, yox, əgər əksinə olarsa, o zaman itirən o olacaq". Erməni deputat N.A.Ayvazov hər iki halda sərf olunan vəsaitin H.Z.Tağıyevə qaytarılmaması fikrini irəli sürürdü. Deputatlardan Məlikov və Topçubaşov isə işin müsbət həll olunmayacağı təqdirdə vəsaitin Tağıyevə qaytarılması fikrini müdafiə edirdilər [2,v.65].

1901-ci ilin dekabrında Bakıda Fransa vətəndaşı V.V.Danre, U.H.Lindley və Çarlz Şoll ilə Bakı şəhər Duması arasında Bakının su ilə

təhcizatı olunması işinə dair müqavilə bağlandı [3,v.79,111]. 1903-1908-ci illərdə Bakı şəhərinin su ilə təmin olunması işi Ramana və Zuğulbadan su daşınması vasitəsilə həyata keçirilirdi ki, bu da gün ərzində 20.000 vedrə (250 kub. metr) su ilə təmin olunmaq demək idi [5,s.120].

1908-ci ildə "Kür suyu" cəmiyyəti xüsusi sahibkarlar tərəfindən idarə olunurdu. Bu cəmiyyət Kür çayından şəhərə su gətirilməsi və bu işin həyata keçirilməsi üçün şəxsi gəmiləri icarəyə götürmək işi ilə məşğul olurdu [9,s.99].

1909-cu ilin oktyabr ayında Bakı şəhər Nazirlər Şurasının qərarı ilə Bakı şəhəri və onun ətrafına su kəmərinin çəkilməsi, küçələrin elektrikle işıqlandırılması məqsədilə 27 000 000 rubl məbləğində istiqraz müəyyənləşdirildi. [4,v.15]. 1909-cu ildə Bakı şəhər Dumasının su kəmərinin çəkilişi üzrə komissiyası Şollar layihəsinin Kürdən su çəkilməsi layihəsindən iki dəfə ucuz başa gəldiyi üçün Samur layihəsinin həyata keçirilməsinə qərar verdi. Kür layihəsinə 6 milyon rubl, Samur layihəsinə isə 3,1 milyon rubl tələb olunurdu [4,v.1,15] Halbuki, hələ 1899-cu ildə deputat Benken-dorf Samurdan su çəkilməsinin 10 milyon rubla başa gələcəyini deyirdi [4,v.40]. H.Z.Tağıyev kanal çəkilişində əhalinin artımını nəzərə almağı və kanalın xərcini azaltmaq üçün kərpic kanaldan istifadə etməyi məsləhət görmüşdü [4,v.52].

Artıq 1917-ci il yanvarın 22-də Şollar Bakı su kəməri fəaliyyətə başladı, həmin vaxt şəhərə gün ərzində 1,5 min vedrə su gəlirdi və iri yaşayış evləri su ilə təmin olunurdular [5,s.120].

Hələ 1880-ci il mayın 14-də Bakı şəhər Dumasında Krasilnikov bağının qərb tərəfində vağzal binasının tikilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdu. Vağzal ərazisi şəhərin bir növ vizit kartı olduğuna görə, onu koloritli şəkildə tikmək planlaşdırılmışdı. Bakı şəhər dəmir yolu vağzalının binası rəsmi şəkildə 1884-cü il yanvarın 10-da açılmışdı. Burada əvvəllər üzüm bağları var idi. Mavritan üslubunda tikilmiş vağzalın layihəsini professor Bruli işləyib hazırlamış, bəzək işlərinə isə arxitektör N.P.Qlebov rəhbərlik etmişdir [13,s.55].

Bakı şəhərinin ərazisi Qaladan qərbə, şərqə və şimal-şərqə doğru genişləndi. XIX əsrin 60-cı illərində şəhərin bu yaxınlığında ağ neft zavodları tikildiyinə görə, onlar ekoloji cəhətdən əhaliyə zərər verirdilər. Bununla əlaqədar olaraq 1871-ci ildə həmin zavodlar bir qədər də şərq istiqamətinə

köçürüldü. 1873-cü ildə şəhər əhalisinin təkidi ilə şəhər idarəsi 147 zavodun şəhərin ərazisindən çıxarılması barədə qərar qəbul etdi və həmin zavodlar indiki Qaraşəhər ərazisinə köçürüldü [12, s.110,111].

Bakı neft rayonunda neftayırma zavodlarının tikilməsi ilə əlaqədar olaraq əvvəlcə "Qaraşəhər", bir neçə ildən sonra isə "Ağşəhər" adlı ərazilər yarandı. 80-ci illərdə neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar bu ərazilərdə yaşayış və ticarət evləri, banklar, sənaye müəssisələri tikilməyə başladı [5,s.116]. Dəmir yolunun çəkilməsi ilə vağzal ətrafı ərazi salındı, daha sonra isə Primorski və Qanlıtəpə ərazilərində tikinti işləri başlandı. 1889-cu ildə Bakıda konka dəmir yolu işə düşdü. Konka dəmir yolu xəttinin uzunluğu 15,5 verst idi və 4 istiqamətdə – Vağzal-Bayıl, Vağzal-Şamaxinka, Bayıl-Şamaxinka və Vağzal-Qaraşəhər istiqamətlərində işləyirdi [21,s.39].

Bakı XIX əsrin sonunda möhtəşəm addımlarla irəliləyirdi. Artıq tikinti sahəsində yeni dekorativ metodlar da meydana çıxırdı [22,s.91].

1889-cu ildə Bakıda otellər, hamamlar, klublar və bağlar meydana çıxmağa başladı. Məsələn, Lalayevə məxsus olan "Qrand", "Avropa", "Metropol", "İmperial", "Qafqaz" və "Nord" otelləri Parapet, Torqovı və Sahil boyu ərazilərində yerləşirdilər. Qukasov qardaşlarına məxsus olan "Avropa" adlanan hamamı, Erməni və Vorontsov küçələrində yerləşən hamamları da misal göstərmək olar. Sahil boyunda, Aleksandr və Petrovski meydanlarında ictimai hamamlar fəaliyyət göstərirdi. H.Z.Tağıyevin evinin yaxınlığında, Merkuri küçəsində 578 nəfər tamaşaçı tutumu olan teatr fəaliyyət göstərirdi. Bakı Sirki Pyotr meydanında yerləşirdi. Sonradan Mixaylov, Aleksandr və Mariya (Molokan) bağları da meydana çıxdı [7, s.86].

1897-ci ildə evlərin nömrələnməsi işi təşkil olundu. 1898-ci ildə isə polkovnik fon-der Nonne tərəfindən şəhərin planı tərtib edildi. Bu planda şəhərin şimal-şərq istiqamətində inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Şəhərin qərb hissəsində "Yasamal meydanı"nın, Sennaya meydanının şərq hissəsində "Moskva" və "Tiflis" meydanlarının, "Yarmarka" meydanının (indiki S.Vurğun), "Vladimir" meydanının (Ü.Hacıbəyov və R.Lüksemburq küçələrinin kəsişməsi) və "Zavod" meydanının (5-ci zavod və 9-cu Qara zavod kəsişməsi), mərkəzi hissəsində "Birja meydanı"nın salınması nəzərdə tutulurdu. Planda bulvarın 2 istiqamətdə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulurdu. Birinci istiqamət eni 130 metr cənubdan şimala doğru, 2-ci istiqamət isə 170 metr qərbdən şərqə doğru (indiki aşağı bulvar küçəsinin

yerləşdiyi yerə uyğun gəlirdi) idi. Şəhərin tikilmiş ərazisi qərbdən 2-ci Xrebtovı, şimaldan 7-ci Paralel, şərqdən isə Solntsev küçələri ilə məhdudlaşır. Cənubi Qafqaz dəmir yolu istisna olmaqla “Qaraxəhər” adlı ərazi demək olar ki, tamamilə salınmışdı. “Molokan bağı”, “Qubernator bağı” və “Sisianov bağı” (indiki mətbuat evinin yerləşdiyi küçə) istisna olmaqla şəhərin tikili ərazisində demək olar ki, yaşıllıq yox idi. 1901-ci ildə “Parapet” bağında “şəhər bağı” dağıdıldı [5, s.117,119].

1897 və 1908-ci illərdə yeni erməni və müsəlman qəsəbələri meydana çıxdı. Şəhərin şimal hissəsində yaşayan yoxsullar tərəfindən bu ərazilərdə ucuz daxmalar tikildiyinə görə, həmin qəsəbələr şəhərdən sanki təcrid olunmağa başladı [17, s.14]

Bakı şəhəri artıq imperiyanın iri mədəni mərkəz kimi təşəkkül tapırdı. Burada əsasən 3 millətin-rusların, ermənilərin və müsəlmanların maraqları tez-tez toqquşurdu [17, s.14]. Bakı şəhərinin ərazisi böyüyürdü. Şəhərin ərazisi 25 il ərzində 561.589 kvadratsajen həcmində yaşayış sahəsi ilə artmışdı. Yeni tikililərin inşa olunmasının artım tempi əhalinin artımından da xəbər verirdi [18, s.53], Bakıdakı bu artım əsasən neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar olmuşdu. 1899-cu ildə keçirilən neft sənayeçilərinin növbəti qurultayında Bakı fəhlələrinin yaşayış evlərinin nizama salınmasına dair qərar qəbul olundu. O vaxta qədər fəhlələr baraklarda yaşayırdılar [9, s.98,99]. 1891-1892-ci illərdə baş verən aclıq, vəba, 1904-1906-cı illərdəki fəhlə hərəkatları Bakı şəhərində əhalinin sayının azalmasına və tikinti işinin tədricən ləngiməsinə səbəb olmuşdu. Bakıda aparılan tikinti işləri gəlir əldə etmək məqsədi güddüyünə görə, kapitalist xarakteri daşıyırdı. Kapitalist ev sahibkarları üçün iri sahələrdə tikinti işi aparmaq sərfəli idi. Tikinti işləri şəhərin əsasən mərkəzi hissəsində – Çəmbərəkənddə aparılırdı [15,s.47].

Zavağzalıda, erməni və müsəlman qəsəbələrində, şəhərin şimal və şimal-şərq hissələrində də tikinti işləri genişlənmişdi. Artıq Bakıda hündür mərtəbəli yaşayış binaları – 4-5 mərtəbəli evlər tikilirdi. 1 mərtəbəli evlərin sahəsi 24.252.673, 1,5 mərtəbəli evlərin sahəsi 1.802.846, 2 mərtəbəli evlərin sahəsi 33.031.250, 2,5 mərtəbəli evlərin sahəsi 5.337.390, 3 mərtəbəli evlərin sahəsi 11.303.893, 3,2 mərtəbəli evlərin sahəsi 1.850.288, 4 mərtəbəli evlərin sahəsi 2.738.807, 4,5 və 5 mərtəbəli evlərin sahəsi isə 518.090 sajen təşkil edirdi. Göstərilən rəqəmlər 20-ci rayon üçün nəzərdə tutulurdu [19, s.33].

Aşağıdakı cədvəldə 1911-ci ildən 1915-ci ilə qədər olan müddətdə Bakı və Bakı ətrafı rayonlarda yerləşən evlərin ümumi sahələri öz əksini tapıb: [18, s.53]

Cədvəl №1

Rayonlar	CƏMİ	1911	1912	1913	1914	1915
1.Çəmbərəkənd	13.372	1.648	2.735	4.257	3.569	1.163
2.Şamaxinka-Təzəpir	20.949	8.232	2.869	2.524	5.259	2.065
3.Qanlı təpə və Kərpicxana	21.209	5.175	3.608	7.559	3.589	1.278
4.Zavagzalrı	5.792	990	533	669	2.234	1.366
5.Qaraşəhər	25.515	6.384	2.706	9.176	7.249	----
6.Primorski	17.830	1.968	5.373	2.946	3.119	4.424
7.Mərkəzi rayonlar	15.197	5.735	2.507	2.770	2.103	2.082
8.Qala	5.506	2.794	1.496	823	341	52
9.Şəhər üzrə məhəllələr	26.218	4.320	3.361	1.592	9.703	7.242
CƏMİ	151.588					
	kv.sajen					

Kapitalın bütöv şəkildə qaldığına görə, tikinti evlərinin inşa olunması işinə daha çox müsəlmanlar maraq göstərirdilər. 1914-cü ildə daşınmaz əmlak sahibkarlığında müsəlmanların sayı 7.886 nəfərə (74%) bərabər idi [16, s. 3].

Vergili mənzillərdə yaşayan millətlər arasında say etibarilə ermənilər və müsəlmanlar, daha sonra isə ruslar, yəhudilər, almanlar və polyaklar üstünlük təşkil edirdilər. Ermənilər və digər millətlərə mənsub olanlar daha münasib şəraiti olan mənzillərdə yaşayırdı və çox otaqlı mənzillərdən istifadə edirdilər. Bu baxımdan daha sonra ruslar, müsəlmanlar və yəhudilər üstünlük təşkil edirdilər [16,s.3].

Bu dövrdə yaşayış evləri 2 cərgəli otaqlardan ibarət olurdular. Onların biri küçəyə baxır, digəri isə şüşəbənddən ibarət olurdu. Evlərin mətbəx və sanuzel hissələri otaqların qurtaracaq hissələrində yerləşirdilər. Otaqların tavan hissələri adətən yan-yana düzülmüş taxtadan və ya yapışdırma

bəzək işlərindən, döşəmə hissələri isə parketdən və ya yan-yanə döşənmiş taxtalardan ibarət olurdu. Şəhər varlılarının geniş həcmli evlərində, banklarda və inzibati idarələrdə mərkəzi isitmə sistemindən istifadə olunurdu. İstismə sistemində əksər vaxtlarda sobalardan və Hollandiya tipli divar buxarılardan istifadə olunurdu [5,s.122]. 1913-cü ildə qeydiyyatata alınmış 30.382 evin 12.851-də isitmə sistemi olmasa da, 17.531-də var idi [6,s.42].

XIX əsrin 90-cı illərində H.Z.Tağıyevin tikinti evlərinin inşaa olunması sahəsində fəaliyyəti genişlənir. 1893-cü il mayın 25-də 3 mərtəbəli evlərin tikilməsinə dair layihə təsdiq olunduqdan sonra 1895-ci ildə Mərdəkanda Tağıyevin xüsusi villasının və 1896-cı ildə Peterburqda müsəlman xeyriyyə cəmiyyətinin binasının tikinti işləri başa çatdırıldı [25,s.53]. 1898-ci ildə memar Qoslav tərəfindən Bakıda H.Z.Tağıyevin sarayı yüksəldildi [25,s.53] Həmin illərdə Dəyirman və Qaraşəhər ərazilərində zavodlar tikildi, toxuculuq fabrikinin tikinti işi isə 1900-cu ildə başa çatdırıldı [14,s.53].

Bakı şəhərinin mərkəzi hissəsinin memarlıq işləri müxtəlif formaların qarışığından ibarət idi. Burada renessans, qot, borokko, modern, mavritan üslublarından istifadə olunurdu. Bununla belə, Bakı şəhərinin tikinti işləri özünəməxsus cəhəti ilə seçilirdi. Bu cəhət özünü divarların materialında və evlərin damlarının fərqli olmasında göstərirdi. Lakin getdikcə memarlıq üslubunda “damı örtüksüz” evlər üstünlük təşkil etməyə başlayırdı. XIX əsrin 90-cı illərində Bakı şəhərinin baş planının hazırlanmasında alman mühəndisi N.A.fon-der Nonnenin böyük xidmətləri olmuşdur. R.Mustafayev adına İncəsənət muzeyi də N.A. Nonnenin layihəsi üzrə inşa edilmişdi Şəhərin tikilməsi işində Q.Ter Mikelov, İ.Ploşko, İ.Qoslavski, E.Skibinski, B.Sarkisov, İ.Edel və Skureviçin layihələrindən istifadə olunmuşdu [9, s.99].

İndiki Bakı İcra hakimiyyətinin və Tarix Muzeyinin (H.Z.Tağıyevin evi) binalarının layihə müəllifi Qoslavski olmuşdur. Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin binası Ploşkonun, Filarmoniyanın binası Q.Ter-Mikslabın, İncəsənət muzeyinin binası isə fon-der Nonnenin layihələri əsasında tikilmişdir. Neft Sənayesi Nazirliyinin, Zabitlər evinin binaları İ Edelin, Yazıçılar evinin binası V.Sarkisovun layihələri əsasında tikilmişdir. Yalnız geniş həcmli evlər mərkəzi isitmə sistemi ilə – ev buxarıları ilə isidilirdi [5, s.122].

Şəhərin elektrik işığı ilə təhciz olunması işi kiçik elektrik stansiyaları vasitəsilə həyata keçirilirdi. Bakı şəhərinin ərazisi xüsusilə, sənaye rayonlarının tikilməsi ilə əlaqədar olaraq genişlənirdi. Bakı neft sənayesi rayonuna mədən və zavodlar daxil idi və onlar neft sənayeçiləri qurultayının sərəncamında idi. Mədən və zavodlar Bakı ətrafındakı 3 xüsusi ərazidə yerləşirdilər. Köhnə mədən meydanı olan I rayon Bakı şəhərinin 12 verstliyində yerləşirdi. Bu əraziyə Sabunçu, Balaxanı, Ramana və Zabrat əraziləri daxil idi ki, onların da ümumi sahəsi 64 kv.verst. təşkil edirdi. Əvvəllər bu ərazilər bir-birindən çöl ilə və üzümçülük sahələri ilə ayrılırlar da, sonradan onlar mədənlərdə neft işinin aparılmasına görə bir-biri ilə birləşmişdilər. II rayona Qaraşəhər və Ağşəhər əraziləri-zavod rayonu daxil idi. Nəhayət, III rayona Bakı şəhərinin 3-4 verstliyində yerləşən Bibiheybət ərazisi daxil idi. Şəhər birləşməsi nəticəsində Bayıl ərazisi sahil zolağı adlanır və get-gedə şəhərə yaxınlaşırdı [23,s.10].

Fəhlələrin qəsəbə və sənaye müəsisələrinə yaxın ərazilərdə yerləşmələri bir çox ictimai binaların tikilməsinə çoxlu vəsait sərf olunmasına səbəb olurdu.[20,s.5] Nəqliyyatın azlığı Bakı şəhərinin mədən-zavod rayonu ilə əlaqəsini çətinləşdirirdi. Yeganə çıxış yolu fəhlə qəsəbələrinin tikilməsi idi [24,s.57]. Neft sənayeçilərinin XXXII qurultayında 3 fəhlə qəsəbəsinin tikilməsi barədə qərar qəbul olunmuşdu. Bu fəhlə qəsəbələrinin tikilməsi üçün 40 milyon rubl vəsait tələb olunurdu [24,s.57]. Yekdilliklə belə qərara gəldi ki, Bakı şəhərinin neft sənayesi yerləşən ərazisində – Bibiheybət, Bayıl və Keşlədə qəsəbələr salınsın. Qəsəbələrin Bakı ilə əlaqəsini təmin etmək üçün tramvay xəttinin çəkilməsi nəzərdə tutulurdu. Bakı şəhəri mədən rayonlarının mərkəzində yerləşirdi. Məntiqdən belə çıxırdı ki, fəhlə qəsəbələri elə şəhərin özündə cəmləşməlidir. Bunu bütün kommunal xidmətlərin həlli işi də, məsələn su, kanalizasiya, işıq və sairə də tələb edirdi [24, s.56].

1881-ci il noyabrın 23-də 6 km uzunluğunda ilk telefon xətti istifadəyə verildi. 1885-ci ildə Bakıda 9 firmaya məxsus olan telefon xətləri işləyirdi. 1886-cı ildə Moskvanın 1-ci gildiya taciri Q.List xüsusi telefon xətləri çəkmək üçün hökumət ilə 20 il müddətinə müqavilə bağladı [8, s.68].

1897 və 1908-ci illərdə Bakı şəhər Dumasının qərarı ilə əhaliyə ucuz evlər tikilməsi məqsədilə şəhərin şimal hissələrində erməni və müsəlman qəsəbələri yaradıldı [17, s.14].

Əgər 1863-cü ildə Bakı şəhər əhalisinin sayı 14.000 nəfərdən ibarət idisə, 1917-ci ildə həmin rəqəm 240.000 nəfərə qədər artmışdı [5, s.117]. Əhalinin artımı yeni-yeni binaların tikilməsini tələb edirdi. Şəhərdə avropa tipli evlər meydana çıxdı.

Azərbaycanlıların yaşadıkları evlər ermənilərin və digər millətlərə mənsub olanların evlərindən fərqlənirdi. Onlar şərq üslubunda-minarələr və kümbəzlər formasında tikilirdi.

Artıq Bakıda 25 rayon var idi ki, onlar da X polis sahəsinə bölünürdü. Ağşəhər, Bibiheybət, Şıxov, Yeni Keşlə, Əhmədli və Zığ əraziləri polis sahələrinə daxil idi. Qriqoryanın əsərindən məlum olur ki, şəhər cənub-şərq istiqamətində inkişaf etmişdi [11, s.1].

1913-cü il oktyabrın 22-də keçirilən bir günlük siyahıya alınma zamanı yaşayış evlərinin sayının 51.740-dan ibarət olduğu məlum oldu. Lakin siyahıya alınmanın nəticələri dəqiqləşdirildikdən sonra bu rəqəmin 52.029-dan ibarət olduğu məlum oldu. Onların arasında 50.657 mənzil xüsusi kateqoriyaya, yerdə qalan 1.372 mənzil isə hökumət və ictimai müəssisələr kateqoriyasına mənsub idi. Bundan başqa, 6.419 nəfərin yaşadığı və mənzil kartlarına malik olmayan 75 yataqxananın mövcud olması qeydə alınmışdı. [6, s.5, 6].

Əgər rayonların qruplaşdırılması üzrə mənzillərin sayına və sahəsinə diqqət yetirsək, o zaman aşağıdakı mənzərənin şahidi oluruq [6, s.9]:

Cədvəl №2

Rayonlar	Mərtəbələrin ümumi sahəsi	Mənzillərin sayı	Mənzilləri sahəsinin orta səviyyəsi kv.sajenlə	Münasib şəraitli mənzil sahələri kv. sajenlə
VI, XIV, I, IX, XXI, XI, XXIII	141034,70	13.549	10,1	6,2
XVI,XXII,VIII,XV	249681,55	18.380	13,6	8,2
,XII,X,XIII,V	225187,13	11.507	19,5	11,7
XXV, III, XXIV, XVII, VII, XX	259714,11	8.304	31,2	18,7
IV, XIX, II, XVIII				
CƏMİ	875617,49	51.740	16,9	10,1

Əgər hər bir mənzildə 4,3 sakinin yaşadığını nəzərə alsaq, bütün bunları yekunlaşdıraraq qeyd etməliyik ki, 1913-cü ildə şəhərin mərkəzi hissəsinin sakinləri kənardakılara nisbətən daha geniş mənzillərdə yaşayırdılar. [6,s.8]

Aşağıdakı cədvəldə Bakıda tikilən hökumət və ictimai binaların sayı barədə məlumat verilib [6, s.19]:

Cədvəl №3

Müəssisələrdə mənzillər və yataqxanalar	Yaşayış sahəsi	Sakinlər	Xüsusi yaşayış sahələri	Kirayəyə verilən mənzillər
1. Xüsusi qulluqçusu olan yaşayış müəssisələri	25 1.201	80 4.598	1 871	6 3.388
2. Xidməti mənzillər	5	272	3	215
3. Pansionlu təhsil müəssisələri	36 44	1.559 3.871	31 31	1.318 2.923
4. Yetimxana-xəstəxana	8	1.265	6	372
5. Hərbi, şəhər və yanğın-söndürmə kazarmaları	19 109	653 294	19 90	653 234
6. Türmələr				
7. Fəhlələr üçün korpus				
8. Digər yerlər				
CƏMİ	1.447	12.592	1.052	9.109

Cədvələ diqqət yetirsək, ictimai binalarda yaşayan 12.592 nəfərin 1.447 mənzildə yerləşməsinə görə görürük.

Müsəlman əhalisi əsasən I, VI və IX rayonlarda yaşayırdılar. Onların təhsilləri aşağı dərəcəli idi, küçəyə pəncərə açmır, qapalı həyat tərzini keçirirdilər. [6,s.41]

I, IV,V, XVIII və XIX rayonlarda yaşayanların əksəriyyəti kiçik sənətkarlar, başmaqçılar, dəmirçilər, ağac işi ilə məşğul olanlar idi ki, onlar da kiçik mülklərdə və ya zirzəmilərdə cüzi məbləğ ödəməklə kirayədə yaşayırdılar. XXI rayonda mexaniki emalatxanaların, XXIII rayonda isə daşıma sənayesinin mövcud olması əhəlinin daha geniş sahələrdə yerləşmələrini tələb edirdi. Bu şərait sakinlərin əmtəə istehsal olunan yaşayış yerlərində kirayə haqqının artmasına da təsir göstərirdi [6, s.62].

Beləliklə, mədəni rayonu əhalisinə nisbətən Bakı şəhər əhalisi daha münasib şəraitli mənzillərlə təmin olunmuşdular. Buna görə də mərkəzə yaxınlaşdıqca mənzillər daha münasib şəraitli və kirayə haqqı daha yüksək olurdu [6, s.62]

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. ARDTA, f.389 s.7 iş 6
2. ARDTA, f.389, s.7, iş 1,
3. ARDTA f.389, s.7, iş 14,
4. ARDTA, f.389, s.7, iş 25,
5. Алескеров Г. К истории образования центральных кварталов Баку и вопросы их реконструкции //Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия общественных наук. №2. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР1960, с.115 130.
6. Алышевский В.В. Город Баку и промышленно-заводской район по данным переписи 1913 г. Часть IV. Выпуск 4. Кварталы. Баку: Издательство АЗЦСУ, 1923, с.63.
7. Баку и его окрестности. Тифлис: 1889, с.98.
8. Багирова Р. Создание телефонии в дореволюционном Азербайджане // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия экономики, 1967, №1. Баку: Издательство АН Азербайджанской ССР, 1967, с.68.
9. Бретаницкий Л.С. Баку в крепостных стенах. М.-Л.: 1976, с.237.
10. Всеподданнейший отчет наместника Кавказского по гражданскому управлению Кавказским и Закавказским краем, 1865-1871, с.43.
11. Григорян Г. Результаты переписи населения г. Баку 22 октября 1913 г. Оттиск из журнала «Известия Бакинской Гор. Думы» №1. Баку: Тип.-Лит. «Каспий» И.-б. Ашурбекова, б.г., с.1-24.
12. Qılman İlkin. Bakı və bakılılar. Bakı: Zaman, 1998, s.384.
13. Qılman İlkin. Köhnə Bakını tanıyırsanmı. Bakı: Şirvannəşr, 2004, s. 116
14. Ибрагимов М.Д. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева. Баку, Азернешр, 1990, с.107.
15. Известия Бакинской городской Думы, 1914, №3.
16. Известия Бакинской городской Думы, 1914, №6.
17. Известия Бакинской городской Думы, 1915, №5-6,.
18. Известия Бакинской городской Думы, 1917, часть I,
19. Известия Бакинской городской Думы 1917, часть III,
20. К вопросу об устройстве рабочих поселков в Бакинском промышленном районе. Баку: 1915, с.21.
21. Orucov H. XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhər nəqliyyatı // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1969, №4, s.39.
22. Пашазаде Э.М. Мечети и церкви старого Баку. Часть I и II. Баку: ЭЛМ, 1997, с.198.

23. Ростовцев Г.И. Болезненность населения бакинских нефтяных промыслов (по данным обращаемости населения в лечебницы в 1909 и 1910 гг.). Баку: Типография Труженик А.А.Куинджи, 1912, с.165..
24. Талыбов А.М. О начале развития рабочих поселков на Апшеронском полуострове // Страницы истории Баку и Апшерона (тезисы конференции). Баку: 1990, с.56-58.
25. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство Баку XIX – начала XX веков. Л.: Стройиздательство, 1978, с.45-46;

**ОБ ИЗМЕНЕНИЯХ, ПРОИЗОШЕДШИХ В ИНФРАСТРУКТУРЕ
ГОРОДА БАКУ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ И
СТРОИТЕЛЬСТВЕ ШОЛЛАРСКОГО ВОДОПРОВОДА**

Гиджаба Садыгова

РЕЗЮМЕ

Приведенные материалы еще раз показывают, что в конце XIX – начале XX веков в социальной структуре населения и благоустройстве города Баку произошли коренные изменения. Накануне Первой мировой войны Баку – нефтяная столица мира - являлся городом с многотысячным населением, многочисленными кварталами, электричеством, конкой и т.д. В январе 1917 г. завершилось строительство Шолларо-бакинского водопровода, сыгравшего большую роль в снабжение города питьевой водой.

**ON THE DEVELOPMENT OF THE CITY OF BAKU IN THE END OF XIX-
EARLY XX CENTURY**

Hidjabe Sadigova

SUMMARY

Presented materials once again indicate that in the end of XIX-early XX century in the social situation of the inhabitants of Baku, as well as in the improvement of the city experienced fundamental changes. Shollar-Baku water pipeline began operating in January 1917. On the eve of the First World War Baku-the oil capital of the world was a city with many thousands of population, many quarters, electricity, konka etc.

**AZƏRBAYCANIN DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR
VİLAYƏTİNDƏ KƏND ƏMƏKÇİLƏRİNİN İCTİMAİ- SİYASI VƏ
ƏMƏK FƏALLIĞI (1965-1980)**

Yusif FƏRZƏLİYEV*

Açar sözlər: Azərbaycan, vilayət, kənd təsərrüfatı, əmək fəallığı
Ключевые слова: Азербайджан, провинция, сельское хозяйство, трудовая активность
Keywords: Azerbaijan province, agriculture, labor activity

İqtisadiyyatı inzibati metodlarla səmərəli idarə etmək yalnız güclü diktatura, totalitar rejim şəraitində mümkün idi. İqtisadiyyata inzibati rəhbərliyin azacıq qorxuya əsaslanan şəxsi məsuliyyətin azalması sosialist istehsal münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın geriləməsinə səbəb olurdu. 50-ci illərin ortalarında siyasi ab-havanın yumşalmağa başlaması şəraitində iqtisadiyyatın köhnə metodlarla idarə olunmasının davam etməsi SSRİ-də iqtisadi inkişaf sürətinin bütün əsas göstəricilər üzrə azalmasına gətirib çıxarmışdı.

60-cı illərin ortalarında yeni iqtisadi islahat həyata keçirildi. Bu islahat müəssisələrin tam təsərrüfat hesabı ilə işləməsinə, onların istehsal fondlarından istifadə etməyə görə haqq ödəməsinə, dövlət planlarının yerinə yetirilməsində təsərrüfatlara bəzi müstəqilliklər verilməsini nəzərdə tuturdu. Rayonlarda kənd təsərrüfatı idarələri bərpa edilmişdi. 1965-ci ildə Sov.İKP MK-nin Mart plenumu aqrar sahədə iqtisadi, texniki və sosial siyasəti dəyişdirdi. Kənd təsərrüfatına əsaslı vəsait qoyuluşu artırıldı. Planlaşdırma və tədarük işləri təkmilləşdirildi. İstehsalın maddi-texniki bazasını, iqtisadi həvəsləndirməni təmin etmək üçün tədbirlər müəyyən olundu. Lakin köhnə iqtisadi sistem dəyişdirilmədi, qeyri-iqtisadi idarəçilik metodları saxlanıldı. İnzibati şəkildə təşkil olunan və geniş təbliğ edilən sosializm yarışları, 50-ci illərin sonlarından “Əməyə kommunist münasibəti uğrunda” və başqa hərəkətlər, əsasən formal xarakter daşıyırdı.

Sovet imperiyası xalq təsərrüfatının inkişafı üçün milli respublikalarda əsaslı vəsait qoyuluşunu artırdı və onlara inzibati rəhbərliyi daha da gücləndirdi. Bundan sonra Azərbaycanın kənd təsərrüfatında da müəyyən irəliləmələr baş vermişdi.

* **Yusif Fərzəliyev** - Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin “Humanitar fənnlər” kafedrasının dosenti.

Aqrar sahədə istehsalın maddi-texniki bazasının yaxşılaşmasına, meliorasiya quruculuğuna, meyvə-tərəvəz, üzüm, çay yarpağı, tütün istehsalına diqqət artırılmışdı. 60-cı illərin sonlarında kənd təsərrüfatında artıq 25 mindən çox traktor, 4 mindən çox taxılıyığan kombayn, 800-ə qədər pambığıyığan maşın, 18 mindən çox yük maşını, minlərlə başqa maşın və mexanizm vardı. 50-ci illərin ikinci yarısı – 60 -cı illərdə Baş Muğan, Yuxarı Şirvan kanalları, Bəhramtəpə, Xaçınçay, Ağstafaçay, Bolqarçay dəryaçaları tikildi.

185 min hektardan çox suvarılan sahə istifadəyə verildi, 630 min hektara qədər otlığa su çıxarıldı. (1, s.395)

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan hökumətinin rəhbərliyi altında vilayət partiya təşkilatı və sovet orqanları kənd təsərrüfatı əməkçilərinin əmək fəallığına xüsusi diqqət yetirmiş, vilayətin kolxoz və sovxozlarında əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılmasına onları səfərbər etmişdir. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti partiya komitəsinin böyük təşkilatçılıq işi nəticəsində vilayət zəhmətkeşləri Gürcüstan SSR, Naxçıvan MSSR, həmçinin qonşu- Mirbəşir (indiki Tərtər), Füzuli, Ağdam və Laçın rayonları ilə sosializm yarışına qoşuldular və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasında böyük müvəffəqiyyətlər əldə etdilər. Vilayət zəhmətkeşlərinin əməyi partiya və dövlət tərəfindən layiqincə qiymətləndirildi.

1967-ci ildə Böyük Oktyabr sosialist inqilabının 50 illiyi ilə əlaqədar Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti “Lenin” ordeni ilə təltif olundu. 1973-cü ildə vilayətin yaradılmasının 50 illiyi ilə əlaqədar olaraq “Xalqlar dostluğu” ordeni ilə təltif olundu.

VIII və IX beşilliklərdə vilayət Sov. İKP MK-nin, SSRİ Nazirlər Sovetinin, Ümumittifaq Həmkarlar Təşkilatının və LKGİ MK-nin keçici Qırmızı Bayrağı ilə, üç dəfə Azərbaycan KP MK-nin, Azərbaycan Nazirlər Sovetinin, Azərbaycan Həmkarlar Təşkilatının, Azərbaycan LKGİ MK-nin Qırmızı Bayrağı ilə təltif olundu. Vilayətin bir sıra rayonları, onlarla kolxoz və sovxozu bayraqlar və mükafatlarla mükafatlandırıldılar.

Dağlıq Qarabağ partiya təşkilatının XXVIII və XXIX konfranslarında vilayətin kənd təsərrüfatı əməkçilərinin əldə etdiyi nailiyyətlərə yüksək qiymət verildi və qeyd olundu ki, Azərbaycan KP MK-nin gündəlik dəstək və köməyinə arxalanan Dağlıq Qarabağ vilayət partiya komitəsi kənd əməkçilərinin bütün gücünü qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həyata keçirilməsinə səfərbər etmiş, vilayətin kənd təsərrüfatının sürətlə inkişafın təmin etmiş, əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının artımına nail olmuşdur.

Vilayət partiya komitəsinin təşkilatı və siyasi işinin nəticəsi olaraq kənd təsərrüfatı işçilərinin əmək fəallığı nəticəsində təsərrüfat quruculuğunun bütün sahələrində yüksək göstəricilər əldə olunmuş, iqtisadi və sosial inkişaf planlarının, o cümlədən, kənd təsərrüfatı planlarının yerinə yetirilməsində müsbət nəticələr əldə olunmuşdu. Dağlıq Qarabağın kənd əməkçiləri 1980-ci il üçün nəzərdə tutulmuş dövlətə əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal və satış planını dörd ilə yerinə yetirmişdi (2, s.352).

X beşillikdə IX beşilliklə müqayisədə 32,5 faiz çox buğda, 2 dəfə çox üzüm, 31,5 faiz çox tərəvəz, 24,6 faiz çox kartof, 33,2 faiz çox tütün, 16 faiz çox barama, 28,6 faiz çox ət, 31,9 faiz çox süd, 37 faiz yumurta, 21,8 faiz çox yun əldə edilmişdi. Dövlətə göndərilən məhsulların satışı 115-200 faiz artmışdı (3, s.11).

Bu illərdə vilayətdə kolxozların sayı azalmış, sovxozların sayı isə artmışdı. 1965-ci ildə 10 sovxoz və 69 kolxoz olduğu halda, 1979-cu ildə sovxozların sayı 36-ya çatmış, kolxozların sayı isə 33-dək azalmışdı (3,s.12).

Bu dövr ərzində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı yüksək templo artmışdı. 1966-1970-ci illərdə ildə 52095 ton buğda, 206 ton ət (diri çəkidə), 21609 ton süd, 206 ton tütün, 1877 ton kartof, 4622 ton tərəvəz istehsal olunmuşdur. 1976-1980-cı illərdə taxılın illik istehsalı 59534 tona, tütün 321 tona, kartof 2109 tona, tərəvəz 7611 tona, üzüm 108682 tona, ət 8089 tona, süd 35275 tona, yun istehsalı 426 tona çatdırılmışdır (4, s.2).

Vilayətdə 230 hektar sahədə tütün becərilir. Bu bitki əsasən Mardakert (indiki Ağdərə) rayonunun sovxozlarında becərilirdi. 1965-ci illə müqayisədə tütün sahəsinin 20 hektar azalmasına baxmayaraq, onun hər hektarından məhsuldarlığı 72 sentnerdən 147 sentnerədək artmış, ümumi yığım isə 177 tondan 338 tonadək artmışdı (5, f.23,v34).

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin kənd əməkçiləri tütünçülükdən xeyli gəlir götürmüşlər. Əgər 1965-ci ildə tütünçülükdən 252 min manat pul gəliri götürülmüşsə, 1980-cı ildə bu rəqəm 880 min manata çatmışdır (5,f23,v34).

Tütünçülük sahəsində tütünün məhsuldarlığının artması, yığım texnologiyasının təkmilləşdirilməsi, onun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdu.

Məlumdur ki, vilayətin kənd təsərrüfatında aparıcı yeri üzümçülük və heyvandarlıq tuturdu. Bununla yanaşı kartof becərməsi və tərəvəzçiliyə də diqqət yönəldilmişdir. Lakin həmin illərdə bu sahələrin inkişafında yüksək göstəricilər əldə etmək mümkün olmamışdı.

Kartofun, tərəvəzin məhsuldarlığının aşağı olması bitkilərin mexaniki becərilməsinin lazımı səviyyədə olmaması ilə əlaqədar idi. Buna baxmayaraq vilayətin əməkçiləri X beşillikdə dövlətə plandan əlavə 5 min ton tərəvəz və 1,3 ton kartof satmışdılar. Dağlıq Qarabağ qədim zamanlardan bağlar diyarıdır. Meyvəçilik, üzümçülük bu diyarın sakinlərinin həyat tərzilə, həmçinin iqtisadi həyatla bağlı olaraq hər zaman mövcud olmuşdur.

Giləmeyvə bağları kolxoz və sovxozlarda 1965-ci ildə 1785 hektar, 1970-ci ildə 1812 hektar, 1972-ci ildə isə 1945 hektar təşkil edirdi. Lakin 1980-ci ildə bağların sahəsi 1560 hektaradək azaldı.

1965-ci ildə tut bağları 1838 hektar təşkil edirdi. 1975-ci ildə isə onun sahəsi 920 hektar idi. (5,f23,v35) Vilayətin meyvəçilik təsərrüfatlarındakı çatışmamazlıqlar heç bir şübhə doğurmur. Bizim tədqiqatlara görə meyvəçiliyin inkişafına aşağıdakı amillər təsir göstərir: yeni bağ və plantasiyaların salınması, köhnə bağların seyrəldilməsi, ziyanvericilər və xəstəliklərlə mübarizə aparılması, qış suvarmasının aparılması, aqrotexniki tələblərə əməl olması və s.

Qoz ağacları plantasiyalarına qulluq xüsusilə pis təşkil edilmiş və bunun nəticəsində vilayətdə qoz ağaclarının kökü kəsilmək üzrə idi.

Üzümçülük Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsidir və vilayətin emal sənayesinin xammal bazası kimi onun iqtisadiyyatında xüsusi yer tuturdu. Vilayət partiya, təsərrüfat və Sovet orqanları VIII, IX, X beşilliklərdə üzümçülüyn inkişafına xüsusi diqqət ayırmışlar.

Sov. İKP MK-nin Mart (1965) plenumundan keçən dövr ərzində üzümlüklərin sahəsi 7343 hektar artmış, o cümlədən VIII beşillikdə-1246 hektar, IX beşillikdə- 3965 hektar, X beşillikdə 2132 hektar, hər hektarın məhsuldarlığı isə 47,3 faizdən 123,1 faizədək artmışdır.

1976-1980-cı illərdə ildə orta hesabla 108 min ton üzüm istehsal edirdi ki, bu da IX beşillikdə olduğundan 2 dəfə çox idi. 1980-cı ilin göstəriciləri daha yüksək idi. 1980-ci ildə 138 min ton üzüm yığılmış, hər hektardan 123,1 sentner məhsul götürülmüşdür. Bu sahədə Mardakert rayonunun üzümçüləri fərqlənmişlər. Onlar dövlətə planda nəzərdə tutulan 45,2 min ton əvəzinə 69,8 min ton üzüm sataraq planı 128 faiz yerinə yetirmişdilər. 1980-cı ildə Hadrut (14,5 min ton) və Əsgəran (10,8min ton) rayonları da plan və öhdəlikləri yerinə yetirmişlər (4, s.2).

IX və X beşilliklərdə ayrı-ayrı təsərrüfatlar, briqadalar, manqalar, hektarçılar yüksək göstəricilər əldə etmişdilər. Məsələn, Mardakert rayo-

nunun XXII partiya qurultayı adına sovxoz 1980-cı ildə dövlətə planda nəzərdə tutulan 10 min ton əvəzinə 25 min ton üzüm satdı, hər hektardan 300 sentner üzüm topladı. Martuni (Xocavənd) rayonunun “Kommunizm” kolxozu isə dövlətə 11,5 min ton üzüm satmış və hər hektardan 224 sentner məhsul toplamışdı (4, s.2).

Mardakert rayonunun “Kommunizm”, “Bakı fəhləsi” sovxozları, Martuni rayonunun 1№-li sovxozu, K. Marks, Kalinin adına kolxozları, Əsgəran rayonunun “Dostluq”, “Xudyakov” adına sovxozları və başqaları yüksək məhsul toplamışdılar.

Bu yüksək nailiyyətləri əldə rəhbər tutaraq Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti partiya təşkilatı üzüm istehsalının 200 min tona çatdırılması imkanlarını müəyyən etdi. Təbii ki, bu nəhəng vəzifənin həyata keçirilməsi yeni üzümlüklərin salınmasını tələb edirdi. Xüsusilə XI beşillikdə 4 min hektar yeni üzümlüklərin salınması işi həyata keçirilməli, hər hektardan məhsuldarlıq 1,5-2 dəfə artırılmalı idi. Vilayət üzümçülərinin VIII, IX, X beşilliklərdə əldə etdikləri görkəmli nailiyyətlər bu vəzifənin də öhdəsindən onların uğurla gələcəklərindən xəbər verirdi. Heyvandarlıq kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biridir.

Tədqiq olunan dövrdə Azərbaycan partiya təşkilatı heyvandarlığın inkişafına, heyvandarlıq məhsullarının istehsalının artırılmasına xüsusi önəm verirdi. Görülən tədbirlər nəticəsində ictimai maldarlıqda ciddi dəyişikliklər baş verdi. IX beşillikdə süd istehsalı 1,5 dəfə, yumurta-1,8 dəfə, ət istehsalı 13 faiz artdı. Heyvandarlığın yeni bazası nəzərə cəpəcəq dərəcədə artdı, daha səmərəli yem növlərinin xüsusi çəkisi də artdı. Beşilliyin bütün illəri ərzində dövlətə heyvandarlıq məhsullarının istehsalı və satışı üzrə plan və sosialist öhdəlikləri yerinə yetirildi (6,s.47). Heyvandarlığın inkişafı, onun məhsuldarlığının artması üçün mühüm tədbirlər Dağlıq Qarabağda da həyata keçirildi.

Vilayətdə heyvandarlığın 1966-1980-cı illərdəki vəziyyəti aşağıdakı cədvəllə daha aydın xarakterizə edilə bilər (5, v 36).

Heyvan növləri	1965	1970	1975	1980
İribuynuzlu mal-qara (baş hesabı ilə)	88035	86372	867574	93795
O cümlədən;				
İnək və camışlar	29123	27783	27496	29255
Donuzlar	13294	60383	69182	81300

Qoyunlar	29106	266281	290215	295940
Quşlar	274191	162173	215262	264530
Arı ailələri	10085	9739	6608	6188

Cədvəldən göründüyü kimi, kolxoz və sovxozlarda 1965-ci ildən sonra bütün növ heyvanların sayı artsa da arı ailələrinin sayı azalmışdır.

1966-1980-ci illərdə dövlətə heyvandarlıq məhsullarının satışı davamlı olaraq artdı. Bu dövr ərzində ətin (diri çəkiddə) artımı 5640 tondan 10318 tona çatdı, südün artımı 13694 tondan 26623 tona, yumurtanın artımı 5749 min ədəddən 10713 min ədədə, yunun artımı 487 tondan 695 tona, baramanın artımı 94 tondan 139 tona çatdı (7, iş 10, v25).

Məlumdur ki, heyvandarlığın inkisafı və onun məhsuldarlığı əsasən möhkəm yem bazasının olması ilə bağlıdır. Bunu nəzərə alan vilayət partiya təşkilatı möhkəm yem bazası yaradılması istiqamətində ciddi fəaliyyət göstərmiş və bu istiqamətdə mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu isə öz bəhrəsini vermişdir, belə ki, 1980-cı ildə 1975-ci illə müqayisədə 4,2 min ton quru ot, 54,2 ton senaj, 12,6 min ton saman, 10,3 min ton silos tədarük olunmuşdu (8, iş 9, v 32).

Bu müvəffəqiyyətlərə baxmayaraq, ictimai maldarlığın yem bazası tələb olunan səviyyəyə çatdırılmamış, bu isə heyvandarlığın intensiv inkişafını ləngitmişdir. Onu demək kifayətdir ki, hazırlanan yem heyvandarlığın ehtiyaclarının yalnız 70-75 faizini ödəyirdi. Bir sıra təsərrüfatlarda yüksək məhsuldarlı bitkilər əkilmir, onların aqrotexniki becərilmə qaydalarına əməl olunmur, yem bitkilərinə gübrə verilmir, yığım vaxtlarına və yem saxlanması qaydalarına əməl olunurdu. Bunların nəticəsində isə yem bitkilərinin məhsuldarlığı aşağı düşür. Hər hektardan 28,4 sentner quru ot, silos üçün 63 sentner qarğıdalı yığılır (9, s.3). Bir sıra təsərrüfatlarda məhsuldarlıq daha aşağı idi.

Məlumdur ki, yeni texnika və qabaqcıl texnologiyanın tətbiqi olmadan kənd təsərrüfatının sürətli inkişafına nail olmaq mümkün deyil. Doğrudur, vilayət partiya komitəsinin fəaliyyəti nəticəsində kolxoz və sovxozların əkin sahələrində texnika geniş tətbiq olunur ki, bu da əkinçilikdə əmək məhsuldarlığının artmasına səbəb olur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, heyvandarlıqda istehsal proseslərində mexanizasiyanın səviyyəsi geri qalırdı. Fernalarda inəklərin sağılması işlərinin 27 faizi mexanikləşdirilmiş, yemin

verilməsi və tövlələrin təmizlənməsi işlərinin 39 faizi mexanikləşdirilmişdi. Kompleks mexanikləşdirmə yalnız fermaların az bir qismində tətbiq olunurdu ki, bu da heyvandarlığın sənaye əsasına keçməsinə ləngidirdi.

1966-1980-cı illərdə kənd təsərrüfatının inkişafının təmin olunması, əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının artırılması kənd əməkçilərinin gərgin zəhmətinin bəhrəsi idi. Azərbaycan hökumətinin rəhbərliyi altında vilayət partiya təşkilatı işindəki bəzi nöqsanlara baxmayaraq kənd əməkçilərinin siyasi və əmək fəallığına nail ola bilmiş, onları Ərzaq Proqramının həyata keçirilməsinə səfərbər etmişdi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. XX əsr Azərbaycan tarixi. II c. Bakı, 2009.
2. Narodnoe xozyaystvo Azerbaydjanskoy SSR za 60 let. B. 1980.
3. NKAO v şifrax (1976-1980 qq) Stepanakert, 1980.
4. Qazeta " Sovetskiy Karabax, 26 dekabr 1980 qoda.
5. DQMV-nin mərkəzi arxivi f. 23, siy. 13, isl. v 34-35
6. Azərbaycan Kommunist Partiyasının XXIX qurultayının materialları. Bakı. 1976.
7. Tekuşşiy arxiv USX NKAO, d. 10
8. Tekuşşiy arxiv USX NKAO, d. 9.
9. Materialı XXIX konferensii oblastnoy partiynoy orqanizatsii. 26 dekabr 1980 qoda.

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ТРУДОВАЯ АКТИВНОСТЬ СЕЛЬСКИХ ТРУДЯЩИХСЯ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ (1965-1980)

Юсиф Фарзалиев

РЕЗЮМЕ

В статье отражена социально-политическая и трудовая активность сельских трудящихся Нагорно-Карабахской Автономной Области Азербайджанской ССР, описываются их успехи в выполнении задач, поставленных Коммунистической партией и советским правительством в области развития животноводства, виноградарства в 1965-1980 годы.

SOCIO-POLITICAL AND LABOR ACTIVITY OF RURAL WORKERS IN THE NAGORNO-KARABAKH AUTONOMOUS REGION (1965-1980)

Yusif Farzaliyev

SUMMARY

In this article reflects the responsibilities of rural workers and the success of their implementation, also deals with the socio-political and labor activity of workers of the Nagorno-Karabakh Autonomous Region in 1965-1980 years.

ТАБИТИ– ВЕРХОВНАЯ БОГИНЯ СКИФОВ

Заур ГАСАНОВ

Açar sözlər:	Skiflər, Tabiti, polisemantik etimologiya, Skiff ilahəsi, Turk-Mongol panteonu.
Ключевые слова:	Скифы, Табити, полисемантическая этимология, богиня скифов, тюрко-монгольский пантеон.
Keywords:	Scythians, Tabiti, polysemous etymology, Scythian goddess, Turkish-Mongolian pantheon.

Наиболее раннее упоминание о религиозной системе скифов нам известно из сообщения Геродота, который перечисляет богов которым поклоняются скифы и приводит их греческие аналогии. В соответствии с Геродотом скифы почитали только следующих богов. Прежде всего Гестию которую скифы называют Табити. Она считается царицей скифов. Затем Зевса и Гею – скифы называют их Папей и Апи (Апи считается супругой Папея). После них Аполлона – скифский Гойтосир и Афродиту Небесную – скифская Аргимпаса. Затем Геракла и Ареса (Геродот не приводит скифские версии их имен). В заключении Геродот добавляет, что этим семи богам поклоняются все скифы. А царские скифы приносят жертвы еще и Посейдону которого они называют Тагимасад [Геродот: IV, 59, 67, 127].

Ранее мы детально исследовали весь скифский восьмибожный пантеон как комплекс [Гасанов: 303-358]. Здесь (как следует из названия данной работы) мы сконцентрируем свое внимание на верховной богине скифов Табити.

Важно отметить, что наше исследование мифологических образов греческих богов, перечисленных Геродотом, показало их полиобразность и полисемантичность. Соответственно, мы приходим к выводу о том, что скифские аналогии этих греческих богов, также должны быть полиобразны и полисемантичны. Вывод о полисемантичности имен скифских богов заложен в основу нашего метода исследования¹.

¹ Более детально о разработанном нами методе исследования мифологических терминов царских скифов см.: Гасанов, Заур. Царские Скифы: Этноязыковая Идентификация «Царских Скифов» и Древних Огузов. New York, "Liberty Publishing House", 2002. Глава II. Метод сравнительно-исторической идентификации.

Табити: Табити, как сообщает Геродот, являлась наиболее чтимой скифской богиней. В качестве греческой параллели Табити Геродот приводит Гестию. В соответствии с Геродотом, Табити по своему статусу находится выше Зевса. Судя по высказыванию царя скифов Иданфирса, она признается «царицей скифов» [Геродот: IV, 59, 127].

Известно, что Гестия была дочерью Кроноса и Реи, т. е. Сестрой Зевса. Это богиня домашнего очага, покровительница негасимого огня, под эгидой которой находится мир богов, человеческое общество, каждая семья. Она безбрачна и является богиней целомудрия [Тахо-Годи 1980].

Таким образом Гестия обладает целым набором различных мифологических функций. Однако по утвердившейся в скифологии традиции скифская богиня Табити–Гестия рассматривается исключительно, как женское божество домашнего очага и как божество огня. Именно на это ее качество ссылаются некоторые исследователи, относя скифскую богиню к иранской традиции. Так например В.И.Абаев отмечает, что одним из символов Табити являлся домашний очаг. Основываясь на этом, он отождествляет Табити с иранским словом *tarauant* (согреватель), в женском роде он реконструирует это слово как *tarauatī* (согревательница) [Абаев: 92]. Это единственный аргумент в пользу иранского происхождения Табити. По поводу данной этимологии иранологов можно сказать следующее.

Во-первых: это слово с этой семантикой не является исключительно иранским. В частности в языках алтайской языковой семьи имеет широкое распространение слово *tab/tap/tep* в значениях «теплый», «гореть», «сохнуть», «страдать от жары». С. А. Старостин, А. В. Дыбо и О. А. Мудрак приводят протоформу этого слова в языках алтайской семьи – **t'ep*+гласная. Прототунгузское **tepe-*, прототюркское **tepi-*, протокорейское **təb-* [Starostin, Dybo, Mudrak: 1421].

Во-вторых поклонение огню не является исключительным атрибутом иранской культуры, оно присуще в частности и тюрко-монгольской традиции [Неклюдов], тем более что у Геродота вообще нет упоминания о Зороастре, а приведенная им религиозная персидская традиция не идентична зороастризму [Геродот: IV, 131]. Табити априори отождествлена с зороастризмом только поздними усилиями иранистов.

Важно также принять во внимание тот факт, что в соответствии с греческой мифологией, покровительство домашнего очага не является единственной функцией Гестии. Как мы указали выше в греческой мифологии Гестия выполняла следующие функции и обладала следующими атрибутами:

- богиня домашнего очага;
- покровительница неугасимого огня;
- покровительница символа государственной устойчивости и надежности (римская Веста–Гестия);
- покровительница начала, объединяющего мир богов;
- покровительница человеческого общества, каждой семьи;
- целомудрие;
- безбрачие [Тахо-Годи 1980].

Принимая во внимание все эти функции Гестии–Табити попытаемся попытаться проанализировать теоним Табити на основе тюркских языков. Прежде всего надо обратить внимание на то, что в тюркских языках существуют закономерности перехода гласных и согласных. В частности, в данном случае для нас представляет интерес взаимопереход «b» и «m», затем «p» и «m», затем «b» и «p», а также «b» и «v» [Севортян: т. II, 314-316, 326, т. III, 5; Убрятова: 121; Sayhulov]. Что касается гласных звуков, то Э. В. Севортян при составлении этимологического словаря тюркских языков писал: «...[работа над словарем] показала, что гласные тюркских языков исторически тесно связаны между собой, что слова различные в современных языках, в целом ряде случаев восходят к одному источнику, что корневой гласный в большом числе случаев по-разному представлен в гомогенных образованиях...» [Севортян: т. I, 4].

Все эти данные дают основание принять широкий фонетический вариант имени Табити, привлекая к его объяснению древнетюркские слова, начинающиеся на скифские словообразовательные морфемы *tab*, *tap*, *tam*, *tav* [Древнетюркский Словарь: 525-526, 529-531, 533-536]. Имя Табити произошло от скифского словообразовательного модуля *tb*, *tp*, *tm*, *tv*.

Как мы уже отмечали выше, семантика покровительства домашнему очагу как одна из мифологических функций скифской Табити

находит свое отражение в общеалтайском корне *t'ер- имеющем значения «теплый», «гореть», «сохнуть» [Starostin, Dybo, Mudrak: 1421]. В азербайджанском языке также есть слово «təpitmə», которое означает согревать. Это слово употребляется применительно к согреванию на очаге сырой лепешки для изготовления «аришта», приготовленного из муки. Принимая во внимание имеющий место в тюркских языках взаимопереход «b» и «v» в этот же ряд надо включить общетюркское слово tava (taba) – «сковорода» [Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü]. Это слово бесспорно также восходит к вышеупомянутому общеалтайскому корню *t'ер- в значении «огонь», как мы можем судить по слову tava распространенному у тунгузских народов в значении «огонь», «костер» [Петрова: 533].

Основываясь на взаимозаменяемости звуков «b» и «m» в тюркских языках в этом же фонетическом и семантическом ряду надо привести, такие слова, как: tamit – разгораться (об огне) [Древнетюркский Словарь: 530]; tamdu, tamduq – огонь, пламя [Mahmud Kaşğari: I. 415-10]. По всей видимости из этого же корня происходит слово tamu — «ад, преисподняя» [Древнетюркский Словарь: 531].

Наряду с этими корень tam в тюркских языках дает и такие понятия, как металл – tāmūr [Mahmud Kaşğari: I. 367-8], temir, temür, окалина – temür arqı [Древнетюркский Словарь: 551], и кровеносный сосуд tamar [Mahmud Kaşğari: I. 367-18], tamır [Древнетюркский Словарь: 530]. Хотя и нет прямых параллелей этих понятий в греческом объяснении имени Гестия, но, согласно тюркской традиции, металл чтился как божественное явление, а кровеносный сосуд как жизнеобеспечение. Помимо этого в тюркских языках, слова с основой tab/tap имеют следующие значения: tab – «найти, снискать» [Древнетюркский Словарь: 525], taba – «к, на, по направлению к» [Древнетюркский Словарь: 525], tabar/tavar – «имущество, богатство» [Древнетюркский Словарь: 526]. Слова с корнем tap также означают «воля, желание, достаточный» [Древнетюркский Словарь: 533].

Удивительную параллель с одной из мифологических функций Табити–Гестии «покровительницы начала, объединяющего мир богов» мы обнаруживаем в слове taban – «ступня, подошва, основа» [Древнетюркский Словарь: 525], другими словами «база». Табити

является «основой» мира богов, а также всего живого и неживого на земле.

Принимая во внимание взаимозаменяемость звуков «b» и «p» в тюркских языках надо также привести такие слова как: *tap* – «служить», *tapla* – «почитать», а *tapağ, tapın* – «служение, поклонение, почитание, поклонение богу» [Древнетюркский Словарь: 533-535], *tap, tapdı* – «поклоняется богу или богине» [Mahmud Kaşğari: II. 33-12].

Таким образом основа скифского слова «Табити» (*tb, tm, tp, tv*) в соответствии с древнетюркскими источниками означает «разгораться», «огонь», «пламя», «имущество», «основа», «молиться богу или богине». В этом ракурсе атрибуты и функции Табити намного больше соответствуют – как фонетически, так и функционально – атрибутам, приведенным Геродотом в параллели Табити–Гестия. Наличие в древнетюркских источниках слова *tab* со значением «молиться» является веским доказательством в пользу верховенства богини, поскольку имя богини Табити сохранилось в значении мольбы богам.

Анализ различных атрибутов и функций греческой Гестии, которым находятся параллели в древнетюркских источниках, позволяет прийти к следующему выводу: фонетическое отождествление скифской Табити на иранской основе, базирующееся на смысловом совпадении только лишь одного из качеств Гестии, неприемлемо. Отсутствие божественного объяснения имени Табити, являющейся верховной богиней, дает нам основание полагать, что эта лексема была заимствована иранцами у алтайских народов.

Вернувшись к анализу богини Табити, хотелось бы отметить, что, по всей видимости, Геродот отождествляя, Табити и Гестию, основывался не на одном атрибуте этих богинь, т. е. символе огня и домашнего очага. Геродот исходил из их глобальных функций.

Говоря о корне *tab/tav* в тюркских языках надо также привести такие слова как *tavıg* – «курица», а также *tavişğan/tabışğan* – «заяц» [Clauson: 447; Древнетюркский Словарь: 526]. Мы вполне допускаем, что богиня Табити ассоциировалась у скифов с зайцем, поскольку заяц является очень популярным изобразительным мотивом скифосакского искусства [Ильинская: 98, 100 рис. 7; Акишев; Руденко: 32; Helwing: 229-236].

С нашей точки зрения, слово *tabışğan* (заяц) сложное, состоящее из трех компонентов: *tab*, *is*, *ğan*. С. Е. Малов приводит это слово, но не объясняет его сложный состав [Малов: 44]. Э. В. Севортян считает, что обозначение животных и растений в тюркских языках часто происходит по действию или состоянию, характерному для конкретных животных и растений. С его точки зрения, для обозначения их по этому признаку более пригодными оказались глагольные имена *ган*, *ан* со значением носителя процесса. Далее он говорит, что, опираясь на этот материал, можно допустить отглагольное происхождение слова «заяц» *тавышкан*. По мнению Севортяна, задача сводится к тому, чтобы найти глагольные формы для подобных названий животных, установить различительные признаки, по которым созданы названия для указанных животных и птиц, выяснить семантическое значение названий [Севортян: т. I, 41]. На первый взгляд, может показаться странным, что семантическое значение слова «заяц» восходит к имени верховной богини скифов. Однако нас убеждает в правоте данного аргумента свидетельство Н. А. Алексеева о том, что по верованиям алтайцев От ене (Мать огня) – защитница хорошей семьи – находилась в каждой юрте, воплотившись в шкуру зайца [Алексеев: 33]. От ене (Мать огня) является покровительницей домашнего очага у тюркских народов. В. А. Гордлевский приводит достаточно важное сообщение, касающееся тюркского племенного союза кызылбашей. Он утверждает, что «заяц для кызылбаша какой-то тотем» [Гордлевский: 245].

Теперь попытаемся установить, существуют ли в мифологии народов алтайской семьи мифологические образы идентичные Табити–Гестии. Основные характеристики Табити–Гестии – домашний очаг, начало объединяющее мир богов, целомудрие, безбрачие.

Богиня-мать как главное женское божество имеется в большинстве мифологий мира. Однако в большинстве случаев речь идет о божественной изначальной паре. Особняком, пожалуй, стоит Кибела, которая была целомудренна и повелевала созданием мира [Тахо-Годи 1989: 53]. С этой точки зрения, аналогичные функции были присущи лишь тюркским и бурятским божествам тенгрианства Ак эне и Эхе-бурхан.

Согласно мифологии саяно-алтайских тюрков высшим божеством была Ак эне (Белая мать), обитавшая в мировом океане, целомудренная, безбрачная. По повелению Ак эне мир творился владыкой верховного мира Ульгеном. Наученный ею Ульгень создает небо, тварей, рыб, солнце, луну, звезды, землю и человека, добывает огонь. Многие исследователи проводят параллели между эпитетами Ульгения и Тенгри, выявляя много общего: «Синий, светлейший государь, молниеносец, громовержец, палящий,двигающий солнце и луну». Согласно тюркской традиции богиня Ак эне по своему божественному статусу стоит выше Ульгения, тождества Тенгри [Неклюдов; Басилов].

Скифская Табити также отождествляется с бурятской богиней-матерью Эхе-бурхан. Согласно версии унгинских бурят, вначале Эхе-бурхан обитала во мраке и первобытном хаосе. Она отъединила небо и слепила землю. Затем сотворила на ней растения и животных. Она породила и всех тенгри. От солнца она родила добрую Манзан Гурме (породившую позднее всех западных тенгри), от месяца — злую Маяс Хара (от которой пошли все восточные тенгри). Благодаря Эхе-бурхан появились на земле и первые люди. На стороне заката солнца она создала женское начало, а на стороне восхода мужское. Они встретились, соединились и родились первые мужчина и женщина [Жуковская]. Эхе-бурхан по статусу стоит значительно ближе к Табити, так как она не дочь солнца, а равная солнцу и луне.

Также следует, обратить внимание на божественные персонажи тюркского пантеона, покровительствующие огню. На основе тюркской мифотрадиции подтверждается покровительство огню со стороны Ак эне. У узбеков и туркмен есть образ богини, высекающей гром и молнию, т. е. покровительницы небесного огня. У узбеков она называется Момо-Кульдурок и Момо-Гулдурак, у туркмен Гарри-мама [Басилов]. Наконец, как мы отметили выше в тюркской мифологии имеется божество От ене (мать огня), являющееся покровительницей домашнего очага [Алексеев: 33].

Таким образом, установлено, что скифская богиня Табити в тюркской традиции имеет фонетическое (слова с корнем *tab/tam/tap/tav*, дающие божественные значения), статусное (верховное божество, мать богов, создательница Ак эне, Бурхан-эхэ) и функцио-

нальное (покровительница домашнего очага От ене) положение высшего божества скифов, единоначально стоящего выше главного мужского божества. Это тождество дает основание для идентификации ее с божествами тюрко-монгольского пантеона – Ак эне, Эхе-бурхан. Объяснение предназначений, характеристик скифской богини Табити на основе тюркских языков дает функциональный ряд, полностью совпадающий с функциями греческой Гестии.

На основе корня *tab* теонима Табити образовались тюркские слова с многозначной семантикой: воля, желание, достаточность, имеющая широкую ступню, имущество, одобрять, любить, поклонение, почитание, голова, вершина, корень, основа, сущность, род, происхождение, предки, живое существо, власть, передавать, вручать, богатый, сокровищница, казна, звук, голос, приходить в движение, кровеносный сосуд, жила, огонь, пламя, зажигать, разжигать, знак (магический), артерия, вена, разгораться, туман, мгла, мрак, охлаждаться, остывать, правильно, законно, неисчислимый, бесчисленный, возвышение, вино, кузнец, засов, железо, окалина.

Если за основу характеристики Табити взять тюркские слова с корнем *таб*, *там*, *тав*, то на основе метода полисемантической этимологии Табити это: «Та, которая была огнем, кровью, металлом, имела достаточную волю и желание, опиралась на широкую ступню, являлась корнем, основой сущности; от нее произошли роды, предки и все живые существа; она привела все в движение, вывела из мрака и холода, внесла тепло и огонь; она владела властью и передавала ее; она создала неисчислимые материальные сокровища, богатства и звуки; она является вершиной, ей поклоняются».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Clauson, Sir Gerard. An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish. "Oxford: Clarendon Press". 1972. p. 447.; Древнетюркский Словарь... с. 526.
2. Helwing Barbara. Der Fund von Ziwiye // Im Zeichen des Goldenen Greifen: Königs Gräber der Skythen. Herausgeber W. Menghin, H. Partzinger. «Prestel», 2007.
3. Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü. Komisyon başkanı Ahmed Bican Erçilasun. Ankara, 1991.
4. Mahmud Kaşğari. Divanü Lügat-it-Türk (Türk dilləri Sözlüyü). Tərc. və nəşrə hazır. Ramiz Əskər. "Ozan", Bakı, 2006. I. 415-10.

5. Sayhulov A. Başkurt türkçesinin kısa grameri. // Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü. Komisyon başkanı Ahmed Bican Erçilasun. Ankara, 1991.
6. Starostin S. A., Dybo A. V., Mudrak O. A. (with the assistance of I. Gruntov and V. Glumov). An Etymological Dictionary of Altaic Languages. – Handbook of Oriental Studies. Section 8: Uralic & Central Asian Studies. “Brill Academic Publishers”, 2003. p. II, p. 1421.
7. Абаев В. И. Культ «семи богов» у скифов // Абаев В. И. Избранные труды: Религия, фольклор, литература. «Ир», Владикавказ, 1990. с 92.
8. Акишев К. А. Курган Иссык: Искусство саков Казахстана. “Искусство”, Москва, 1978.
9. Алексеев Н. А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, 1984, с. 33.
10. Басилов В. Н. Культ святых в исламе. Москва, 1970. с. 10-40.
11. Басилов В. Н. Тюркоязычных народов мифология. // Мифы Народов Мира. Москва, т. 2, 1982.
12. Гасанов, Заур. Царские Скифы: Этноязыковая Идентификация «Царских Скифов» и Древних Огузов. New York, “Liberty Publishing House”, 2002. с. 303-358.
13. Геродот. История. Перевод Г. А. Стратановского. Ленинград, 1972.
14. Гордлевский В. А. Избранные сочинения. т. 1. Москва, 1960.
15. Древнетюркский Словарь. Ленинград, 1969.
16. Жуковская Н. С. Эхе-бурхан. // Мифы Народов Мира. т. 2...
17. Ильинская В. А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин (VII-VI вв. до н.э.). “Наукова думка”, Киев, 1975.
18. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва–Ленинград, 1959.
19. Неклюдов С. Ю. Отхан-Галахан. // Мифы Народов Мира. Москва, т. 2, 1982.
20. Неклюдов С. Ю. Ульгень. // Мифы Народов Мира. Москва, т. 2, 1982.
21. Петрова Т. И. Образные слова в нанайском языке. // Известия АН СССР, Отделение литературы и языка. Москва. 1948. т. VII, вып. 6.
22. Руденко С. И. Искусство Алтая и Передней Азии (Середина I тысячелетия до н. э.). “Издательство восточной литературы”, Москва, 1961.
23. Севортян Э. В. Этимологический Словарь Тюркских Языков. Москва, т. I, 1974, т. II, 1978.
24. Тахо-Годи А. А. Гестия. // Мифы Народов Мира. Москва, т. 1, 1980.
25. Тахо-Годи А. А. Греческая мифология. Москва, 1989.
26. Убрятова Е. И. О диалектологии в Якутской АССР. Вопросы диалектологии тюркских языков. // Труды Института литературы и языка им. Низами. Т. XII, Баку, 1958.

ТАБИТИ– ВЕРХОВНАЯ БОГИНЯ СКИФОВ

Заур Гасанов

РЕЗЮМЕ

В работе исследуется вопрос происхождения имени верховной богини скифов Табити. Подвергается критике мнение иранологов, исследующих этот теоним на обрывочных сведениях и ошибочной методологической основе. Устанавливается, что имя этой скифской богини системно этимологизируется на основе тюркских языков с помощью полисемантической этимологии, а ее образ имеет свои прямые аналогии в тюрко-монгольском божественном пантеоне.

TABİTİ – SKİFLƏRİN ALİ İLAHƏSİ

Zaur Həsənov

XÜLASƏ

Məqalədə skiflərin ali ilahəsi olan Tabitinin adının mənşəyi araşdırılır. Bu teonimi yarımcıq məlumatlar və yanlış metodologiya əsasında araşdırmış İransünasların mövqeyi tənqid edilir. Müəyyən edilir ki, bu skif ilahəsinin adı polisemantika metodunun köməkliyi ilə türk dilləri əsasında sistemli səkildətimologiya olunur, türk-monqol panteonunda isə onun görünüşünün dəqiq bənzərləri mövcuddur.

TABITI – SUPREME GODDESS OF THE SCYTHIANS

Zaur Hasanov

SUMMARY

In this article a question of origin of the name of Scythian supreme goddess Tabiti is investigated. Author criticizes the view of Iranologists, who investigate this Scythian theonym based on scrappy evidence and false methodology. It is determined that: 1) the name of this Scythian goddess is etymologized on the basis of Turkish languages, with the help of polysemantic etymology; 2) the mythological image of the goddess has its direct analogies in Turkish-Mongolian pantheon.

HƏBİB CƏBİYEV VƏ AZƏRBAYCAN SSR-DƏ "MİLLİ TƏMAYÜL" 1926-1927-Cİ İLLƏRDƏ

Aslan XƏLİLOV*

Ключевые слова: "Национальный уклон", коммунистическая организация, Советский Азербайджан, Г. Джабиев.

Keywords: "National tendency", communist organization, Soviet Azerbaijan, H. Jabiyev.

1920-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq stalinçilərlə (Q.Orconikidze, S.Kirov və s.) və mikoyançılar (A.Mikoyan, Sərkis, L.Mirzəyan) arasında Cənub Qafqaz, o cümlədən, Sovet Azərbaycanında mütləq hakimiyyətə yiyələnmək uğrunda gedən amansız savaş sonuncuların müvəqqəti qələbəsi ilə başa çatdı. 1925-ci ilin sonlarında antistalinçi "Leninqrad müxalifətinin", 1926-cı ilin əvvəlində "birləşmiş müxalifətin" (L.Trotski, L.Kameney, Q.Zinovyev və s.) baş qaldırması İ.Stalini özünün ən yaxın tərəfdarlarını əyalətlərdən mərkəzə cəmləşdirməyə məcbur edirdi. Bu mənada, Stalin Cənub Qafqazdakı "canışınlarına"- Q.Orconikidze və S.Kirova xüsusi önəm verirdi. 1926-cı ilin əvvəlində, əvvəlcə, Azərbaycan K(b)P MK katibi S.Kirovun, onun ardınca Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi (ZÖK) katibi Q.Orconikidzenin, gözlənilmədən, Rusiyaya aparılması həmin tədbirlərin tərkib hissəsi idi: Baş Katib S.Kirovu həmin vaxt antistalinçi müxalifətin yuvasına çevrilmiş Leninqrad partiya təşkilatının rəhbəri, Q.Orconikidzeni isə antistalinçilər üzərində qurulacaq partiya məhkəməsinə həyata keçirəcək orqanın - ÜK(b)P Mərkəzi Nəzarət Komissiyasının sədri təyin etdi.

Zaqafqaziya və Azərbaycan rəhbərliyində baş verən bu dəyişikliklər Moskva tərəfindən L.Mirzəyan və onun komandasına edilmiş müvəqqəti və məcburi "güzəşt" idi.

L.Mirzəyan Bakı Komitəsi katibi postunu əldə saxlamaqla, eyni zamanda, Azərbaycan K(b)P MK katibi vəzifəsini də ələ keçirərək respublikanın mütləq hakiminə çevrildi.

* AMEA-nın A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Azərbaycanın sovet dövrü tarixi" şöbəsinin dissertantı, tarix üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: Xalilov62@inbox.ru

Respublikada yaranmış yeni siyasi şərait bu vaxta qədər Q.Orconikidze və S.Kirovun himayəsi altında L.Mirzəyan və onun qaragüruhçu kompaniyasına qarşı mübarizə aparan "milli təmayülçüləri"- R.Axundov, H.Cəbiyev və digərlərini çətin vəziyyətə salmışdı.

MK katibliyindən kənarlaşdırılsa da MK Rəyasət heyətinin (Büro) üzvü vəzifəsini qoruyub saxlayan R.Axundov yeganə xilas yolunu mirzəyançılara tabe olmaqda görürdü. Bu məqsədlə o, MK iclaslarından birində özünün mirzəyançı çoxluğa tabe olduğunu açıq şəkildə elan etmişdi. Bundan başqa, bir sıra axundovçular L.Mirzəyanla görüşərək ondan R.Axundovu «əfv etməyi» xahiş etmişdilər. R.Axundovun yaxın silahdaşlarından biri olan H.Cəbiyev 18 yanvar 1926-cı il tarixli məktubunda yazırdı:

«Ruhulla!

... Bu gün, mənə nə qədər acı olsa da, axı mən onunla danışmıram, Mirzəyanla görüşərək onunla ikilikdə ətraflı danışmaq haqqında razılaşmışam. Mən hər şeyə gedəcəyəm, özümə aid olan hər şeyi toplayaraq sənə qurban verəcəyəm. Mən ondan səmimilik tələb edərək, onunla hər şeyi araşdıracağam. Səni mənim əvvəlki güclü, döyüşkən Ruhullam, komandirim – başçım etmək üçün hər şeyə gedəcəyəm. Bu sentimentallıq, uşaq söhbətləri deyil, tarixi zərurətdir...» (2, v.6).

H.Cəbiyevin L.Mirzəyanla görüşü, həqiqətən də, baş tutmuşdu. Görüş zamanı H.Cəbiyev L.Mirzəyana onunla birlikdə «şanlı 1920-1922-ci illərdə» nərimanovçuluğa qarşı mübarizə apardıqlarını xatırlatmış, bu savaşda R.Axundovun rolunu xüsusilə qeyd etmişdi. Bununla yanaşı, keçmiş silahdaşlar gələcəkdə biri-birinə qarşı «açıq və səmimi» davranmaq barədə razılığa gəlmişdilər. Lakin daha çox diplomatik xarakter daşıyan həmin görüşdən sonra da L.Mirzəyan axundovçulara qarşı barışmaz mövqedə durmaqda davam etmişdi.

L.Mirzəyan tərəfindən axundovçular arasında öz aktivliyi ilə seçilən, bir çox hallarda, R.Axundovun qeyri-rəsmi sözcüsü qismində çıxış edən H.Cəbiyevə qarşı həyata keçirilən tərribat xarakterli tədbirlər bunu deməyə əsas verir. 1926-cı ildə gizli fəaliyyət göstərən Müsavat partiyasının MK və BK-nın ikinci tərkibinin Az.FK tərəfindən ləğv edilməsi kampaniyası zamanı axundovçular da diqqətdən kənarda qalmamışdılar. L.Mirzəyan tərəfindən öyrədilmiş şəxslər əvvəlcə R.Axundovun, sonralar H.Cəbiyevin rəhbərlik etdiyi «Kommunist» qəzetinin aparatını müsavətçilərlə

əlaqələr qurmaqda və müsavətçılığı təbliğ etməklə günahlandırıldılar. Bunlara misal olaraq, sifarişli yazılar müəllifi kimi məşhur olan İ.Eminbəylinin 1925-ci ildə «Əkinçi» qəzetində çap etdirdiyi məqalə, 8 mart 1926-cı ildə T.Hüseynovun AK(b)P MK-dakı bəyanatı, 27 sentyabr 1926-cı ildə partiya fəallarının iclasında Xalq Maarif komissarı M.Quliyevin çıxışını göstərmək olar. Bütün bu ittihamlar MK-BK rəhbərləri tərəfindən axundovçulara qarşı cəza kampaniyasının başlanması üçün «artilleriya hazırlığı» mənasını verirdi. «Kommunist» qəzetinin əməkdaşı, H.Cəbiyevin ən yaxın adamlarından biri olan Əhməd Hacınskinin M.C.Bağırovun əməkdaşları tərəfindən müsavətçilikdə ittiham edilərək, qəzet rəhbərliyini xəbərdar etmədən, qəflətən, həbs edilməsi vəziyyətin nə qədər təhlükəli xarakter aldığından xəbər verirdi. Az.FK-nın Ə.Hacınskinin həbsi ilə bağlı olan materiallarında onun «Kommunist» qəzetində Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası və qrammatikasına həsr etdiyi məqaləsinə görə həbs edildiyi qeyd edilir və müəllifin həmin məqalələri qəzetin redaktoru H.Cəbiyevin göstərişi ilə yazdığı göstərilirdi. Beləliklə, respublikada müsavətçiliyə qarşı geniş kampaniyanın aparıldığı bir dövəmdə H.Cəbiyev, birbaşa, L.Mirzəyanın göstərişi ilə hərəkət edən M.C.Bağırov tərəfindən müsavətçilikdə ittiham olunurdu. Vəziyyət H.Cəbiyevi təcili olaraq əks tədbirlərə əl atmağa məcbur edirdi. H.Cəbiyevin AK(b)P MK-ya ünvanladığı 5 oktyabr 1926-cı il tarixli ərizə belə addımlardan idi: «Bizim qəzetimizin əməkdaşlarına qarşı davamlı çıxışlar, redaksiya aparatının müsavətçilikdə ittiham edilməsi və şübhə altına alınması ilə əlaqədar olaraq MK-dan həm redaksiya aparatının öz vəziyyətini, həm də, bununla əlaqədar olan material və bəyanatları öyrənmək üçün xüsusi komissianın yaradılmasını qətiyyətlə tələb edirəm...» (2, v.45).

Lakin ertəsi gün, MK-nın rəsmi cavabını gözləmədən, 6 oktyabr 1926-cı ildə, H.Cəbiyev MK-ya yeni bir ərizə yazaraq, ağır xəstə olduğunu səbəb gətirərək, «Kommunist» qəzetinin redaktoru vəzifəsindən azad edilməsini və onun yerinə MK üzvlərindən birini təyin etməyi xahiş edirdi: «Konkret olaraq yoldaş Ruhulla Axundovu təyin etməyi xahiş edirəm. ... aparat rahat, işdən ayrılmadan işləyəcək və özünün birbaşa məsul rəhbəri olacaq...» (2, v.46).

Həmin ərizəni və digər sənədləri öyrənərkən aydın olur ki, H.Cəbiyevin mövqeyinin qısa zaman ərzində köklü şəkildə dəyişməsinə səbəb

MK rəhbərliyinin, böyük ehtimalla, R.Axundov vasitəsi ilə, qeyri rəsmi olaraq, H.Cəbiyevə çatdırdığı təklif-tələb olmuşdu. MK rəhbərliyi «Kommunist» qəzeti redaksiya heyətinə qarşı repressiyaların əsas səbəbinin məhz H.Cəbiyevin özü ilə əlaqədar olduğunu vurğulamış və ona, o dövr üçün ənənəvi olan üsulla – ya təhsil almaq, ya da müalicə olunmaq adı altında respublikanı tərk etməyi məsləhət görmüşdü. H.Cəbiyev 8-9 oktyabr 1926-cı ildə L.Mirzəyan və Ə.Qarayevə yazdığı müraciətdə onun respublikanı tərk etmək ideyasının məhz MK rəhbərliyinə məxsus olduğu xüsusi istehza ilə vurğulanırdı:

«Necə ki, mən görürəm və əminəm, Siz mənim xəstəliyimi müalicə etməyi ciddi və möhkəmcə qərara almısınız və məhz bundan ötrü məni xaricə göndərirsiniz...» (2, v.72).

Həmin müraciətində H.Cəbiyev L.Mirzəyan və Ə.Qarayev qarşısında özünün «təslimolma» şərtlərini də irəli sürürdü: «Əziz Əli Heydər və Levon! ... MK-nın müzakirəsinə bir neçə təklif verirəm. Mən çox istərdim ki, onlar mənim yoladüşməmə qədər müzakirə olunsunlar...» (2, v.72).

H.Cəbiyevin təklifləri arasında onun «özünün şərəf məsələsi» adlandırdığı Ə.Hacınskinin həbsi xüsusi yer tuturdu. H.Cəbiyev başı üzərində Damokl qılıncı kimi asılan bu məsələnin MK-da müzakirə edilərək birdəfəlik bağlanmasını, M.C.Bağırovun onunla və «Kommunist» qəzeti redaksiyasının əməkdaşları ilə əlaqədar olan fəaliyyətinə son qoyulmasını tələb edir, ona qarşı yönəlmiş təxribatların məhz MK-dan qaynaqlandığına işarə edirdi: «Nə vaxta qədər Bağırovun bəyanatları cavabsız və layiqli müqavimətsiz qalacaq. Düzdür, bu çirkin təxribata çox az adam inanır, lakin hər halda, sənəd sənədliliyində qalır, xüsusilə, rəsmi partiya protokollarında və heç kim tərəfindən təkzib edilmədən. Həm şəxsən, həm də, rəsmi olaraq, Sizin şüurlu və ya təsadüfən köməkçisi olduğunuz bu qərəzli, alçaq təxribata rəsmi təkzib verilməsi üçün lazımi tədbirlər görməyinizi xahiş edirəm...» (2, v.73).

Eyni zamanda, H.Cəbiyev XIII Ümumbakı partiya konfransında M.C.Bağırovun onunla bağlı olan məlum bəyanatını «böhtan və ən alçaq təxribat» adlandırır, həmin bəyanatın, qeyd olunan konfransın protokollarına əlavə edilərək saxlanmasını özünə qarşı ədalətsizlik kimi dəyərləndirirdi. Bu səbəbdən də, o, həmin bəyanatla bağlı məsələnin də təcili olaraq MK-da müzakirə edilməsini lazım bilirdi (2, v.73).

H.Cəbiyev 1926-cı ilin oktyabrının ikinci ongünlüyündə Azərbaycanı tərk etdi.

Beləliklə, yeni hakim qrup H.Cəbiyevin arzu və tələblərinin heç birini yerinə yetirməyərək onu uzun müddət ərzində xaricdə «müalicə almağa» məcbur etdi. H.Cəbiyevin istefa ərizəsinə baxmayaraq o, 1927-ci ilin yayına qədər «Kommunist» qəzetinin redaktoru vəzifəsində saxlandı və bu səbəbdən də, həmin mətbu orqanın kollektivi uzun müddət qeyri-müəyyənlik mühitində fəaliyyət göstərməyə məhkum edildi.

H.Cəbiyevi ölkədən sürgün etməklə öz hakimiyyəti üçün əmin-amanlıq təmin etdiklərini düşünən mirzəyançılar tezliklə əks effektə üzləşmiş oldular. Tələbləri qulaqardına vurulan, ölkədən kənarlaşdırılmaqla, müəyyən mənada, nəzarətdən kənarda qalan H.Cəbiyev L.Mirzəyan «mütləqiyyətinə» muxalifətdə duran qüvvələrin rüporuna çevrilmişdi. Təsadüfi deyildi ki, 1923-cü ilə qədər nərimanovçu, daha sonra respublikada gizli şəkildə fəaliyyət göstərən müsavətçilərə qoşulan və o dövrün siyasi həyatına yaxından bələd olan Əhməd Əhmədov H.Cəbiyevin 1927-ci ildəki fəaliyyətini «milli təmayülün dirçəlişinə müəyyən təkan» kimi dəyərləndirirdi (3, v.23).

H.Cəbiyevin 13 noyabr 1926-cı il tarixli məktubu onun xaricdən L.Mirzəyana göndərdiyi ilk məktub – son xəbərdarlıq idi.

H.Cəbiyev həmin məktubunda MK və BK katibinin axundovçuların sıxışdırılması istiqamətində göstərdiyi fəaliyyəti tənqid edirdi. Məktubda H.Cəbiyev artıq qeyri-rəsmi olaraq «Baş katib» adlandırılan L.Mirzəyanı, fransız inqilabı tərəfindən hakimiyyətə gətirildikdən sonra həmin inqilabın nəticələrini məhv edən Napoleonla müqayisə edərək onu miniatür Napoleon adlandırır, MK və BK katibini, bir daha, keçmiş silahdaşlarına, xüsusilə, R.Axundova qarşı tutduğu sərt mövqedən əl çəkməyə çağırırdı:

«Əziz Levon!

... Ruhulla, bütün hallarda, həm öz keçmişində, həm də, indi ən səmimi adamdır, türklər arasında, xüsusilə, Azərbaycanda onun tayı-bərabəri yoxdur. Mənim, hamının haradasa və nə vaxtsa ləkəsi var, lakin bu adam heç kimlə və heç bir tərəfdən müqayisə olunmazdır...

... Levon, sənə birbaşa bəyan etmək istəyirəm ki, hətta, mənim XIII partiya konfransından sonra bunun əleyhinə olmağıma baxmayaraq Ruhulla həmişə sənə tam, qızgın inam bəsləmiş və səninlə yekdil olmuşdur...» (2, v.76).

H.Cəbiyevin məktubundan son dərəcə hiddətlənən L.Mirzəyan onu «həddini aşmış oğlanın ağılsız hərəkəti» adlandırmışdı. Məktubun «qeyri-adi xüsusiyyətlərini nəzərə alan» L.Mirzəyan «onun məzmunu ilə» Ə.Qarayev, M.Pleşakov, R.Axundov və Y.Qasımovu da «tanış etmək qərarına gəlmişdi» (1, v.1-4).

Bu məqsədlə L.Mirzəyan H.Cəbiyevin məktubunu qeyd olunan şəxslərə göndərmiş və həmin sənədə 3 dekabr 1926-cı il tarixdə tərtib etdiyi xüsusi arayışı da əlavə etmişdi. Arayışın sonunda L.Mirzəyanın xüsusi qeydi yer almışdı: «Cəbiyevin məktubu və mənim qeydlərimlə tanış olmağınızı və onları mənə şəxsən qaytarmağınızı xahiş edirəm» (1, v.4). H.Cəbiyevin şəxsən L.Mirzəyana ünvanlanmış və yalnız onu bonapartizmdə günahlandıraraq tənqid obyektinə çevirmiş, «əziz» sözü ilə başlayaraq «öpurəm» sözü ilə qurtaran məktubunu müzakirəyə çıxarmaqda MK və BK katibinin əsas məqsədi məktub müəllifinə qarşı o zamankı hakim qrupu, xüsusilə də, onun azərbaycanlı üzvlərini (Ə.Qarayev, Y.Qasımov və s.) qaldırmaq idi. Qeyd olunan arayışın, demək olar ki, hər cümləsində H.Cəbiyevin irəli sürdüyü ittihamların yalnız ona, yəni L.Mirzəyana qarşı deyil, ümumiyyətlə, «indiki hakim qrupa» (1, v.3) qarşı yönəldiyi, xüsusilə, vurğulanırdı. L.Mirzəyan tərəfindən «indiki hakim qrup» adlandırılan qrupa heç bir daxli olmayan R.Axundovun adresatlar arasında yer alması taktiki məqsədlər güdürdü. Bu yolla L.Mirzəyan, əvvəlcə S.Kirovun, bir qədər sonra Q.Orconikidzenin mərkəzə aparılması nəticəsində arxasız qalaraq siyasi dalana dirənmiş R.Axundovu seçim qarşısında qoyurdu: ya R.Axundov H.Cəbiyevi tənqid edərək axundovçular arasında parçalanmaya səbəb olur və L.Mirzəyanın iltifatını qazanırdı, ya da, H.Cəbiyevi müdafiə edərək qüdrətli «Baş katibin» qəzəbinə düşər olurdu. Lakin ehtiyatlı R.Axundov hər iki yolun ona yaxşı heç bir şey vəd etmədiyini anlayaraq gözləmə mövqeyinə üstünlük verdi. Bunun əksinə olaraq, Ə.Qarayev və Y.Qasımov H.Cəbiyevin məktubuna dərhal reaksiya verərək məktub müəllifini kəskin şəkildə tənqid etmiş, onu «bizim partiya siyasətimizin əsas məsələlərini anlamamaqda» ittiham etmişdilər. Eyni zamanda, onlar L.Mirzəyanın arayışında irəli sürülən müddəaları tam şəkildə dəstəkləyir, H.Cəbiyevin məktubunun MK Rəyasət heyətinin iclasında müzakirəsinin vacibliyini qeyd edirdilər (1, v.5-6). L.Mirzəyan məktəbinin ən layiqli şagirdi olan Ə.Qarayev R.Axundovun da H.Cəbiyevin məktubuna öz münasibətini bildirməsinin vacibliyini xüsusi olaraq vurğulayırdı: «Cəbiyevin

məktubu və Levonla Yusifin rəyləri ilə tanış olaraq bu rəylərə qoşuluram, lakin öz tərəfindən hesab edirəm ki, bu rəylər kifayət deyil, Həbib özündən çox bədgümandır...

Ruhulladan da onun və bizim adımıza ünvanlanan məktublar tələb etməli. Özündən çıxmışların, nəhayət, qarşısını almaq gərəkdir...» (1, v.6).

Ə.Qarayevin bu sözləri H.Cəbiyevə və onun təmsalında axundovçulara qarşı müharibə elan etmək mənasını verirdi. Beləliklə, 1924-cü ilin əvvəllərindən başlayan L.Mirzəyan-H.Cəbiyev konflikti 1927-ci ildə özünün ən yüksək fazasına qədəm qoydu. Buna səbəb Azərbaycanda siyasi şəraitə nəzarətin, demək olar ki, tamamilə L.Mirzəyanın tərəfdarlarının əlinə keçməsi oldu. «Stalinçi» A.Mikoyanın köməyi ilə Azərbaycanın mütləq hakiminə çevrilən L.Mirzəyan öz hamısı kimi, bir tərəfdən, sovet məkanında hakimiyyəti əlində saxlayan stalinçilərlə bir cərgədə durur, digər tərəfdən isə L.Kamenev və Q.Zinovyevin rəhbərlik etdikləri «yeni muxalifətlə» əməkdaşlıq edirdi.

A.Mikoyanın digər yetirməsi olan Sərkis isə açıq şəkildə «yeni müxalifəti» dəstəkləyir və antistalinçi qüvvələrin avanqardında gedirdi. Azərbaycanda «yeni müxalifətə» tərəfdarlar toplamaq missiyası da məhz Sərkisə həvalə olunmuşdu.

Beləliklə, mərkəzdə ölüm-dirim mübarizəsi aparan tərəflərdən hansının qalib gəlməsindən asılı olmayaraq A.Mikoyan Azərbaycanı öz nəzarətində saxlamaq üçün əsaslı təməl qoymuşdu.

A.Mikoyan, hər ehtimala qarşı, öz azərbaycanlı dostlarını da unutmur, onlarla da əlaqələr qurmağa cəhd edirdi. Bu mənada o, axundovçulara xüsusi diqqət yetirirdi. A.Mikoyan 1927-ci ilin sonlarında H.Cəbiyevə yazdığı bir məktubda ümumi dostları sırasında V.Lominadze və Sərkislə yanaşı R.Axundovun da adını çəkirdi. O, həmin məktubunda R.Axundovdan gileylənərək deyirdi: «Ruhulla sanki suya qərq olub. Heç nə yazmır, nə cavab, nə salam, hərçənd ki, mən də macal tapıb ona yazmamışam. Axı bu şeytanın vaxtı mənimkindən çoxdur...» (2, v.161).

A.Mikoyandan fərqli olaraq, L.Mirzəyan axundovçulara qarşı kəskin addımlar atılmasının əsl vaxtının yetişdiyini iddia edirdi. Axundovçuları Q.Orconikidze və S.Kirovun mirası kimi qiymətləndirən Azərbaycanın «Baş katibi» onların və bu kimi digər şəxslərin ya siyasi səhnədən tamamilə sıxışdırıb çıxarılmasını, ya da, respublikadan kənarlaşdırılmasını zə-

ruri hesab edirdi. 1926-cı ilin sonu – 1927-ci ilin əvvəllərindən etibarən onun tərəfindən H.Cəbiyevə qarşı təşkil olunmuş siyasi kampaniya məhz həmin zərurətdən doğurdu.

«Bakinskiy raboçiy» qəzetinin 9 mart 1927-ci il tarixli sayında «yeni müxalifətin» Azərbaycandakı fəallarından biri olan Əli Məmmədlinskinin «Partiya artımı haqqında» adlı məqaləsi dərc olundu. Ə.Məmmədlinski öz məqaləsinin «Yoldaş H.Cəbiyevin səhvləri» adlı bölümündə H.Cəbiyevin ÜK(b)P XIV qurultayı ərəfəsində yazdığı və «Bakinskiy raboçiy» qəzetində dərc etdirdiyi (16-17 dekabr 1925-ci il) «Partiyamızın kəmiyyət tərkibinin bolşevik tənzimlənməsi» adlı məqaləsinə toxunurdu (6).

H.Cəbiyev həmin məqaləsində «yeni müxalifətin», xüsusilə, Sərkisin yeni iqtisadi siyasət şəraitində partiya sıralarında qeyri-proletar elementlərin fəhlələrə nisbətən çoxluq təşkil etməsini (50%-dən çox) partiyanın cırılması və ya məsləkindən dönməsi kimi dəyərləndirən tezisində qarşı sınırdı. O, nəhəng aqrar ölkədə fəhlələrlə yanaşı ən yoxsul kəndlilərin də partiya sıralarına qəbul edilməsini, sovet dövlətinin fəhlə-kəndli dövləti olmasını obyektiv reallıq və dövrün tələbi olduğunu vurğulayırdı: «... oktyabrdan sonra partiyamızın ilkin inqilabi funksiyalarına yeni funksiyalar əlavə olunmuşdur: nəhəng fəhlə-kəndli dövlətinin idarə edilməsi və kommunizmin həyata keçmə şəraitinin hazırlanması üçün zəhmətkeş kütlələrə inhisarçı rəhbərlik» (5).

Ə.Məmmədlinski H.Cəbiyevin qeyd olunan məqaləsində partiya və dövlət quruculuğu məsələləri ilə bağlı məlum mülahizələrini kəskin şəkildə tənqid edirdi. O, H.Cəbiyevin məqaləsinin partiya quruculuğunun Lenin prinsiplərinə və RK(b)P XIII qurultayının partiya quruculuğu haqqında qəbul etdiyi qətnaməyə zidd olduğunu göstərmişdi. Ə.Məmmədlinski H.Cəbiyevin «fəhlə-kəndli dövləti» ifadəsinin üzərində xüsusilə dayanaraq opponentinin sovet dövlət quruculuğu məsələsində kobul səhvlərə yol verdiyini qeyd edirdi (6).

Sovet hakimiyyətinin ilk illərində cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələri ilə bağlı olan nəzəri məsələlərdə və taktiki gedişlərdə, az qala, hər gün, hər həftə baş verən prinsipial dəyişikliklər fonunda H.Cəbiyevin 15 ay əvvəl yazılmış məqaləsində yer almış mülahizə və ifadələrə 1927-ci ilin martında Ə.Məmmədlinski tərəfindən xüsusi diqqət ayrılması, heç də, təsadüfi deyildi. Müxalifətçi bir şəxsin partiyanın mərkəzi mətbu orqanı olan «Bakinskiy raboçiy» qəzetində siyasi xarakterli məqalə ilə çıxış etməsi

Azərbaycan «Baş katibi»nin icazəsi olmadan qeyri-mümkün idi və bu fakt Ə.Məmmədlinskinin məqaləsinin qərəzli və sifarişli olmasına dəlalət edirdi.

H.Cəbiyev həmin məqalənin sifarişçisinin məhz L.Mirzəyan olduğunu nəzərə alaraq, 1927-ci ilin 22 martında ona teleqramla müraciət edərək barəsində yazılanlara qəti etirazını bildirmişdi. L.Mirzəyan isə onun bu teleqramını cavabsız qoyaraq H.Cəbiyev üçün növbəti sürprizini hazırlamışdı.

L.Mirzəyanın ciddi müqavimətinə baxmayaraq, Q.Orconikidze və S.Kirovun yaxından köməyi sayəsində 2-ci və 3-cü çağırış SSRİ MİK-ə Azərbaycandan seçilən üzvlər arasında H.Cəbiyevin də adı olmuşdu. Lakin 1927-ci ilin martında toplanmış V Azərbaycan Sovetlər qurultayında SSRİ MİK-ə Azərbaycandan seçilən üzvlər və üzvlüyə namizədlərin siyahısında onun adı yox idi. H.Cəbiyevlə eyni taleyi L.Mirzəyanın qəzəbinə düşər olmuş bir sıra yüksək vəzifəli rəhbər işçilər də bölüşürdülər. ÜKP MNK üzvü, AK(b)P MNK sədri və Azərbaycan SSR MİK sədrinin müavini S.M.Əfəndiyev, AHİŞ-nin sədri T.İvanov da qeyd olunan siyahıda yer almamışdılar. Qərribə də olsa, yenidən yaradılmış Azərbaycan Mərkəzi Statistika İdarəsinin rəisi H.Sultanov və o zaman Moskvada təhsil alan, BK Təşkilat şöbəsinin müdiri Y.Qasımov həmin siyahıya daxil edilmişdilər.

Baş verənlərə münasibət bildirən H.Cəbiyev 1927-ci ilin aprelində ZÖK, Azərbaycan K(b)P MK, BK və MNK-nə ərizə ilə müraciət edərək L.Mirzəyanın «partiya əleyhinə yönəlmiş intriqan fəaliyyətlə» məşğul olduğunu, Ə.Məmmədlinskinin məlum məqaləsinin məhz MK və BK katibinin göstərişi ilə yazıldığını vurğulayırdı (2, v.106).

O zaman ZÖK rəhbərliyi ilə ilıq münasibətlərdə olan L.Mirzəyan H.Cəbiyevin həmin ərizəsini yalnız onun əleyhinə deyil, bütün Zaqafqaziya və Azərbaycan partiya təşkilatına qarşı yönəlmiş böhtan xarakterli bir sənəd kimi təqdim etməyə çalışırdı. L.Mirzəyanın yaxın silahdaşlarından olan, Azərbaycan K(b)P MNK-nə rəhbərlik edən M.Pleşakovun H.Cəbiyevə ünvanladığı 17 iyul 1927-ci il tarixli rəsmi məktubunda L.Mirzəyanın həmin planına uyğun gələn fikir və ifadələrin mövcud olması bunu deməyə əsas verir. M.Pleşakov H.Cəbiyevə yazırdı: «Levon Mirzəyan və başqa yoldaşlarla əlaqədar MNK-ə göndərdiyiniz ərizədə istinad etdiyiniz əlavə materialları təqdim edin...» (2, v.213)

H.Cəbiyevin qeyd olunan ərizəsində yalnız L.Mirzəyanın hədəf seçilməsinə baxmayaraq M.Pleşakovun «başqa yoldaşlarla əlaqədar» ifadəsini işlətməsi xüsusi məna daşıyırdı.

M.Pleşakovun 17 iyul 1927-ci il tarixli rəsmi məktubunu yalnız həmin ilin 13 avqustunda alan H.Cəbiyev ona, dərhal, avqust ayının 15-də cavab yazaraq L.Mirzəyanla əlaqədar irəli sürdüyü fikir və mülahizələri bir daha təsdiq etdi. H.Cəbiyev M.Pleşakovun «arzusunu» yerinə yetirərək öz məktubunda L.Mirzəyanın avantürist fəaliyyəti haqqında «əlavə materiallara» geniş yer vermiş, irəli sürdüyü bütün ittihamların yalnız MK və BK katibinə aid olduğunu bir daha təsdiq etmişdi. H.Cəbiyev həmin məktubunda respublikada partiyanın mərkəzi orqanlarının direktivlərinə qarşı çıxan bütün destruktiv qüvvələrin, o cümlədən, Ə.Məmmədlini və onun daxil olduğu trotskiçi qruplaşmanın arxasında məhz L.Mirzəyanın durduğunu xüsusilə qeyd edirdi (1, v.112-123).

Həbib Cəbiyev Azərbaycan SSR-ə yalnız 1929-cu ilin yayında, mirzəyançı qaragüruh Respublikanın partiya rəhbərliyindən kənarlaşdırıldıqdan sonra qayıda bildi. Həmin vaxt Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi postuna gürcü qruplaşmasının nümayəndəsi olan N.Gikalo gətirildi. Bu təyinat Azərbaycan SSR rəhbərliyində erməni qruplaşmasının hökmranlığına birdəfəlik son qoydu. Bu çevrilişdə H.Cəbiyevin də kiçik payı var idi.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (bundan sonra ARPIİSSA): f.1, siy.88, iş 6
2. ARPIİSSA: f.1, siy.122, iş 223
3. ARPIİSSA: f.12, siy.1, iş 152
4. БК АКП(б). Стенографический отчет XIII Бакинской конференции (26 апреля – 4 мая 1924 г.). Баку: «Бакинский рабочий», 1924, 266 с.
5. Джабиев Г.П. Большевистское регулирование количественного состава нашей партии (К XIV съезду партии). Газ. «Бакинский рабочий», Баку, 1925, 17 декабря.
6. Мамедлинский А.М. О росте партии. Газ. «Бакинский рабочий», Баку, 1927, 9 марта.

ГАБИБ ДЖАБИЕВ И "НАЦИОНАЛЬНЫЙ УКЛОН" В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В 1926-1927 ГОДЫ

Аслан Халилов

РЕЗЮМЕ

В 1926-1927 годах одним из видных лидеров "национального уклона" в Азербайджанской ССР был Г. Джабиев. Получив поддержку со стороны руководителей Закавказской и Азербайджанской партийных организаций Г. Орджоникидзе и С. Кирова, спекулировавших интересами коренного рабочего класса Азербайджанской ССР, Г. Джабиев вел

политическую борьбу против "вездесущего" секретаря БК АКП (б) Л. Мирзояна, известного своей антиазербайджанской деятельностью.

**HABIB JABIYEV AND "NATIONAL TENDENCY"
IN AZERBAIJAN SSR IN 1926-1927**

Aslan Khalilof

SUMMARY

H. Jabiyeu was one of the leaders of "national tendency" in the Soviet Azerbaijan in 1926-1927.

Supporting by leaders of the Transcaucasus and Azerbaijani communist organizations Q. Orjonikidze and S.Kirov are pretended as a defenders of interests of the worker class of Azerbaijan SSR, H. Jabiyeu struggled against L. Mirzoyan, chief of the party committee of Baku.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ HƏRBİ DOKTRİNASI VƏ ERMƏNİSTANIN İŞĞALÇILIQ SİYASƏTİ

Aydın MİRZƏZADƏ*

- Açar sözlər:** Heydər Əliyev, İlham Əliyev, Azərbaycan Ordusu, hərbi doktrina, milli təhlükəsizlik, Ermənistan - Azərbaycan Dağlıq Qarabağ problemi, işğaldan azad edilmə.
- Ключевые слова:** Гейдар Алиев, Ильхам Алиев, Азербайджанская Армия, военная доктрина, национальная безопасность, Армяно-Азербайджанская Нагорно - Карабахская проблема, Освобождение оккупированных территорий.
- Keywords:** Heydar Aliyev, Ilham Aliyev, Azerbaijani is army, military doctrine, national security, Armenian – Azerbaijani Nagorno – Karabakh problem, the liberation of the occupied territories.

Azərbaycan ordusunun yaranması və müasir tələblər səviyyəsində formalaşması, ağır, mürəkkəb, kəşməkəşli yollardan keçmişdir.

1980-ci illərin sonu - 1990-cı illərin başlanğıcında erməni təcavüzü, daxili çəkişmələr, yeni yaradılmış özünümüdafiə taborlarının ayrı-ayrı siyasi məqsədlərə xidmət etməsi, bir tərəfdən torpaqlarımızın işğalına şərait yaradırdı, digər tərəfdən ordumuzun yaranmasına mane olurdu.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra Azərbaycanın həyatının bütün sahələrində olduğu kimi ordu quruculuğu da planlı surətdə həyata keçirilməyə başladı. İlk növbədə, qanunsuz hərbi dəstələr buraxıldı, Silahlı Qüvvələr dövlət nəzarətinə alındı. Digər ölkələrin nümunələrindən və Qarabağ müharibəsi təcrübəsindən istifadə olunaraq mükəmməl hərbi qanunvericilik sistemi yaradıldı. Heydər Əliyevin tez-tez ön cəbhəyə getməsi, döyüşən Azərbaycan əsgərləri ilə yanaşı səngərlərdə olması, onların qayğı və ehtiyacları ilə maraqlanması, döyüşdə fərqlənənləri elə yerindəcə mükafatlandırması şəxsi həyatə yeni ruh, yeni qüvvə verirdi.

Ulu Öndərin titanik fəaliyyəti nəticəsində güclü Azərbaycan ordusu yaradılmağa başlandı. Ordu quruculuğunun elmi-təcrübi əsaslar üzərinə

* **Aydın Mirzəzadə** - Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

qoyulması, vahid komandanlıq prinsipinin həyata keçirilməsi Qarabağ bölgəsində gedən döyüş əməliyyatlarına öz müsbət təsirini göstərdi.

Ordu quruculuğu sahəsində aparılan işlərin sistemləşdirilməsi, mərkəzləşdirilməsi, ordunun vahid komandanlıq prinsipi əsasında fəaliyyət göstərməsi qısa müddətdən sonra öz səmərəsini verdi. Azərbaycan Ordusu tərəfindən aparılan uğurlu döyüş əməliyyatlarından təşvişə düşən və gücümüzün artmasını hiss edən işğalçı Ermənistan 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs haqqında müqaviləni imzaladı (9, 131).

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan ordusunun daha da möhkəmləndirilməsi sahəsində bir çox mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində çağırış və səfərbərlik işi xeyli təkmilləşdirilmiş, hərbi hissələrdə intizam möhkəmlənmiş, qanun-qaydalara tam riayət olunması təmin edilmişdir. Bütün bunlar orduya gələn gənclərin peşəkar hərbi qulluqçu kimi hazırlanmasına, hərbi ixtisaslara dərindən yiyələnməsinə şərait yaratmışdır.

Silahlı Qüvvələrin döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsi, peşəkarlığının artırılması fasiləsiz, yəni hər gün davam edən bir prosesdir. Döyüş hazırlığı məsələlərinə ciddi önəm verilməsinin nəticəsidir ki, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri hal-hazırda istər quruda, istər havada, istərsə də dənizdə hər hansı döyüş tapşırığını yerinə yetirməyə qadirdir.

Məlumdur ki, hər bir ordunun gücü - onun döyüş qabiliyyəti ilə mənəvi gücünün vəhdətində reallaşır. Bu gün Azərbaycan cəmiyyətində, eləcə də orduda ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış və elmi-nəzəri prinsipləri zamanın sınağından çıxmış mükəmməl hərbi vətənpərvərlik konsepsiyası mövcuddur. İstər sülh, istərsə də müharibə dövründə hərbi qulluqçularda Vətənə, xalqa, dövlətçiliyimizə sədaqət və məhəbbət hisslərinin möhkəmləndirilməsi, onların ümumdövlət mənafeləri ətrafında səfərbər edilməsi bu istiqamətdə aparılan fəaliyyətin əsas məqsədləridir.

Eyni zamanda, Azərbaycanda ali hərbi məktəblər sisteminin yaradılması, onun tədris prosesinin NATO-ya üzv olan ölkələrin hərbi təhsil sisteminin üstünlüklərinə uyğun olaraq qurulması öz nəticəsini tədricən verməkdədir. Hal-hazırda Azərbaycan Ordusu ciddi, hazırlıqlı, vətənpərvər zabit kadrları ilə təchiz edilir, ordunun maddi-texniki bazası möhkəmləndirilir.

Yüksəkixtisaslı milli hərbi kadr hazırlığı istənilən məkan və zaman şəraitində ordu quruculuğu prosesinin obyektiv tələbidir. Hərbçi peşəsinin incəliklərinə yiyələnmiş zəruri sayda peşəkar kadr olmadan ordu quruculuğu kimi çətin bir işi uğurla həyata keçirmək mümkün deyil.

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə 1971-ci ildə yaradılan C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyi və Naxçıvan Muxtar Respublikasında yaradılan Heydər Əliyev adına Hərbi Liseyi ötən illər ərzində minlərlə gənc bitirərək ali hərbi məktəblərə daxil olmuş və böyük ordu həyatına vəsiqə almışlar.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələri və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hərbi birləşmələr üçün müxtəlif kateqoriyadan olan hərbi kadrların hazırlanması Azərbaycan Ali Hərbi Məktəblərində, Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzində, Hərbi Akademiyasında, və digər hərbi təhsil müəssisələrində uğurla həyata keçirilir. 1997-ci ildən bu məktəblərdə NATO standartlarına uyğun tədris proqramı tətbiq olunur (4). Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında hərbi qulluqçularla yanaşı dövlət orqanlarında çalışan yüksək vəzifəli şəxslərə müharibə ilə əlaqədar hərbi-strateji, hərbi-iqtisadi və hərbi-siyasi məsələlərin öyrədilməsi təşkil edilir.

MDB-yə üzv olan bir neçə dövlət ilə Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi arasında imzalanmış sazişlərə əsasən, bu ölkələrin hərbi qulluqçularının Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin hərbi təhsil müəssisələrində təhsil alması bu sahədə qazanılan uğurlarımızı bir daha təsdiq edir. Adları çəkilən hərbi təhsil müəssisələrinin maddi-tədris bazası yüksək standartlara cavab verən tədris, idman və mədəni-məişət komplekslərini əhatə edir.

Ötən illər ərzində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin beynəlxalq əlaqələri xeyli genişlənmiş və keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil olmuşdur. 1994-cü il may ayının 4-də Azərbaycan Respublikası NATO-nun "Sülh Naminə Tərəfdaşlıq" proqramına qoşulmuşdur (4). Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin zabitləri NATO-nun strateji və regional qərargahlarında müxtəlif vəzifələrə təyin edilmişlər. Hər il Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında fərdi əlaqələndirmə proqramı hazırlanır və təsdiq edilir. Proqrama əsasən, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin nümayəndələri NATO-nun hərbi məktəbləri, kollecləri və başqa strukturlarında keçirilən sülhməramlı kurslarda, Avropa təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq, adi si-

lahlara nəzarət, böhran vəziyyətini idarəetmə, ətraf mühitin mühafizəsi, integrasiya proseslərinin genişləndirilməsi və digər tədbirlərdə iştirak edirlər. Azərbaycan hərbiçiləri sülhməramlı, humanitar və digər çoxmillətli təlimlərin planlaşdırılması, hazırlanması və həyata keçirilməsində yaxından iştirak edirlər. Azərbaycan sülhməramlılarının bundan əvvəl Kosovoda, İraqda və hal-hazırda isə Əfqanıstanda NATO-nun, Koalisiya Qüvvələrinin tərkibində öz missiyalarının layiqincə və yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirmələri NATO komandanlığı tərəfindən də yüksək qiymətləndirilmişdir (4).

2004-cü ilin may ayında Fərdi Tərəfdaşlığın Fəaliyyət proqramı NATO Baş katibinə təqdim edilmişdir. Bu proqram 2005-ci ilin may ayında NATO tərəfindən təsdiq edilmiş və onun icrasına başlanmışdır. Son illərdə NATO-nun müxtəlif tədbirlərində Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin yüzlərlə nümayəndəsi iştirak etmişdir (4).

Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində “NATO - Sülh naminə tərəfdaşlıq” kafedrası, Silahlı Qüvvələrin Təlim və Tədris Mərkəzində isə Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Milli Təlim Mərkəzi yaradılmışdır. NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin şəxsi heyəti ilə təcrübə mübadiləsi aparmaq, mühazirələr oxumaq və seminarlar keçirmək məqsədilə Respublikamıza vaxtaşırı NATO-nun müxtəlif komandanlıqlarından, strukturları və idarələrindən hərbi nümayəndə heyətləri gəlir. NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində respublikamızda bir neçə çoxmillətli komanda-qərargah təlimləri keçirilmişdir. “Kooperativ Dətermineyşn”, “Regional cavab -2009” adlı təlimlərdə NATO üzvü və tərəfdaş dövlətlərdən nümayəndələr iştirak etmişdir (4).

Ötən illər ərzində Azərbaycan Respublikası ilə xarici dövlətlər arasında hərbi sahədə əməkdaşlıq haqqında onlarla saziş, protokol və plan imzalanmışdır.

Silahlı Qüvvələrin komplektləşdirilməsi, hərbi çağırış sisteminin müasir tələblər səviyyəsində təkmilləşdirilməsi üçün görülmüş işlər də öz nəticəsini verməkdədir. 2012-ci ilin fevralında hərbi komissarlıqlar sistemi ləğv edilərək Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidməti yaradıldı (5). Orduda xidmət bu gün hər bir Azərbaycan gənci üçün fəxr nümunəsinə çevrilmişdir. Ordu üzərində ictimai nəzarət sistemi yaradılmışdır və açıq fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyev dövlət başçısı postunda fəaliyyətə başladığı ilk günlərdə bəyan etmişdi ki, ordu quruculuğu sahəsində qazanılan nailiyyətlərin bütün parametrlər üzrə daha da inkişaf etdirilməsi onun fəaliyyətində prioritet istiqamətlərdən biri olacaq. Ötən müddət ərzində istər Silahlı Qüvvələrimizin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, istərsə də hərbi qulluqçuların sosial müdafiəsi sahələrində həyata keçirilən tədbirlər Ali Baş Komandanın Vətənin müdafiəçilərinin şərəfli xidmətinə necə yüksək qiymət verdiyini bir daha təsdiq etdi.

Son illərdə ölkənin müdafiə xərclərinin bir neçə dəfə artırılması, hərbi qulluqçuların sosial problemlərinin ardıcıl olaraq həll edilməsi yaxın gələcəkdə ordu quruculuğu sahəsində daha böyük uğurlar qazanacağımıza təminat verən amillərdəndir. Möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin Silahlı Qüvvələrin şəxsi heyətinə bu cür diqqət və qayğısı, ordumuza bəslədiyi yüksək inam və etimad bütün hərbiçilərin qəlbini qürur və iftixar hissləri ilə doldurmuşdur.

Bu gün Azərbaycan ordusunun hər bir əsgəri və zabiti respublika Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin diqqət və qayğısı sayəsində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Hərbi Anda və nizamnamələrə sadıq qalaraq respublikamızın ərazi bütövlüyünün bərpasına, torpaqlarımızı işğalçılardan azad etməyə hazırdır.

Ordumuzun möhkəmlənməsi istiqamətində Azərbaycanda Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yaradılması yeni mərhələnin əsasını qoydu. Azərbaycan bu gün nəinki hərbi əşya və arxa təminat təchizat, artıq döyüş silahlarını da istehsal edir. Bu silahlar nəinki daxili tələbata yönəldilir, həm də dünya bazarlarına çıxarılır və ciddi rəğbətlə qarşılanır.

Azərbaycan ordusu bu gün Azərbaycan dövlətinin qüdrətinin nümunəsidir, xalqımızın iftixar yeridir və dövlətimizin ərazi bütövlüyünü təmin etmək iqtidarında olan yüksək hazırlıqlı təsisatdır. Beynəlxalq hərbi tədqiqat mərkəzlərinin verdiyi qiymətə görə, regionun ən hazırlıqlı və ən müasir ordusu Azərbaycan ordusudur. Bütün bunlar Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin bugünkü ən müasir tələblərə cavab verdiyini göstərir.

Bu fakt Azərbaycan torpaqlarının 20 faizini işğal etmiş və bütün siyasətini ancaq və ancaq qonşu dövlətlərin torpaqlarını işğalı üstündə quran Ermənistanda da kifayət qədər məlumdur. Təbii resursları kasad, mili-

taristləşdirilmiş siyasətin həyata keçirilməsi, Azərbaycana, Türkiyəyə, Gürcüstana torpaq iddiaları irəli sürməsi və beləliklə də, özünü inkişafdan kənarda qoyması Ermənistanda iqtisadiyyatın geriləməsinə səbəb olmuşdur.

Ermənistan sivil dövlət qurmaq, obyektiv qanunlarla işləyən iqtisadiyyat qurmaq, mehriban qonşuluq siyasətinə əsaslanan xarici diplomatiya həyata keçirmək əvəzinə qonşu dövlətlərə torpaq iddiasına üstünlük verir. Bu da işğalçı dövlət üçün bumeranq effekti verir və ziyanı özünə dəyir. Bu gün Ermənistan ordusu faktiki olaraq, hərbi polis rejimini xatırladır.

Orduda qulluq etmək erməni vətəndaşları üçün şərəf yox, zülmə çevrilib. Xidmətdən yayınmaq halları, dedovşına faktları ildən-ilə artmaqdadır. Orduda hansısa vətənpərvərlikdən, ruh yüksəkliyindən danışmaq olmaz. Ermənistan ordusunun maddi təminatının zəifliyi şəxsi heyətin ruh yüksəkliyinin zəifliyində özünü göstərir. Ordu köhnə silahlarla təchiz olunub, ərzaq təminatı bərbad vəziyyətdədir. Orduya dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitin böyük bir hissəsi müxtəlif mərhələlərdə mənimlənilir.

Ən əsası isə qonşu dövlətin torpaqlarını işğalda saxlamaq bu gün erməni əsgərləri, zabitləri üçün maraq kəsb etmir. O özünün yaşayışını düşünür, bundan narahat olur. Ermənistan vətəndaşları müxtəlif üsullarla çağırışdan yayınmağa çalışırlar. Cəbhə xəttinə düşməmək üçün hərbi komissarlıqlara böyük rüşvətlər verilir. Artıq cəbhə və sərhəd xətlərində ciddi əskər çatışmazlıqları hiss edilir. Vəziyyətdən çıxmaq üçün erməni ordu komandanlığı yerli əhali ilə müqavilə bağlayaraq postlara onları yerləşdirir. Bir sözlə, dövlətin böhran situasiyası erməni ordusuna da ciddi sirayət edib.

Bu gün Ermənistan isə başqa dövlətlərin torpaqlarına iddia edir, başqa dövlətlərin mədəniyyətini, tarixini mənimləmə siyasəti həyata keçirir, güclü, müasir dövlət qurmaq siyasətini militarist, orta əsr təfəkkürünə malik olan ideologiya ilə əvəz edir. Bu siyasət isə ciddi böhrana, inkişaf imkanlarından məhrum olmağa gətirib çıxarır. Azərbaycan xalqı isə öz qüdrətli dövlətini qurmağa, özünün torpaqlarının bütövlüyünün təmin olunmasına çalışır. Azərbaycan və Ermənistan dövlətlərinin qüdrətinin, Azərbaycan və Ermənistan ordularının təhlili bu müqayisənin bizim xeyrimizə olduğunu göstərir.

Paradoks ondan ibarətdir ki, Ermənistan özü işğalçı olduğu halda, Azərbaycanın hərbi doktrinasının qəbulundan narahatdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 9 iyun 2010-cu ildə özünün növbə-

dənkənar sessiyasında Azərbaycanın Hərbi Doktrinasını müzakirə edərək qəbul etmişdir. Hərbi Doktrina 75 bəndi, 7 əsas müddəanı özünə ehtiva edir. Regiondakı hərbi təhdidlər, hərbi təcavüz faktları, sürətlə silahlanma, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü, onun yaratdığı reallıqlar, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin bununla bağlı qarşısında dayanan vəzifələr, eyni zamanda hərbi quruculuğun gələcək strategiyası, beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq, hərbi əlaqələr, Azərbaycanın ikitərəfli beynəlxalq hərbi müqavilələri və digər məsələlər sənəddə əksini tapmışdır (2).

Sənəddə Ermənistan təcavüzkar kimi göstərilmişdir. Eyni zamanda bu təcavüz nəticəsində regionda yaranmış vəziyyət, təhlükəsizliyə çox böyük risklər öz əksini tapmışdır. Azərbaycanın regionda hansı məsələləri özünə təhdid sayması da doktrinada dəqiq göstərilmişdir.

Bundan başqa, maliyyə, iqtisadi böhranlarından tutmuş, enerji resursları uğrunda aparılan zorakı mübarizələrə, separatizmin stimullaşdırılmasına və digər məsələlərə qədər hərbi doktrina layihəsində yer almışdır.

Azərbaycan ərazilərində xarici hərbi bazaların yerləşdirilməsi ilə bağlı Hərbi Doktrinada istisnalar da nəzərdə tutulur. Sənəddə qeyd olunur ki, lazımi şəraitlərdə Azərbaycan belə bir səlahiyyəti özündə saxlayır.

Doktrinada Azərbaycan üçün hərbi təhlükə yarada bilən bütün məqamlar sadalanmışdır: mümkün ərazi iddiaları, daxili sabitliyin pozulması və bununla dövlətin daxildən zəifləməsi, qeyri-leqal miqrasiya, radioaktiv, kimyəvi, bioloji, narkotik maddələrin qanunsuz dövriyyəsi. Hazırda ölkənin ərazi bütövlüyü pozulduğuna görə bu fakt doktrinada da əksini tapmışdır. Adətən, doktrinalarda konkret ölkələr göstərilir. Lakin torpaqlarımızın işğalı faktı var və ona görə də Ermənistanın adı çəkilmişdir. Bununla belə, sənəddə Azərbaycanın digər dövlətlərə qarşı ərazi iddialarına heç eyham da yoxdur. Bu və ya digər dövlətlərlə düşmənçilik göstərilir.

Azərbaycanın hərbi doktrinası işğalçı Ermənistanda ajiotaj və narahatlıq doğurmuşdur. Ermənistan xarici işlər naziri Edvard Nalbandyan bildirmişdir ki, parlament tərəfindən təsdiq olunan Azərbaycanın Hərbi Doktrinası bu ölkə Konstitusiyasına ziddir; işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi və ərazi bütövlüyünün bərpası üçün güc tətbiq edilməsi mümkünlüyü barədə düzəliş qeyri-konstitusiondur - xüsusi maddə var ki, məsələlərin müharibə və ya hərbi yolla həllini istisna edir (15).

Ermənistan rəsmisi unudur ki, hərbi doktrina qəbul etmək hər hansı müstəqil dövlətin suveren hüququdur. Belə sənədlərin qəbulu üçün dünya-

da qəbul edilmiş praktika vardır: hərbi doktrina beynəlxalq hüquq normalarına, beynəlxalq konvensiyalara zidd olmamalı, ən başlıcası isə başqa dövlətlərə təhlükə yaratmamalıdır.

Azərbaycan Konstitusiyasının 9-cu maddəsində deyilir ki, Azərbaycan digər dövlətlərin müstəqilliyinə qəsd və beynəlxalq münaqişələrin həlli üsulu kimi müharibədən imtina edir (3). Lakin Dağlıq Qarabağ münaqişəsi buna aid edilə bilməz, çünki burada məhz Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə qəsd edilmiş qonşu Ermənistan tərəfindən onun ərazisinin 20 faizi işğal edilmişdir, bu isə artıq beynəlxalq münaqişə deyildir.

Azərbaycan Konstitusiyası bu təbii hüququn ləğvini nəzərdə tutmur. Həmçinin işğal edilmiş ərazidə qurulmuş oyuncaq dünyanın heç bir ölkəsi tərəfindən tanınmayıb.

Doktrinaya əsasən, Azərbaycan ərazi bütövlüyünü bərpa üçün hərbi əməliyyatlara başlayacaqsa, onun suverenliyinin bərpası üzrə əməliyyatlar olacaq, erməni qoşunlarının iştirak edəcəyi halda isə, bu, BMT nizamnaməsi çərçivəsində özünümüdafiə olacaqdır.

Münaqişə 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürməsi zəminində yaranmışdır. Azərbaycan torpaqlarının iyirmi faizi, yəni Dağlıq Qarabağ ərazisi və bu əraziyə bitişik yeddi rayon Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altındadır. 1994-cü ildə tərəflər atəşkəs rejiminə dair razılaşma əldə ediblər və o vaxtdan bəri ATƏT-in Minsk qrupunun himayəsi altında, Rusiya, Fransa və ABŞ-ın həmsədrliyi ilə hələ də nəticəsiz sülh danışıqları aparılır.

BMT Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağın və işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsinə dair qəbul etdiyi dörd qətnamə Ermənistan tərəfindən bu günə qədər yerinə yetirilməyib.

Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyinin Azərbaycanın Hərbi Doktrinası ilə Azərbaycan Konstitusiyasının maddəsi arasında ziddiyyət tapmaq cəhdi bölgədə vəziyyətin Azərbaycanın xeyrinə dəyişməsi ilə bağlıdır.

Əslində həyəcanlanmaq üçün əsas yoxdur, çünki hələ ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində BMT Təhlükəsizlik Şurası öz qətnamələrində dörd dəfə Ermənistanı təcavüzkar kimi ifşa etmişdir. AŞPA, İKT, NATO PA, BMT Baş Assambleyası kimi bir çox beynəlxalq təşkilatlar dəfələrlə Ermənistanı təcavüzkar və işğalçı kimi pisləmişdir. Hətta Avropa Parlamenti, bir qayda olaraq, daxili məsələlərə dair qərarlar qəbul etməsinə

baxmayaraq, bu yaxınlarda qətnamə qəbul edərək Ermənistandan Azərbaycan ərazilərini boşaltmağı tələb etmişdir. İşğalçı Ermənistan istisna olmaqla, planetin bütün dövlətləri bu gün Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü rəsmən tanıyır.

İşğalçı dövlətin xarici işlər nazirinin Azərbaycanın əsas Qanununun müddələrinin müdafiəçisi rolunda çıxış etməsi paradoksdur. Bu vəziyyətdə Nalbandyan üzvü olduğu hökumətdən Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarının boşaldılmasına dair beynəlxalq təşkilatların qərarlarını yerinə yetirməyi tələb etməsi daha məntiqli görünərdi.

Ermənistan tərəfi ehtiyatlanır ki, doktrinanın qəbulu Türkiyənin Azərbaycana hərbi dəstək verməsinə gətirib çıxaracaq. Ancaq Ermənistandan fərqli olaraq, Azərbaycan ərazisində xarici hərbi bazalar yerləşdirilməyib. Amma yaranmış hərbi-siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq Azərbaycan müvəqqəti olaraq xarici hərbi bazaların ərazisində yerləşməsinə icazə verə bilər. Bu isə yalnız Azərbaycanın milli maraqlarına cavab verəcəyi halda mümkündür. Bu halda belə həmin hərbi kontingentin yerləşməsinin konkret müddəti və səlahiyyətləri mütləq göstəriləcək.

Ermənistanın qəbul etdiyimiz hərbi doktrinaya reaksiyası bu dövlətin mahiyyətini bir daha açıq göstərir. Qonşu dövlətə əl qaldırmış Yerevan bu gün Azərbaycanın cavab reaksiyasından qorxur. Azərbaycanı hərbi doktrinasının konstitusiyasına uyğun gəlməməsində ittiham etmək dövlətimizin daxili işlərinə müdaxilədir.

Ən başlıcası isə - doktrinada qonşu ölkələrə qarşı ərazi iddialarına, yaxud təcavüzkar münasibətə eyham belə yoxdur. Azərbaycan Ermənistan kimi başqa dövlətlərə hücum etmək yox, öz torpaqlarını azad etmək niyyətindədir. Bütün daxili məsələlər kimi, bu məsələni də Azərbaycan Ermənistandan fərqli olaraq müstəqil şəkildə həll edir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti və Heydər Əliyevin sülh strategiyası. Bakı, "Elm", 1998
2. Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası
// <http://www.mod.gov.az/doktrina.htm>
3. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, Qanun, 2009 – 56 s.
4. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. Azərbaycan Respublikasının NATO ilə Əməkdaşlığı // <http://www.mod.gov.az/index2.php?content=beynalxalq/4>

5. Azərbaycan Respublikası Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidməti. Rəsmi saytı // <http://www.seferberlik.gov.az>
6. Cəbbərlı H. Ermənistanın xarici siyasəti (1991-2012). Bakı, ATSAM, 2014 – 424 s.
7. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005 – 752 s.
8. Mirzəzadə A. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycan və Ermənistan dövlətçiliklərinə təsiri // *Dirçəliş* – XXI əsr, 2010, 141-142, s.209-217
9. Mirzəzadə A. Qarabağ düşünü. Bakı, «Azərbaycan» nəş-tı, 2012 – 608 s.
10. Mirzəzadə A. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasında Heydər Əliyev faktoru // *Dirçəliş* – XXI əsr, 2012, 168 (xüsusi buraxılış), s.105-109
11. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu: 1991-1993. Bakı, 1994
12. Legvold R. New U.S. Strategy in Central Asia. N.Y., 2005
13. Monaco A. NATO's Outreach to the Mediterranean: from Dialogue to Partnership // “NATO Notes”, vol. 6, No. 1, February 2004, pp.3-8
14. Socor V. NATO Summit's Uncertain Message to the Black Sea and South Caucasus Region // “Eurasian Daily Monitor”, vol.1, Issue 42, June 30, 2004, p.34-37
15. Эдвард Налбандян заявил, что формулировки, зафиксированные в Военной доктрине Азербайджана, противоречат Конституции Азербайджана // <http://rus.azatutyun.am/content/article/2142804.html>

ВОЕННАЯ ДОКТРИНА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И АГРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА АРМЕНИИ

Айдын Мирзазаде

РЕЗЮМЕ

В июне 2010 года Милли Меджлис Азербайджана принял военную доктрину страны. Доктрина состоит из семи основных разделов и 75 пунктов.

Основными факторами, негативно влияющими на национальную безопасность Азербайджанской Республики, являются осуществляемая Арменией политика этнических чисток и разрушения социально-экономической инфраструктуры на оккупированных территориях Азербайджана, а также продолжающаяся оккупация азербайджанских земель. Доктрина констатирует, что из-за продолжающейся оккупации, захваченные Арменией территории Азербайджана остаются вне любых форм международного контроля. В качестве внешних угроз указываются: продолжение оккупации азербайджанских территорий со стороны вооруженных сил Армении и территориальные претензии со стороны соседних государств.

Доктрина, определяя оборонную политику в мирное время, предусматривает также двустороннее и многостороннее военно-политическое сотрудничество с государствами-партнерами. Учитывая принцип неделимости, безопасности и то, что наш регион является составной частью Евро-Атлантического пространства, Азербайджан поддерживает усилия по созданию системы безопасности на этом пространстве и продолжает сотрудничество с НАТО на основе взаимных интересов.

**MILITARY DOKTRINE OF THE
REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND ARMENIAN AGGRESSION**

Aydin Mirzazadeh

SUMMARY

The Parliament of Azerbaijan adopted the military doctrine of the country in June 2010. The doctrine consists of seven main sections and 75 points. The main factors negatively affecting the national security of the Azerbaijan Republic are carried out by the Armenian sides policy of ethnic cleansing and the destruction of socio-economic infrastructure in the occupied establishes that due to the ongoing occupation of Azerbaijani lands. The doctrine establishes that due to the ongoing occupation occupied by Armenia of Azerbaijan's territory remain any form of international control. The continuing of Azerbaijani territories by the Armenian armed forces and territorial claims by neighboring States specify as external threats.

Doctrine, defining defense policy in peacetime, also provides for bilateral and multilateral military-political cooperation with partner countries. Taking into account the principle of indivisibility of security and the fact that our region is an integral part of the Euro-Atlantic space, Azerbaijan supports efforts to establish security in this space and will continue cooperation with NATO based on mutual interests.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ UKRAYNADA TƏHSİL ALAN AZƏRBAYCANLI TƏLƏBƏLƏRİN İCTİMAİ-SİYASİ FƏALİYYƏTİ VƏ TƏŞKİLATLANMASI TARİXİNDƏN

Xatirə QƏHRƏMANOVA*

Açar sözlər: Ukrayna, Azərbaycanlı tələbələr, miqrasiya
Ключевые слова: Украина, студенты-азербайджанцы, миграция
Key words: The Ukraine, Azerbaijani students, migration

Ukraynaya azərbaycanlıların mühacirəti XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində başlayıb. Əgər XIX ərin sonunda çox az sayda həmvətənimiz müxtəlif səbəblərdən Ukraynaya mühacirət edirdisə, XX əsrin əvvəllərindən təhsil almağa gələn azərbaycanlı tələbələrin təmsalında burada həmvətənlərimizin sayı və ictimai fəallığı artmağa başlamışdır.

Çarizmin milli ayrı-seçkilik siyasətinə görə öz vətənlərində ali təhsil ocaqları olmadığı üçün azərbaycanlı gənclər Rusiya imperiyasının digər regionlarındakı Ali məktəblərdə təhsil almaq məcburiyyətində idilər. XX əsrin əvvəllərində belə yerlərdən biri, inzibati mərkəzi Kiyev şəhəri olan Ukrayna idi.

1905-1907-ci illərdə inqilabi hadisələrdən sonra gənc azərbaycanlı oğlan və qızlar aktiv şəkildə Müqəddəs Vladimir, Kiyev Politeknik İnstitutu, Kiyev Kommersiya İnstitutu və qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş Kiyev ali qadın kurslarına daxil olmağa başladılar.

Təhsil dalınca gələn tələbələrin əksəriyyətini 17-29 yaş arası gənclər təşkil edirdi. Bu gənclər bir qayda olaraq əhalinin yüksək təminatlı ailələrinin övladları idilər. Təhsil almağa gələn gənclərin böyük hissəsi imperiyanın Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarını təmsil edirdilər. Onların hər biri ali məktəbdə təhsil almaq üçün müəyyən məbləğdə ödəniş etmək iqtidarında idilər. Bəzi hallarda isə çox istedadlı gənclərin maddi imkanı olmasa da onlara xalqımızın mesinant oğulları dayaq olmuşdur. (Məsələn: Nəriman Nərimanov görkəmli mesinant H.Z.Tağıyevin maliyyə yardımını ilə təhsil ala bilmişdir).

* **Qəhrəmanova Xatirə Cahangir qızı** - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu «Azərbaycan diasporu» şöbəsinin elmi işçi. xatira.qahramanova.71@mail.ru

Azərbaycanlı tələbələr arasında gənc oğlanlar üstünlük təşkil edirdi. 1913-cü ildə Kiyev ali qadın kurslarında yalnız bir azərbaycanlı xanım dinləyici var idi - Sonaxanım Axundova.

Hakimiyyətin yaratdığı maneələrə baxmayaraq, azərbaycanlı gənclər qabaqcıl fakültələrə, əsasən də hüquq və tibb fakültələrinə daxil olurdular. XX əsrin əvvəllərində bir sıra azərbaycanlı ailələrin hamılıqla (Axundovlar, Talışinskiylər, Vəzirovlar, Mirtağıyevlər və s.) Kiyev ali məktəblərində təhsil alması kimi maraqlı faktlar mövcuddur. Onlardan bəziləri hətta ali məktəbi bitirdikdən sonra Kiyev ali məktəblərində işlə təmin olunurdular (məsələn tibb fakültəsindəki təhsilini başa vurduqdan sonra universitetin xəstəxanasında ordinator vəzifəsinə qəbul olunan Mirtağıyevin adını çəkməyə bilməyəcək). Təhsil almağa qəbul olunan azərbaycanlı tələbələrin bir qayda olaraq siyasi mənsubiyyətləri yoxlanılır, çar hökuməti və monarxiyaya loyallıq adı ilə xarakterizə olunurdular. Lakin bu qiymətləndirmə hər zaman doğru çıxmırdı və buna görə də ictimai cəhətdən daha aktiv tələbələrə qarşı münasibətdə «gizli nəzarət» təyin edilirdi. Müqəddəs Vladimir Universitetinin tələbəsi Mir Əbülbət-xan Talışinski məhz belə tələbələr siyahısında idi. 1913-cü ilin aprelindən – 1914-cü ilin mart ayına kimi ona qarşı «gizli nəzarət» həyata keçirilmişdir. Ona xüsusi «Maqometan» ləqəbi vermişdilər [6].

XX əsrin əvvəllərində başlamış olan demokratik azadlıq və insan hüquqları uğurundakı siyasi mübarizədə azərbaycanlı tələbələr də fəal iştirak edirdilər. Onların Müqəddəs Vladimir Universitetinin, Kiyev Politeknik və Kommersiya institutlarının tələbə cəmiyyətlərinə və şəhərdəki ümumtələbə dərnəklərinə dəstəyi və əməkdaşlığı mövcud idi. Azərbaycanlılar da ukraynalılar kimi ağır imperiya şəraitində yaşadıklarına görə, ukraynalı gənclərin milli təşəbbüslərini dəstəkləyirdilər və onlara milli özünüdərk etmə hüququnun reallaşması üçün şərait yaradılmasını tələb edirdilər.

Güman edilir ki, burada yaşayan xalqlar Rusiya İmperiyasının I Dünya müharibəsinə qoşulmasını çarizmin bu xalqlara milli istəklərinə güzəştə gedəcəyinin xəbərçisi kimi qəbul edirdilər. Bu xalqlar milli-mədəni muxtariyyət əvəzində müharibədə İmperiyaya dəstək sözünü verdilər. Azərbaycanlılar da bu məsələdə istisna deyildilər.

Buna görə də təsadüfi deyil ki, Kiyevdə oxuyan bir çox azərbaycanlı tələbələr «Vətənin müdafiəsi uğurunda» lozunquunu dəstəklədilər. Belə bir

misal çəkmək olar ki, Müqəddəs Vladimir Universitetinin tələbəsi Əsədulla-bəy Kərbəlayı Nəsirbəy oğlu Axundov 4 dekabr 1914-cü il tarixində hökumətə müraciət edərək, onu orduya qəbul etmələrini xahiş etmişdir. Rektorun adına ünvanlanmış məktubda o yazırdı: «Vətənin bu ağır vəziyyətində baş verənlərə iştiraksız, izləyici olmaq istəməyərək, mən könüllü surətdə müdafiəçilərimizin sıralarına qatılmaq qərarına gəldim» Təəssüf ki, hökumətin bu məktuba cavabı məlum deyil, çox güman ki, tələbənin bu istəyinə mənfi cavab verilmişdir. 1917-ci il Fevral inqilabından sonra azərbaycanlı tələbələrin əksəriyyəti ailə quraraq şəhərdə yaşamağa davam etmişdir. Ukrayna İnqilabı ərəfəsində də azərbaycanlı gənclərin buradakı ali məktəblərə qəbulu davam edirdi, lakin 1919-cu ildə Bakı Universitetinin açılması ilə tamamilə bu proses dayandı [6].

Beləliklə taleyin hökmü ilə təhsil almaq üçün uzaq və onlara yad olan Kiyev şəhərinə gələn azərbaycanlı tələbələri haqlı olaraq XX əsrin əvvəllərində Kiyevin tələbə dünyasının ayrılmaz hissəsi kimi qəbul etmək lazımdır. Az sayda (təqribən 200 nəfər) olmaqlarına baxmayaraq, azərbaycanlı tələbələr bütün ölkədə baş verən vacib hadisələrdən kənarda qalmamışlar.

Məhz Kiyevin azərbaycanlı tələbələri «Ümumrusiya müsəlman tələbə təşkilatı»nın yaradılmasının təşəbbüskarı olmuşlar. 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlı tələbələr ümummillî ideyalar, demokratik prinsiplər uğrunda birləşərək mitinq, nümayiş və tətillərin aktiv iştirakçıları olmuşlar. Onlar «Müqəddəs Vladimir Universitetinin müsəlman tələbələrinin qarşılıqlı yardım cəmiyyəti» adlı xüsusi təşkilatlarını və fəaliyyət proqramlarını yaratmışlar. Bu tələbələr həm də öz milli birlikləri, vətənlərinin təbliği istiqamətində də bir sıra uğurlu işlərə imza atmışlar. Onların fəallığı sayəsində Kiyev şəhərində «Azərbaycan Milli Mədəniyyət Mərkəzi» yaranmış və buraya toplaşan azərbaycanlılar Azərbaycan mədəniyyəti, poeziyası, ədəbiyyatı barəsində müzakirələr aparmışlar. Kiyevdən başqa, digər böyük şəhərlər - Xarkov və Lvovda da azərbaycanlı gənclər təhsil aldıkları müəssisələrdə eyni istiqamətdə iş aparırdılar. Ukraynada 1917-1918-ci illərdə tanınmış yazıçı Tağı Şahbazi Simurq Xorvak şəhərində məskunlaşaraq «Cənub səsi» adlı qəzet nəşr etmişdi. Krım Müsəlmanları İcra Komitəsi 1918-ci ildə Ağməscid şəhərində (*indiki Simferopol*) «Millət» adlı qəzet buraxmışdı. Bu gündəlik qəzetin 132 sayı çapdan çıxmışdır. «Mil-

lət» qəzeti Kırımdakı diaspora üzvləri ilə yanaşı yerli tatar xalqının da dünyagörüşünə heç şübhəsiz təsir göstərmiş, Azərbaycan və onun xalqı haqqında təsəvvür oyatmışdır [4].

Ukraynaya ali təhsil almağa gələn azərbaycanlı tələbələr içərisində ictimai fəallığı və təşkilatçılığı ilə seçilən tələbələrdən biri Şəfi bəy Mustafa bəy oğlu Rüstəmbəyli idi. O, 1893-cü ildə Ağdaş qəzasının Məmmədli kəndində doğulmuşdur. Orta təhsilini Gəncədə gimnaziya başa çatdırdıqdan sonra 1911-ci ildə Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olub. Kiyev həyatı onun bir siyasi və ictimai xadim kimi formalaşmasında dərin iz buraxmışdır. Şəfi bəy qısa vaxtda universitetdə yaradılmış Azərbaycan Həmyerlilər Təşkilatının başçılarından və fəal üzvlərindən birinə çevrilir. Elə həmin ilin oktyabrında gizli şəkildə əsas qoyulmuş «Müsəlman Demokratik Müsavat Partiyası»nın Kiyevdə oxuyan azərbaycanlı tələbələr arasında da şöbəsi yaradılır. Şöbəyə o vaxt tələbə olan, Azərbaycanın böyük vətənpərvər oğlu, yazıçı Yusif Vəzir Cəmənzəminli rəhbərlik edirdi. Partiyanın fəal üzvlərindən biri də Şəfi bəy Rüstəmbəyli idi. O, 1916-cı ildə ali hüquqşünas diplomu alaraq Gəncəyə qayıdıb bir müddət dairə məhkəməsində işləyir, Gəncənin mədəni və ictimai həyatında yaxından iştirak edir. 1917-ci ilin aprelində Bakıda çağırılmış Azərbaycan müsəlmanlarının qurultayında Azərbaycana muxtariyyət verilməsini qətiyyətlə tələb edənlərdən biri Şəfi bəy Rüstəmbəyli olmuşdur. Elə həmin ilin mayında Moskvada keçirilən Rusiya müsəlmanlarının qurultayında da iştirak edir. Şəfi bəy 1917-ci il noyabrın 15-də yaranmış Zaqafqaziya komissarlığının və seyminin müsəlman fraksiyasının fəal üzvlərindən sayılırdı. Həmin dövrdə Şəfi bəy Azərbaycan Milli Şurasının Tiflisdə və Gəncədə yaranmış bölmələrində çalışmış, dövlət qurumlarının yaradılmasında böyük əmək sərf etmişdir. Şəfi bəy Rüstəmbəyli 1918-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin orqanı olan «Azərbaycan» qəzetinin redaktoru olmuşdur. Qəzetin səhifələrində onun Azərbaycanın siyasi və ictimai həyatına dair xeyli məqaləsi çıxıb. Onun siyasi fəaliyyəti və məqalələri ilə tanışlıqdan sonra çox hazırlıqlı bir siyasi xadim olduğu qənaətinə gəlmək olar. Mütəxəssislərin fikrincə, Kiyev Universitetinin hüquq fakültəsində oxuyarkən aldığı təhsil və siyasi fəaliyyətə qoşulması sonrakı həyatında böyük rol oynamışdır. İti ağılına, zəkasına və siyasi fəaliyyətinə görə Şəfi bəy Rüstəmbəyli 1918-ci il dekabrın 7-də təntənəli

surətdə açılmış Azərbaycan Parlamentinin deputatı seçilir. Şəfi bəy «Azərbaycan» qəzetinin parlament üzvü olan ilk baş redaktoru idi. O, 1919-cu il dekabrın 2-dən 6-dək Bakıda keçirilən Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Partiyasının ikinci qurultayında yenidən Mərkəzi Komitənin üzvü seçilir. Şəfi bəy Rüstəmbəyli «Azərbaycan» qəzetinin redaktoru olmaqla yanaşı, ADR-in Daxili İşlər Nazirliyinin dəftərxana müdiri, 1920-ci il martın əvvəllərindən isə nazir müavini vəzifəsini də icra edir. 1920-ci il 28 aprel hadisələrindən sonra Şəfi bəy Rüstəmbəyli Tiflisə köçməli olur. Tiflisdə onun rəhbərliyi altında «Azərbaycanı xilas etmə komitəsi» yaranır. Lakin 1921-ci ilin fevralında Gürcüstan da qırmızı ordu tərəfindən işğal olunur. Bundan sonra Şəfi bəy Rüstəmbəyli Türkiyənin paytaxtı İstanbulla köçür və qalan həyatını mühacirətdə keçirir. O, daim qırmızı ordunun istilasından əzab çəkən vətəninin taleyini düşünür və mübarizəsini mühacirətdə davam etdirir. İstanbulda 1923-1927-ci illərdə «Yeni Qafqazıyyə», 1928-1931-ci illərdə «Azəri türkü», 1928-1930-cu illərdə «Odlu yurd» və 1932-ci illərdə «Azərbaycan yurd bilgisi»ni nəşr etdirməyə başlayır. Xalqın böyük oğlu, ictimai-siyasi xadim Şəfi bəy Rüstəmbəyli 1960-cı ildə İstanbulda dünyasını dəyişir.

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi Nəriman Nərimanov da ali təhsilini Ukraynada almışdır. Nəriman Nərimanovun həyatı və fəaliyyəti Azərbaycan tarixinin və ictimai-ədəbi fikrinin yeni dirçəlmə dövrünə təsadüf edib. Xalq içərisindən çıxmış, bütün həyatı boyu geniş və çoxcəhətli ictimai, ədəbi və siyasi fəaliyyəti ilə xalqın azadlığı və səadəti uğrunda mübarizə aparmış Nəriman Nərimanov Azərbaycan maarifçi-realist və inqilabçı-demokratik ədəbiyyatının inkişafında, onun yeni mütərəqqi keyfiyyətlərlə zənginləşməsində müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında Nəriman Nərimanov mütəfəkkir yazıçı və materialist filosof M.F.Axundovun yaratdığı ədəbi məktəbin klassik ənənələrinin qüdrətli davamçısı olub. O, müəllim, ədəbiyyatımızda tarixi faciə janrının banisi, nasir, həkim, jurnalist, publisist və teatr xadimi kimi milli mədəniyyətimizin inkişafına səmərəli təsir göstərüb.

Nəriman Nərimanov 1902-ci ildə Bakı kişi gimnaziyasında ekstern qaydası ilə imtahan verərək kamal attestatı alır və həmin ilin iyul ayında Odessadakı Novorossiyski Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. Universitetdə oxuduğu müddətdə o, tələbələrdən ibarət teatr truppası yarada-

raq, öz əsərləri ilə həvəskar teatr tamaşalarında çıxış edirdi. Məzuniyyət günlərində həmin truppə ilə Krımın Baxçasaray, Simferopol və başqa şəhərlərinə gedərək, orada teatr tamaşaları verir, görüşlər keçirirdi. Belə görüşlər zamanı türk dünyasının böyük ictimai-siyasi xadimi, maarifçi İsmayıl bəy Qaspralı ilə görüşmüşdür. Nərimanov bu barədə yazırdı ki, «bir-birimizin dərdindən və məqsədindən xəbərdar olduq» [2, s. 160].

Baxçasarayda çıxan «Tərcüman» qəzetində məlumat verilirdi ki, 1903-cü ilin yanvar ayının 15-də «Qafqazlılar Krımda» sərlövhəli məlumatında Novorossiysk Universitetinin yetirmələri olan bir dəstə qafqazlı tələbənin Baxçasaray və Simferopolda V.Mədətovun «Qırt-qırt», N.Nərimanovun «Nadanlıq» pyeslərini tamaşaya qoyduqlarını bildirir.

N.Nərimanov «Nadir şah» tarixi faciəsini də Krımda səhnəyə qoymaq təşəbbüsündə olmuşdur. Lakin çar senzurası «Nadir şah» tarixi faciəsini zərərli bir əsər hesab etmiş, onun tamaşasına icazə verməmişdir. Çar senzurasını pyesdə şahların devrilməsi fikrinin təbliğ edilməsi qorxutmuşdu.

N.Nərimanov siyasi fəaliyyətə də Odessada başlamışdır. O, tələbə hərəkətində yaxından iştirak edərək liman fəhlələri arasında inqilabi iş aparmışdır. Onun 1903-cü ildə noyabrın 17-də Ümumrusiya tələbə qurultayında iştirakı çar xəfiyyələrinin diqqətini cəlb etdi. 1905-ci ildə isə o, tələbələrin böyük bir toplantısında Odessada təhsil alan müsəlman tələbələrin xahişini yerinə yetirərək konstitusiyalı respublika quruluşunun monarxiyadan üstünlüyü haqqında məruzə ilə çıxış etmişdir. O, çıxışı zamanı Odessada hökumətə qarşı mübarizədə həlak olmuş inqilab qəhrəmanlarının xatirəsini yad etmək üçün hamıya ayağa qalxmağı təklif etmişdir. Elə həmin il Odessada artmaqda olan iğtişaşlar nəticəsində gərgin vəziyyət yaranır və çar hökuməti Novorossiyski Universitetini müvəqqəti olaraq bağlayır. Bakıya qayıtmalı olan Nərimanov sosial-demokrat «Hümmət» təşkilatına daxil olur. Həmin dövrdə o, İran inqilabçıları ilə də sıx əlaqə saxlayır və İran sosial-demokrat «İctimaiyyun-amiyyun» («Mücahid») partiyasını yaradanlardan biri olur. 1906-cı ildə N.Nərimanov RSDFP-nin proqramını Azərbaycan dilinə tərcümə edir. Həmin dövrdə çox gərgin çalışan Nərimanov «Nicat» mədəni-maarif cəmiyyətində sədr müavini vəzifəsində çalışır [2, s.160].

1906-cı ildə N. Nərimanov təhsilini başa vurmaq üçün yenidən Odessaya qayıdır. 1907-1908-ci illərdə onun «Nadir şah» faciəsi Volqabo-

yu, Türkünstan, Cənubi Qafqaz şəhərlərində və Tehranda tamaşaya qoyulur. 1908-ci ildə universiteti bitirən N.Nərimanov Bakıya qayıtdı.

N.Nərimanovun yeganə oğlu Nəcəf 1919-cu il dekabrın 2-də Moskvada anadan olmuşdur. 1938-ci ildə orta məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirən Nəcəf Leninqrad Takçılıq Məktəbinə daxil olur. O, sonralar Hərbi Akademiyada oxumağı arzulayırdı. Lakin 1941-ci ildə başlayan Böyük Vətən müharibəsi onun arzusunun həyata keçməsinə mane olur. Qvardiya baş Texnik-leytenantı Nəcəf Nərimanov Stalinqrada uğrunda gedən döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlığa görə «Stalinqrada müdafiəsi uğrunda» medalı ilə təltif olunur. Onun xidmət etdiyi 2-ci mexanikləşdirilmiş qvardiya korpusu Stalinqraddan Ukrayna torpağına qədər şərəfli döyüş yolu keçir. 1943-cü il sentyabr ayının 10-da Ukraynanın Volnovoxa şəhərinin və şəhər dəmiryol qovşağının düşmənlərdən azad edilməsində Nəcəf Nərimanovun tankçıları da fərqlənir. Həmin gün cəsur komandır, 24 yaşlı Nəcəf Nərimanov həlak olur. Onu Volnovoxoda qardaşlıq qəbiristanlığında əsgəri ehtiramla dəfn edirlər. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanı ilə Nəcəf Nərimanov ölümündən sonra Birinci Dərəcəli Vətən müharibəsi ordeni ilə təltif olunur.

1971-ci ildə Nəriman Nərimanovun anadan olmasının 100 illiyi münasibəti ilə Odessa Dövlət Universitetində sərgi təşkil edilmiş xüsusi tədbir keçirilmişdir [1, s.3]. Bakı Dövlət Universitetinin ilk azərbaycanlı rektoru, yazıçı, publisist, nasir (1926-1929-cu illərdə) Tağı Şahbazi Simurq da ali təhsilini Ukraynada almışdır. Realni məktəbi bitirdikdən bir il sonra, 1913-cü ildə Bakıda Üçüncü Gimnaziyanı bitirib şəhadətnamə alan Tağı Şahbazi həmin il Xarkov Darülfünunun Fizika və Riyaziyyat fakültəsinin Təbiyyət şöbəsinə daxil olmuşdur Tələbəlik həyatı inqilabi hadisələr mühitində keçib [3].

1914-cü ildə Darülfünunun Tibb şöbəsinə keçməsi onu inqilabçı tələbələrə daha da yaxınlaşdırmışdır. 1915-ci ildə «Sosial-Demokrat Bolşevik Fırqəsi»nin tələbə fraksiyasına daxil olub. 1917-ci ildə Bakıda «Hümmət» təşkilatının, 1918-ci ildə Xarkovda «Cənub türk-tatar işçisi» hərəkatının fəal üzvlərindən olub. 1919-cu ildə Ukrayna K(b)P MK yanında «Hümmət» müsəlman bürosunun sədri kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir [5].

Ukraynada tələbəlik həyatı yaşamış Azərbaycanın görkəmli ictimai xadimlərindən biri də Yusif Vəzir Çəmənzmənlidir. Yusif Vəzir 1910-cu

ildə Kiyevdəki Müqəddəs Vladimir adına İmperator Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olur. Yusif Vəzirin Kiyevdəki 5 illik tələbəlik dövründə o vətəni ilə heç bir zaman əlaqəni kəsmir. Yusif Vəzir Bakıda nəşr olunan qəzetləri və jurnalları müntəzəm olaraq alır və Azərbaycanda baş verən hadisələrlə yaxından tanış olurdu.

Yusif Vəziri düşündürən əsas məsələlərdən biri də Azərbaycan dilində kitabların nəşri və yayılması olmuşdu. O, bu məqsədlə Kiyevin ali məktəblərində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrəndən ibarət xüsusi nəşriyyat heyəti təşkil etmişdi. Bu barədə Yusif Vəzir 1911-ci il iyun ayının 3-də «Səda» qəzetində çap etdirdiyi «Kiyevdə heyəti – nəşriyyat təşkili» adlı məqaləsində yazırdı: «Kitabçalar bir ədəbiyyata dair olmayıb, siyasi, tibbi, tarixi, iqtisadi məsələlərdən də bəhs edəcəkdir».

Yusif Vəzirin xalq nağıllarından götürülmüş uşaqlar üçün yazdığı məşhur «Məlik Məmməd» nağılı 1910-cu ildə Kiyevdə yazılmış və 1911-ci ildə kitabça şəklində nəşr olunmuşdur. Kiyevdəki nəşriyyat heyəti Azərbaycanın tarixinin yazılması təşəbbüsünü də irəli sürürdü. Bu barədə Yusif Vəzir 1913-cü il mart ayının 12-də «Sədayi-həqq» qəzetində çap etdirdiyi «Biz kimik?» məqaləsində yazırdı: «... Tarixin millətimizə nə qədər mənfəəti olduğunu nəzərə alıb Kiyev müsəlman studentlərinin nəşriyyat heyəti ərbbi qələmimizdən Azərbaycan tarixini yazmağı rica edir. Tarix müxtəsər və sadəcə Azərbaycan dilində olmalıdır. Onu heyət çap etdirməyi öhdəsinə götürür və bundan əlavə tarix müəllifinə mükafat da verməyi vəd edir». Yusif Vəzir 1912-ci ildə «Yeddi hekayə», 1913-cü ildə isə «Həyat səhifələri» adlı kitablarını Kiyevdə çap etdirir. Onların hər nüsxəsinin Qori müəllimlər seminariyasının müəllimi, görkəmli ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərliyə göndərir. Firudin bəy kitabçaları aldıqdan sonra Qoridən Kiyevə göndərdiyi məktublarla Yusif Vəzir yaradıcılığına, onun mədəniyyət sahəsində xidmətlərinə yüksək qiymət verir. Beləliklə, Yusif Vəzirin Kiyevdəki 5 illik tələbəlik həyatı ədəbi və elmi sahədə çox əlverişli olmuşdu [9].

UKRAYNADA ALI TƏHSİL ALMIŞ AZƏRBAYCANLI TƏLƏBƏLƏRİN SİYAHISI

Cədvəl

S №-i	Soyadı, adı, atasının adı	Təhsil aldığı məktəb	Hansı fakültə	Hansı ildə
1.	Али-Наги Муса-оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1912 г.
2.	Садыхов Джамиль Машади Али оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1912 г.
3.	Кязимов Ага-Гусейн Гаджи Алескер оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1911 г.
4.	Кадымов Мамед-Исмаил	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1915 г.
5.	Исрафилбеков Мовсум-бек Наджмаддин-бек оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1913 г.
6.	Еникеев Халилулла Ибетуллинович	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1912 г.
7.	Гамзаев Саадулла Гаджи Баба оглы	Университета Св. Владимира	студент юридического факультета	с 1914 г.
8.	Ахундов Рустам-бек Гейдар-бек оглы	Университета Св. Владимира, с 1915 г.	студент Киевского коммерческого института, студент медицинского факультета	с 1914 г.
9.	Аллахвердибеков Гамид-бек Гаджи Бахшали-бек оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1915 г.
10.	Алиев Рустам Мешади Салим оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1912 г.
11.	Байрам-Алибеков Шир-Али-бек Ага Баба-бек оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1912 г.
12.	Кербалай Аббас оглы Али	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1912 г.
13.	Абдурагимов-Алиев Меджид	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1913 г.
14.	Алибеков Али-бек Кули-бек оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1912 г.

15.	Аллахвердибеков Аббас-бек	Университета Св. Владимира	студент юридического факультета	с 1915 г.
16.	Гусейн-беков Ис- маил-бек Султан- бек оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1912 г.
17.	Аниев Меджид Абдурагим Гаса- нали-оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1913 г.
18.	Ахунд-заде Рашид-бек	Университета Св. Владимира	студент юридического факультета	с 1905 г.
19.	Рафибеков Канбар Мехди-бек оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1909 г.
20.	Алиев Шовкат Мешади Абдулла оглы	Университета Св. Владимира из Саратовского Университета	переведен студентом II курса медицинского факультета	в 1918 г.
21.	Ага-Гусейнов Ягуб Рагим оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1912 г.
22.	Агаверды Гаджи Яр Али оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1914 г.
23.	Тагиев Мамед- Таги	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1913 г.
24.	Тальшинский Мир Абдульфат- хан Рзахан оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1909 г.
25.	Касымов Мусеиб Машади Джавад- оглы,	Киевского Политехническ ого Института	студент	с 1912 г.
26.	Ибрагимов Аббас- Кули Гаджи-Паша оглы	Киевского По- литехнического Института	студент	с 1917 г.
27.	Наджаф-Кули Мухаммед-Садыг Гаджи Молла- Гасым оглы	Киевского Политехническ ого Института	студент	с 1911 г.
28.	Сеид-Заде Мир- Исмаил Гаджи Сеид-Ахмед оглы	Киевского Политехническ ого Института	студент	с 1917 г.
29.	Шахсуваров Нур- Мамед Адильхан оглы	Университета Св. Владимира, Университета	студент медицинского факультета, студент юридического факультета -	с 1909 г., с 1910 г.

		Св. Владимира	тета	
30.	Султанов Мамед-Таги Ага-Полад оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1908 г.
31.	Али-Ашраф Абдул-Халык оглы Султанов	-	-	-
32.	Гамзаев Джагангир Исамаил оглы	Университета Св. Владимира	студент юридического факультета	с 1910 г.
33.	Салехов Юсиф Гаджи Рза оглы	Университета Св. Владимира	студент медицинского факультета	с 1911 г.
34.	Садыхов Джалил Гаджи Мамед оглы	Университета Св. Владимира, Киевского политехнического Института	студент медицинского факультета, студент химического факультета	с 1909 г., с 1910 г.

Ukraynada fəaliyyət göstərmiş azərbaycanlı tələbələrin bütün bu qürurverici işlərini tədqiq etdikdən sonra belə qənaətə gəlmək olar ki, bu gün Ukraynadakı Azərbaycan diasporunun nümayəndələri öz sələfləri ilə fəxr edərək onlara layiq olmağa çalışmalıdırlar.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Ağasıyev V. Odessadan məktub. Bakı qəzeti (Az.KP Bakı Komitəsi və Bakı şəhər zəhmətkeş deputatları Sovetinin orqanı), №2, 4 yanvar 1971, s.3.
2. Arzumanov V. Azərbaycan Ukrayna Ədəbi əlaqələri. Bakı: 1982 s17
3. Babanlı Y.M. Dövlətlərarası münasibətlərin inkişafında diaspor amili. Fəl.dok. ... dis. Bakı: 2012, 170 s.
4. Əhmədov T. Nəriman Nərimanov Odessada. Azərbaycan Jurnalı (Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının mətbu orqanı), 12 dekabr, 1970, s.28-33.
5. Əhmədov T. Nəriman Nərimanov. Bakı: «Nurlan» nəşriyyatı, 2010, s.160
6. Nazim Ə. Simurqun yaradıcılıq yolu. Bakı: Yazıçı, 1979, 194 s.
7. Nazim Rizvan. Azərbaycan diasporası tarixindən. I cild. Bakı: «Borçalı» NPM, 2002, 204 s.
8. Tahirli A. Bütün türklərin tərcümanı. Bakı: «Ozan» nəşriyyatı, 2011, 240 s.
9. Vəzirov O.Y. Azərbaycan Respublikasının Ukraynada və Türkiyədə ilk səfiri. Bakı: «Nərgiz» nəşriyyatı, 2007, 312 s.
10. Zeynalova Ş. Tağı Şahbazi Simurq. Bakı: Yazıçı, 1997, 118 səh.
11. Агасиев В.А. Одесские страницы (Одесский период жизни и деятельности На-

римана Нариманова). Баку: Азербайджанское Государственное Издательство, 1981, 89 с.

12. Купчик О.Р., Дамиров А.У. Студенты-Азербайджанцы города Киева в общественно-политической жизни Украины (1900-1917 гг.) Издательский дом Дмитрия Бурого, Киев: 2013, 150 с.

**ИЗ ИСТОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
СООБЩЕСТВА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СТУДЕНТОВ, ОБУЧАВШИХСЯ
В УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

Хатира Джахангира

РЕЗЮМЕ

Из-за дискриминационной национальной политики Российской империи и отсутствия высших учебных заведений в Азербайджане, азербайджанская молодежь была вынуждена получать образования в различных регионах империи. Один из таких учебных центров в XX веке находился в столице Украины, в городе Киеве. Несмотря на чинимые властями препятствия, азербайджанская молодежь поступала на ведущие факультеты высших учебных заведений Киева и Харькова, в первую очередь в юридический и медицинский факультеты.

**FROM THE HISTORY OF SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITIES OF
AZERBAIJANI STUDENTS STUDYING IN THE UKRAINE AT THE
BEGINNING OF THE XX CENTURY AND THEIR ORGANIZATION**

Khatira Gahramanova

SUMMARY

For lack of higher educational institutions in their home countries because of national discrimination policy of tsarist authorities the Azerbaijani youth were obliged to get higher education in other regions of the Russian Empire. One of such places in early twentieth century, was the Ukraine with its administrative center in Kiev. Despite the obstacles created by the authorities, the Azerbaijani youth were admitted to advanced faculties, especially law and medical faculties of higher education institutions in Kiev and Kharkov.

**MİSİR TARİXÇİSİ ƏBÜL-MÜHSİN CƏMALƏDDİN
YUSİF BİN TƏĞRİBERDİNİN “ƏN-NÜCUM ƏZ-ZAHİRƏ
FİL MÜLÜK MİSR VAL QAHİRƏ” (“MİSİR VƏ QAHİRƏ
PADŞAHLARININ PARLAQ ULDUZLARI”) ƏSƏRİNDƏ
AZƏRBAYCAN QARAQOYUNLU HÖKMDARI QARA YUSİFİN
FƏALİYYƏTİNƏ DAİR MƏLUMATLAR**

Günel İSMAYILOVA *

Açar sözlər:	İbn Təğriberdi, Ən-Nücum Əz-Zahira Fi'l Mülük Misr Və'l Qahirə, Qaraqoyunlu tarixi, Azərbaycan tarixi, Qara Yusif
Ключевые слова:	ИбнТагриберди, Блестящие звёзды владык Египта и Каира, история Азербайджана, история Каракоюнлу, Кара Юсуф
Key words:	IbnTaghribirdi, Al-Nujum Al-zahira Fi Muluk Misr wa'l-Qahira, history Azerbaijan

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin, xüsusəndə XIV-XV əsrlər tariximizintədqiq olunmasında digər mənbələrlə yanaşı, ərəbdilli mənbələr mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ölkəmizin tarixini, onun qonşu ölkələrlə münasibətlərini geniş mənbəşünaslıq, bazasına əsaslanaraq, öyrənilməsi zamanın sınağından keçmiş bir yoldur. Bizim tədqiqatımızın bir hissəsi olan məqalənin əsasına Azərbaycanın orta əsrlər tarixi ilə əlaqəli mənbələr geniş məlumatlar verir. Ərəb mənbələrinin orijinaldan öyrənməsi, tərcüməsi və təhlili tariximizdə yaranmış bir sıra təsəvvürləri və müddəaları genişləndirməkə, dəqiqləşdirməkə imkanı verir.

Bu mənbələr arasında XV əsr Misir tarixçilərindən biri olan, tarixçi Əbül-Mühsin Cəmallədin Yusif bin Təğriberdi bin Abdullah əz-Zahirinin “Ən-Nücum Əz-Zahira Fi'l Mülük Misr Va'l Qahirə” (Misir və Qahirə Padşahların Parlaq Ulduzları”) adlı əsəridir [4,s.386]. İbn Təğriberdi 1409-ci ildə Qahirədə anadan olub, əl-Ayni və əl-Məqrizidən sonra XV əsrdə Misirin ən böyük tarixçisi hesab olunur. XV əsrin 70-ci illərində vəfat etmiş olan ibn Təğriberdinin atası Məmlük dövlətinin yüksək vəzifəli bir məqamında çalışmışdır.İbn Təğribərđi Məmlük hərbi aristokrasiyasına

* **Günel İsmayılova** - Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın orta əsrlər tarixişöbəsi”nin elmi işçisi və dissertantı.

mənsub olmuş, yüksək rütbəli əmir və sultanlarayaxınlığı ilə seçilmişdir. Bizim əsas tədqiqat obyektimiz olan “Ən-Nücum əz-Zahira fi'l Mülük Misr va'l Qahirə” əsərindətarixi hadisələr 641-ci ildə Misirin ərəblər tərəfindən fəth olunması ilə başlayıb, 1467-ci ilə qədər davam etmişdir.

Bizim tədqiqat obyektimiz İbn Təğribərdir“**Ən-nücum əz-Zahira fil mülük Mısır val Qahirə**” əsəridir. Bu əsərdən istifadə etməyimizin əsas məqsədi, Azərbaycanın Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı Qara Yusifin hakimiyyət dövrü, Teymurilər dövləti ilə olan münasibətləri, eləcə də, Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti ilə Misir Məmlük dövləti arasındakı qarşılıqlı əlaqələr və Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin daxili və xarici siyasəti haqqda, geniş şəkildəməlumat verməkdir. Təqdim olunmuş məlumatlar, bir başa məqalə üçün ərəb dilindən – azərbaycan dilinə müəllif tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

İbn Təğribərdinin əsəri, müsəlman Misir tarixçilərinin yazdığı əsərlərin ən mükəmməli və ən irihəcimli əsəri olub müəllifin vəfatından iki il əvvələ qədər davam edən səkkiz əsrdə davam edən bir dövrü əhatə edir [6,s.19].

Məlum olduğu kimi, XV yüzillik Azərbaycan tarixində mühüm dönüş dövrüdür. Xalqımızın təşəkkülündə iştirak emiş qədim tayfa birliklərindən biri də Qaraqoyunlulardır. Tədqiqat zamanı ərəb dilli qaynaqlardan məlum olur ki, bu tayfa birləşməsi “türkman”adlanan etnik qrupa mənsub idi. “Türkmən” kəlməsi ilə tanışlıq məşhur ərəb coğrafiyaşünası əl-Müqəddəsinin əsərində rast gəlmək olar [2,s.21].

Belə ki, tədqiqat zamanı bizə məlum olur ki, Qaraqoyunlu adlanan oğuz mənşəli tayfa birləşmələri XIII əsrdən etibarən Anadoluda yarımköçəri həyat sürürdülər. Qaraqoyunlu baharlı qəbilə birləşməsinin barani sülalənin adıdır. Qaraqoyunluları təşkil edən əsas tayfalar bunlardır: Baharlı, Sədli, Qaramanlı, Alpout, Duharlı, Cagirli, Hacılı, Ağacəri [1,s.79]. Qaraqoyunlular Bayanduri nəslindən idilər. Bu iki tayfa arasında düşmənçilik Teymurun siyasi fəaliyyəti zamanı daha bariz şəkildə özünü göstərmişdi. Qaraqoyunlular onun əleyhdarları, Ağqoyunlular isə müttəfiqi idilər. Bundan başqa Qaraqoyunlular arasında şiəlik, Ağqoyunlarda isə sünnülük yayıldığından bu sahədə də onlar bir – birinə əks mövqedə durdular [3,s.60].

Qaraqoyunlular XIV əsrin sonlarında Şərqi Anadoluda bəylik yaratmış və onun əsasını qoyan şəxs Bayram Xoca olmuşdur. Baharlı oymağı-

nın rəisi olmuş Bayram Xoca Cələri Sultan Üveysin Təbriz sarayında nüfuzlu əmirlərdən biri idi. Onun oğlu Qara Məhəmməd qızını Sultan Əhmədə verərək sülalə əlaqələrini möhkəmlətmişdi. Qaraqoyunluların Azərbaycanda hakimiyyətinin möhkəmlənməsində Cələri əmirlərinin böyük rolu olmuşdur[1,s.79].

Məlum olduğu kimi, XV əsrin əvvəli Azərbaycanda Teymuri ağalığına son qoyulması və dövlətçiliyimizin bərpa olunmasında Qaraqoyunlu Qara Yusifin tarixi xidmətləri olmuşdur. Bu dövrdə ölkəmizdə qədim milli ənənələrə söykənən Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti yaradılmış oldu. Heç şübhə yoxdur ki, bu dövlətin möhkəmlənməsində və inkişafında Qara Yusifin bir başa rolu olmuşdur.

Tarixi araşdırmalarda Qaraqoyunlu-Teymuri münasibətləri haqqda müəyyən fikirlər və məlumatlar mövcuddur. Belə ki, Əmir Teymurun möhkəm olmayan imperiyası onun ölümündən sonra parçalanmağa başlamışdır. 1406-cı ildə Əhməd Cələri (1382-1410) Qaraqoyunlu tayfa birliklərinin başçısı QaraYusif (1389—1420) ittifaq bağlayaraq Teymurilərə qarşı müharibəyə başladılar. Qısa bir müddətə Qaraqoyunlu tayfalarını ətrafına birləşdirən QaraYusif hərbi yürüşlərə başladı.

Məlum olduğu kimi, Əmir Teymur Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı Qara Yusifin rəhbərliyi altında Qaraqoyunluların ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdı. Teymur ordusu 1395-ci ildə Qara Yusifin qardaşı Misir Xocanın müdafiə etdiyi Avnik qalasını mühasirəyə aldı. Qala müdafiəçiləri düşməne ciddi müqavimət göstərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Əmir Teymur Azərbaycana yürüşləri zamanı qaraqoyunluların ciddi müqaviməti ilə qarşılaşdı. Teymurun zərbələri altında onlar məğlub olsa da, ona itaət göstərməkdən imtina etdilər [2,s.133].

Misir tarixçisi, İbn Təğriberdi 801 – ci il hadisələrin də qeyd edir ki, həftənin ikinci günü Şəvval ayının 16, vəzir Tacəddin Abdul-Rəzaq, ibn Abu Əl-Fərəc mükafatlandırdı. Sultan Təbrizin hökmdarı Qara Yusif bin Qara MəhəmmədUrhaya (Mosul və Şam adaları arasında yerləşən şəhərdir. Urfa - İndi Türkiyədədir, Edesa kimi tanınırdı.-G.İ) qayıdışı adından istiqrar fərmanı imzaladı. Dəməşq Cəbər qalası yaxınlığında istiqrarı Xocaya tapşırıldı [9,s.137].

1398-1400 illərdə, Hələbin naibi Dəmirtaş döyüşdə məğlubiyyətə uğrayır. Sultan Əhməd və Qara Yusif Sultan Fərəcə məktub göndərərək,

baş verən hadisədə Hələb naibinin günahkar olduğunu vurğulayaraq, savaşağa məcbur qaldıqlarını bildirir [2,s.170].

İbn Təğriberdi 802 – ci (1399-1400) ildə,baş vermiş hadisələri daha geniş təqdim etmişdir. Belə ki, Misir tarixçisi qeyd edir:Zil-qeydə ayının 2-də, Sultan Fərəcə, Hələbin naibi Dəmirtaş əl-Mahmudi və Bağdat-İraqın sahibi Sultan Əhməddən Hələblə bağlı xəbər gəldi.Gələn xəbər də, qeyd olunur ki, Sultan Ğeysəllədin Uveys Əhməd və Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı QaraYusif Bağdatdan ayrıldıqdan sonra Misir əyalətinə yürüş etdilər.Sultan Əhməd əmirləri ilə birgə gəzirdi və onunla pis rəftar olunduğunu bildirərək Şirazın sahibinə məktub yazdılar. Ibn Uveyis Munhəzim mübarizədən çıxdı və bu zaman əmir Qara Yusif uğur qazandı. Qara Yusif Sultan Əhmədlə birgə Bağdada getdi. Bağdad əhlini Bağdatdan çıxartdılar. Bu zaman Bağdatda böyü müharibə başladı. Çox sayda yerli əhali öldürülərək yandırıldı. Uzun müharibədən sonra, Fərat çayı sahilində Əmir Dəmirtaş məğlubiyyətə uğradı. Hələbin naibini Əmit Dəmirtaş Şam ölkəsinə keçdi. Bu halda Dəmirtaş Duqmaq Hummatın naibi öz əsgərlərini yanına dəvət etdi və Hələbi onlara təqdim etdi. Sultan Əhməd Qara Yusiflə birgə öz əsgərləri ilə önə çıxdılar. Onlarla birgə Şəvval ayının 24, cümə günü, təqribən yeddimin qoşunla döyüşlərə başladı. Bu şiddətli döyüşdə çoxlu sayda qətilər törədildi. Əmir Canbək Atabək əl-Yəhyai Hələb şəhərində qətilə yetirildi,Həmmatın naibi Duqmaq əl-Mahmudi əsir alındı. Bu döyüşdə Hələbin naibi Dəmirtaş əl-Mahmudi məğlubiyyətə uğradı. Əsgərlərdən bəziləri Hələbdən qaçdı, Duqmaqdan həməən sonra özünə yüz dirhəm kəsdirərək, Şam ölkəsinə gəldi. Sultan Əhməd və Qara Yusif Misir Sultanına məktub yazdı. Məktub da deyilir:“Mən müharibə etməyə gəlməmişəm.Biz bizə sığınanları Misir Sultanına yanına apardıq. Onun atası Məlik əl-Zahir geri qayıtdı – Allah rəhməti onun üzərinə olsun.Biz savaşağı planlaşdırmamışdıq. Biz sadəcə olaraq özümüzü müdafiə etmək üçün müharibə apardıq”. Belə ki,ölkə əhalisi onların məktubunu nəzərə almadılar. Şam şəhərinin naibinə məktub yazıldı ki,Sultan Əhməd və Qara Yusif həbs olunaraq Misirə göndərildi[9,s.173].

Məlum olduğu kimi, Əmir Teymur 1399- 1400 cü ildə 7 illik səfərə çıxır. Əmir Teymurun Bağdad üzərinə qoşun göndərməsi Qara Yusiflə Sultan Əhmədin vəziyyətini daha da pisləşdirdi. Daha sonra isə, 1400-ci ilin ortalarında onlar Bağdadı tərk etməyə məcbur olunduğu qeyd edilir.

1400-cü ilin iyun hadisələrində Hələb yaxınlığında baş verən döyüşdə Hələb naibi Dəmirtaşın məğlub edilməsi qeyd olunmuşdur. Belə bir vəziyyətdə Qara Yusif və Sultan Əhmədin Osmanlı sultanına sığınmağa qərar verdilər [2,s.58].

Digər mənbələrə nəzər salsaq, qeyd olunur ki, Əmir Teymur Hindistandan paytaxt Səmərqəndə qayıtdıqdan sonra, İranməmləkətlərinə, xüsusilə Azərbaycana və ona bağlı yerlərə gürcü və erməniəsgərləri tərəfindən təcavüzlər vəqə olduğunu, buna görə də rəiyyətlərin zərərgördüyünü xəbər aldı. Əmir-i humayun namus və qeyrətinə toxunan bu hala görəsək-kiz yüz ikinci ildə (3.IX.1399-21.VIII.1400) hərəkətlə Xorasana doğru yola düşdü. Sultaniyə yolundan keçərək Təbriz Qarabağlarına gəlib, orada nazil oldu vəo səhraları çadırları və bayraqları ilə işğal etdi, ordunu təftiş ilə əsgərlərin hamısına *ulufə*- (*ödəniş*- *pay*) və yeyəcəkverdi [7,s.13].

Sultan Əhməd və QaraYusif Teymurun Bingöl (indi ki,Şərqi Anadolu) ərazisində olduğunu və oradan Sıvasa keçəcəyi xəbəri verildi. Bu xəbər hər ikisini qorxuya saldı.Çünki, Teymur istər Anadolunu tutmaq, istərsə də, Suriya sərhədlərinə keçərək yolları bağlamış olacaqdır [5,s.61].

Misir tarixçisi İbn Təğriberdi isə əsərində qeyd edir ki, 802-ci ildə, Cəlalilərin hökmdarı Sultan Əhməd vəAzərbaycanın Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı Qara Yusif, Əmir Teymuru onların üzərinə geri qayıdacağını gözləyirdi. Lakin onlara Hələbdən xəbər gəldi ki, Əmir Teymur Siyvan (indi ki, Sivas) şəhərinə doğru hərəkət etdi. Orada Suleyman bin Əbu Yəzid bin Osmanla müharibə apardı. Bursa şəhərində Suleymanla birgə Qara Yusif məğlubiyyətə uğradı. Teymur Siyvanşəhərini ələ alaraq əhəlinin əksəriyyətini əsir aldı [9,s.174].

Qara Yusif 1402-ci ilin əvvəllərində Türkiyəni tərk edərək Ərəb İraqına gəlmiş və sadıq silahdaşlarını ətrafına toplamışdı. O,Sultan Əhmədin Bağdadı ələ keçirməsinə yardım etmiş və Hillədə möhkəmlənmişdir [2,s.59].

Misir tarixçisi İbn Təğriberdi isə qeyd edir ki, 803-ci il (1401-1402 ci ildə) Teymurilər həqiqətən də, Səmərqəndi ələ keçirmək istəyirdilər. Lakin onlar ilk növbədə Bağdadı ələ almaq üçün hiylə işlətdilər. Misir Sultanı Fərəc , Sultan Əhmədə Bağdadın əmiri təyin olunduğunu xəbərini bildirdi. Sultan Əhməd Qara Yusiflə birgə Rum ölkəsinə hərəkət etdi. Qəflətən Əmir Teymur , Əmirzadə Rustəm ilə birgə 20 min qoşun dəstəni

Bağdadı almağa çağırırdı. Onlarla Qurban bayramı günü zorla Bağdada girərək Bağdadı ələ keçirdilər. Bunanla da, kifayətlənməyib əhalini qılıncdan keçirttilər.

Elə həmin il, 803- cü il də, Əmir Teymur Bağdada getdi, hətta Qarabağdan keçdikdən sonra oranı xarabalığa çevirdi. Daha sonra Yəzid bin Osman Rum krallığına yazaraq bildirdi ki, Sultan Əhməd və Qara Yusif burdan çıxıb. Onların məqsədi başqa yerlərə keçmək və həmin əraziləri tutmaqdır [9,s.209].

Fars dilli mənbələrə diqqət etsək, mənbədə qeyd olunur ki. Əmir Osman 600 insanla 20 min insanın üzərinə hücumə keçdi. Onların əsgərləri əlinə keçirtməyi Rumluları qətilə yetirdi [8,s.42].

Tarixən məlumdur ki, Əmir Teymurun daxilən möhkəm olmayan imperiyası onun ölümündən sonra parçalanmağa başlamış, atası tərəfindən hakimiyyətdən məhrum edilmiş Miranşah oğlu Əbubəkr və Mirzə Ömərlə birlikdə Azərbaycanda və İranın qərb torpaqlarında çıxmaq uğrunda qanlı mübarizəyə başlamışdılar.

İbnTəğribərdinin, 805-ci il hadisələrində, Miran Şahın Təbrizə getdiyini vurğuluyur. Ardıya da qeyd edir ki, elə həmin ilin Rabiul-əvvəl ayında Qarabağa yürüş edərək ora daxil olub. Bu yürüşdə əhalini qətilə yetirərək, əsirlər və qənimələr götürdüyünü bildirilib [9,s.208].

Hadisələrin gedişatını izləsək, bizə məlum olacaq ki, Qara Yusif 1403-cü ildə Dəməşqə gələrkən şəhərin naibi ŞeyxMahmudi tərəfindən yaxşı qarşılanıb. Sultan Əhməd də Dəməşqdə sığındı. Əmir Teymurun tələbi ilə Misir sultanı Fərəc Şam naibindən onların həbsə alınmasını tələb edib. Qara Yusif və Sultan Əhməd Dəməşqdə bir il həbsdə qaldılar [2,s.59].

806-ci il hadisələrində: (1403-1404) cü ilin yayında Hilləyaxınlığında Teymur ordusu ilə döyüşdə məğlub olan Qara Yusif sentyabrda Dəməşqə gəldi və Şam naibi Şeyx Mahmudi tərəfindən hörmətlə qarşılandı. Şam naibi vəziyyəti Qahirəyə bildirdi və Qaraqoyunlu hökmdarına hörmət göstərmiş bir müddət sonra Teymurdan qaçan Cəlairi Sultan Əhməd Şama sığınmağa məcbur oldu. Misir Sultnınının Qara Yusifi Qahirəyə göndərmək tələbi Şama sığınmağa məcbur oldu [2,s.173].

Məlumatı dəqiqliyini yoxlamaq üçün İbn Təğribərdir 806-ci il hadisələrində ki tədqiqat işini nəzərdən keçirək. Misir tarixçisi yazır, Sultana xə-

bər çatdı ki, Qara Məhəmmədin oğlu Qara Yusif Dəməşqə getdi, Əmir Şeyx əl-Mahmudi Bədrin üzərinə salıq və xoşbəxtlik olsun. Daha sonra, Qara Yusifdən xəbər gəldi ki, o Sultan Ğaysəllədin Əhməd bin Uysis ilə müharibə edərək, Bağdadı ondan götürdü. Belə ki, Teymur ora əskərləri göndərdi. Qara Yusifin qoşunları onları məhv etdi etdi. Çox keçmədi ki Teymur onun üzərinə ikinci ordunu hazırladı. Onun öz əyanları qaçdı rahaba adlanan boş əraziyə. Ardıyca da, Dəməşqə doğru yürüyüş etdi. Sultan Əhməd də həmçinin, əldə etdiklərini ona bildirdiyi vaxtdan əvvəl təqdim etdi. Belə xəbər gəldi ki, Qani bəy Əlai həbsxanadan qaçıb. Novruz onun hara getdiyini bilmədiyi üçün, onun həbsini keçikdirdi [9, s.234].

Cumadanın axırında Əmir Teymur ayının Sultan Əhməd bin Uysis, Qara Yusifin tutulmasını əmir verdilər. Dəməşqdə ələ keçirildilər. Əmir Şeyx onların hər ikisini həbs etdirərək, həbsxanaya saldırdı [9, s.235].

1404-ci ildə (806-807), Məmlük sultanı Əmir Teymurun Misirə yürüşündən ehtiyat edərək onların həbsi barədə göstəriş verdi. Bu göstərişi nəzərə alan Şamın naibi Qara Yusif Dəməşq qalasının Bürc ul-hammam, Sultan Əhməd isə Bürc us-silsiləsi hissəsində zindana atdırdı [2, s.173].

İbn Təğriberdi qeyd edir ki, 807-ci il hadisələrində ki, 807-ci ildə Əmir Şeyx Şamın naibindən Safedi götürməy üçün toplaşdılar, Əmir Timraz əl-Nasri silahlılarla yola çıxdı, Əmir Çərkəz əl-Qasimi əl-Musara və Əmir Sudun əl-Zarf Tiripolidən qayıtdı. Əskərlər onlara qarşı yürüş etdi, Safed ələ alındı. Onlar hiylə ilə Çişara yürüş etdilər, oranı tutdular. Bildirildilər, əgər onları Katmarda qəbul etsən, Çişardan onları xilas edəcəik. Onun üzərinə etiraz yürüşü edərək onlardan Safed şəhərini geri alaraq, Dəməşqə geri qayıtdılar. Bu barədə xəbər, krala çatdı. Şeyx Safedi almağa çalışdı. Şaban ayının 16 həftənin ikinci günü Dəməşqdən çıxdı. Onunla birgə Misir və Suriya əsgərlərindən böyük dəstə toplandı Qara Yusif ilə birləşdilər [9, s.241].

807-ci ilin Rəcəb ayında Şam naibi Əmir Şeyx tərəfindən verilən əmirə əsasən Sultan Əhməd və Qara Yusif azadlığa çıxdı. Hətta raztlaşdıgımız məlumatda verilir ki, Şamın naibi Şeyx əl-Mahmudi tərəfindən azadlığa buraxılan Qara Yusif və Sultan Əhməd Misir sultanının əmri ilə deyil, öz istəyi ilə azadlığa buraxılıb [5, s.68].

807-ci ildə, Əmir Şeyx Cəkəmi Dəməşqə təqdim etməmişdən əvvəl, Bağdadın sahibi Sultan Əhmədi Dəməşq həbsxanasından azad edildi. Ona

min dirhəm gümüş və üç yüz at ilə mükafatlandırdılar. Həmçinin Qara Yusifdə azad olunaraq üç yüz atla mükafatlandırdılar. Misirin bir neçə böyük əmirləri Qəzza tərəfə çıxdı. Onlar : Əmir Timraz əl-Nassiri, əmir Sudunun oğlu, Sudun əl-Həməzəvadır. əl-Nassri, İynal Hətab və Cərkəz əl-Musaria ora çatdı. Şeyx onları topladıqdan sonra hər birinə yüz min gümüş dirhəm verdi. Daha sonra Şeyx Əmir və Əmir Yəşbək və Qara Yusif zil-qıldə ayının 20 Dəməşqdən çıxdı. Ondan sonra onlar xarabaya çevrilmiş boş sehraya yürüş etdilər. Yəşbək və Qara Yusif Safeddin ikinci naibini ona itaət etmək üçün yola çıxdı. Onlar ora çatdı və həqiqətən də Sultana itaət etməyə davam etdilər [9,s.244].

Belə ki, Qara Yusif və Yəşbək Safeddə yaxınlaşdı. Buktamer onu Kəşfiyyətçilərin əlindən çıxartdı. Cəsar Yaqub gəldi, Qara Yusif və Yəşbək kəşfiyyətçilərin rəhbərləri ilə görüşdü. Safedd kəşfiyyətçisinin iştirakı ilə dəhşətli müharibə başladı. Onlar Suriyalılardan 10 atlı göturdülər. Daha sonra Qara Yusif və Yəşbək Təbəriyə geri qayıtdılar. Ora çatdılar, hətta onlara Şamın naibini təqdim etdi [9,s.245].

İbn Təğriberdi qeyd edir ki, o, illərdə Şam şəhərində kitabxananın olmasını istəyirdilər. Lakin, onlar qorxudular ki, bu fikri bildirsələr onların bu fikirləri bəyənilməz. Həqiqətən, onlara ilə qarşılaşacağını bilmirdilər. Hətta öz ölümlərini belə gözü almışdı. Sultan deyilən fikirləri diqqətə almadı. Sultan deyilən bu fikirlərdə, cavab verməməyi öz əl-altılarına əmr etdi. Əmir öz düşüncə və tutduğu mövqedə, çox qəddar idi. Hətta Sultanı 5 gecə əsarətdə saxladı və onlar 3 min farsı və 4 mintürklərin rəhbəri Qara Yusif idi [9,s.248].

Belə ki, Əmir Cəkəm, Əmir Şeyx, Əmir Tulu və Qara Yusif ilə aralarında müqavilə imzaladılar. Müqavilənin bir hissəsində, Şam şəhərini ələ keçirtmək, digər hissəsində isə Sultan əskərlərinin ona itaət etmələri haqqda şərtlər vardır [9,s.249].

Dövri araşdıran tədqiqatçıların əsərinə nəzər salsaq, burada 807-ci il, hadisələri belə qeyd olunur ki, Teymurun ölmündən sonra, varislər hakimiyyət uğrunda mübarizə aparırdılar. Paytaxtın tez-tez əldən-ələ keçməsi, şübhəsiz ki, ilk növbədə xalqın qarət edilməsinə səbəb olurdu. Azərbaycanın şəhər və qalaları yadelli hücumlar nəticəsində dağılır, əhalisi qətl edilirdi. Teymuri qoşunlarına illərlə fədəkarcasına sinə gətirən Əlincə qalası 807-ci ildə Mirzə Ömər in yürüşü nəticəsində viran oldu [3,s.87].

Məmlük Əmiri Yaşbəy Sultan Fərəc qarşı üsyan qaldırdı. Şam valisi Şeyx Mahmudi və Hələb valisi Əmir Çəkəm də bu üsyana qoşuldu. Şeyx Mahmudi üsyançılara kömək etmək üçün 1405-ci ilin yanvarında həbsdən azad etdiyi Qara Yusifi və Sultan Əhmədin qüvvələrindən istifadə etməyə çalışdı [2,s.172].

Misir tarixçisi İbn Təğriberdi, 808 –ci il hadisələrini qeyd edərkən yazır, Əmir Şeyx həqiqətən Əmir Cəkəm və Qara Yusifi dostları kimi dəvət etdi ki, baş verən üsyanı sonlandırsınlar. Lakin onlar razılaşmaya-raq, Əmir Cəkəm Tripoliyə, Qara Yusif isə Şərqi tərəfə öz ölkəsinə qayıtdı [9,s.252].

Beləliklə, Misir tarixçisi İbn Təğriberdinin “Ən-Nücum əz-Zahira fi'l Mülük Misr və'l Qahirə" əsərindən gətirdiyimiz geniş faktlar bir daha göstərir ki, Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin tarixinin öyrənilməsi baxımından bu mənbə dövrün digər mənbələr ilə yanaşı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Gələcək tədqiqat işlərimizdə də, bir daha bu əsərə qayıdacağıq.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Tarixi . Yeddi cildə, Üçüncü cild. Bakı, Elm, 2007.
2. Nəcəfli T. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri. Çapaşoğlu, 2012.
3. Şahin Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı – Elm - 1983.
4. Çuhadar M, Yigit İ. İbn Təğriberdi. Türk Diyanet Vakfı. İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 20 cilt, s.368.
5. Faruk Sümer. Kara Koyunlular. 1 cilt. Ankara- 1967
6. Koprıman K. Y. Mısır Memlükleri Tarihi, Sultan al-Malik al-Mu'ayyad Seyh al-Mahmûdî Devri, Ankara. 1989.
7. Nizaməddin Şami. Zəfər-namə. Bakı – Elm – 2012
8. Ebu Bekr-i Tihrani. Kitabı – Diyarbekriyyə. Balgat-Ankara.-2014
9. ابن تغري بردي-النجوم الزاهرة في ملوك مصر و القاهرة. الجزء 12. بيرة – لبنان.

**СВЕДЕНИЯ О ПРАВИТЕЛЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОСУДАРСТВА
ГАРАГОЮНЛУ КАРА ЮСУФЕ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЕГИПЕТСКОГО
ИСТОРИКА ЮСУФ ИБН ТАГРИБЕРДИ «АН-НУДЖУМ АЗ-ЗАХИРА ФИ-
ЛЬ-МУЛУК МИСР ВА-ЛЬ-КАХИРА» (БЛЕСТЯЩИЕ ЗВЁЗДЫ ВЛАДЫК
ЕГИПТА И КАИРА)**

Гюнел Исмаилова

РЕЗЮМЕ

Кара Юсуф (1389—1420) — правитель государства Кара-Коюнлу, выдающийся полководец, государственный деятель, который значительно расширил пределы своего государства, присоединив Азербайджан, Западный Иран и Ирак. Основателем династии Кара-Коюнлу являлся один из эмиров джалаирида Шейха Увейса Байрам Ходжа. Основным местом кочевий племенного союза Кара-Коюнлу на тот период являлись Азербайджан, Восточная Анатолия, Ирак.

**THE INFORMATION ABOUT THE RULER OF AZERBAIJANI
QARAGOYUNLU STATE QARA YUSUF IN THE WORK OF EGYPTIAN
HISTORIAN YUSUF BIN –AL- TAGHRIBIRDI “AL-NUJUM AL-ZAHIRA FI
MULUK MISR WA'L-QAHIRA”**

Gunel İsmayilova

SUMMARY

Qara Yusuf (1389—1420) – the ruler of Qaraqoyunlu, skillful military leader and statesman. Significantly expanded the territory of the state, by adding territories of Azerbaijan, Western Iran and Iraq. The founder of Qaraqoyunlu dynasty was one of emirsof the Jalairidis - Sheikh Uveys Bayram Hodja. The main locations of nomadic camps at that period were Azerbaijan, Eastern Anatolia and Iraq.

**РАССМОТРЕНИЕ НАУЧНЫХ ТРУДОВ ПО
ГОСУДАРСТВЕННОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА
XV – XVI ВЕКОВ В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

Умид ИСМАЙЛОВ *

Ключевые слова: государство, научные труды, история, династия, страна.
Keywords: government, scientific works, history, dynasty, country.
Açar sözlər: dövlət, elmi işlər, tarix, sülalə, ölkə.

В исследовании социально-экономической, общественной и политической истории государств Азербайджана XV века были использованы труды русских и отечественных известных историков и востоковедов – Я.Махмудова, О.Эфендиева, С.Ашурбейли, А.Ализаде, М.Гусейнова, А.Саламзаде, М.Рафили, З.Бунятова, М.Дадашзаде, С.Рагимовой, А.Бакиханова, И.Крачковского, И.Петрушевского, К. Тревер, Я.Пахомова, В.Котовича, В.Минорского, Б.Дорна, и других учёных.

В труде О.А. Эфендиева «Образование государства Сефевидов в начале XVI века» (З, стр. 97-99) описывается наряду с историей государства Сефевидов также период правления Ширваншахов Фаррух Яссара и Шейх Ибрагима, о процессе присоединения государства Ширваншахов к государству Сефевидов.

Разработка истории феодальных государств и государственных образований на Востоке, в частности государств средневекового Азербайджана XV-XVI веков, является одной из важных и проблем в азербайджанской историографии. Несмотря на то, что многие авторы тем или иным образом затрагивали эту тему в своих исследованиях.

Исследователи советского периода писали, что государство представляло собой форму политической организации общества и относится к надстроечным явлениям. В обществе, основанном на насилии, государство выступает как диктатура эксплуататорского меньшинства над эксплуатируемым большинством, как, аппарат классового гнета, как машина для подавления сопротивления своего собственного народа, покорения и ограбления других народов. Как

* Умид Исмаилов - Преподаватель Гянджинского Государственного Университета

политическая надстройка над базисом государство играет важную роль в жизни общества, оказывая обратное воздействие, в частности и на ход всего процесса социально-экономического развития.

В ходе исследования мы опирались на выводы и обобщения, имеющиеся в работах крупных советских и в том числе отечественных историков и востоковедов В.В. Бартольда, А.Е. Крымского, И.П.Петрушевского, В.А.Гордлевского, А.А.Ализаде, О.А.Эфендиева, Я.М.Махмудова, Б.А.Ахмедова, Б.Н.Заходера и других.

Вопросы торговой политики европейских держав на Переднем Востоке в XVI века, а также в ряде других монографий, посвящены труды советских историков, которые обобщив сведения восточных и европейских авторов по истории Сефевидского государства, раскрыл характер торгово-экономической деятельности стран Запада в Азербайджане, а также высветил до того малоизвестную роль Сефевидов в процессе укрепления связей между восточными и западными государствами. Тем самым в его сочинениях нашли отражение основные аспекты социально-экономического и политического развития в XVI веке.

Изучение вышеназванных вопросов было успешно продолжено О.А. Эфендиевым, Б.А. Ахмедовым и Я.М. Махмудовым (1, стр. 16-18) посвятившие ряд научных работ по истории государственности Аг-Гоюнлу и Сефевидов, их связей с западноевропейскими странами, торгово-экономической политики Англии на Востоке во второй половине XVI - первой половине XVII веков. Отдельные суждения и выводы, имеющиеся в этих исследованиях оказали большую помощь в работе над настоящей диссертацией.

Среди исследований по истории Сефевидов важное место занимают и фундаментальные работы известного специалиста в этой области проф. О.А.

Эфендиева, внесшего значительный вклад в историографию азербайджанской династии Сефевидов. Как отмечал проф. Я.М. Махмудов, одной из черт исследований О.А. Эфендиева, является то, что он в своей работе, наряду с традиционными восточными источниками обращался и к европейским, значительное место отнёс фактическому материалу, приведённому в трудах западных историков. В ре-

зультате проф. О.А.Эфендиеву удалось уделить в своих работах больше внимания связям и экономическим отношениям государства Сефевидов с западноевропейскими странами, провести интересные научные наблюдения в этом направлении» и с учётом достижений мировой историографии отразить основные моменты истории средневекового Азербайджана как в историографии советского периода, так и в Отечественной историографии.

Специальные труды по изучению взаимосвязей государств Аг-Гоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими государствами во второй половине XVI - первой половине XVII веков посвятил проф. Я.М. Махмудов, впервые не только в азербайджанской, но и в мировой историографии, занявшись исследованием данного вопроса как отдельной научной проблемой. В своих многочисленных научных работах на основе обширного фактического материала Отечественной и зарубежной историографии, критического отношения и сопоставления данных целого ряда первоисточников на разных языках, проф. Я.М.Махмудов детально проследил развитие как международных экономических отношений, так и дипломатических взаимоотношений в указанный период, подводя итоги своих изысканий исследуемого периода(1, стр. 41-44).

В последние годы в связи с ролью нашего государства в международной жизни резко возрос интерес к Азербайджану, его истории и культуре. Это привело к кардинальным изменениям во взаимоотношениях Азербайджанской Республики с внешним миром. Поэтому важнейшей задачей наших историков является раскрытие ложных и ошибочных положений и взглядов, укоренившихся в зарубежной науке в освещении проблем истории нашей страны и нашего народа.

Данная статья посвящена критическому изучению и разбору исследований современных советских историков посвященных начальному периоду истории государства Сефевидов и его взаимоотношений с одним из могущественных восточных государств – Османской империей.

Хронологические рамки исследования охватывают часть наиболее яркого периода средневековой истории Азербайджана – первой четверти XVI столетия – времени образования и становления госу-

дарства Сефевидов, в истории которого азербайджанскому народу принадлежит ведущая роль. Этот период характерен гегемонией тюркского государственного объединения в политической, социально-экономической и культурной жизни Ближнего Востока.

И. П. Петрушевский в своём труде «Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX веков» отмечает, что историограф XVI века Искандер Мюнши во введении пользуется многими первоисточниками, в частности «Ахсан-ат-таварих» Гасан бека Румлу (5, стр. 34).

Видный историк периода Сефевидов Искандер Мюнши во многом отличается от других представителей Сефевидской придворной историографии. В его труде вопросам местной, в частности истории Азербайджана и других феодальных государств Кавказа, и притом нередко независимо от походов шахских войск Сефевидов в эти страны.

Ещё больше внимания уделяется истории родного автору Азербайджана, событиям в котором посвящена значительная часть его научного сочинения. Нередко автор оказывается в известной мере объективным. Правильность и точность сообщаемых Искандером Мюнши сведений в ряде случаев подтверждается сообщениями историка XVI века А. Тебризского, который являлся знатоком персоязычной историографии, а также даёт подробные сведения о населении Азербайджана и о их хозяйственной жизни.

Искандер Мюнши сообщает ряд сведений о внутренней жизни Азербайджана и соседних стран. Особенно ценен его подробный рассказ о распространении движения джелалиев на территории Азербайджана, в частности Нахичевана. Подробно рассказывает Искандер Мюнши и о некоторых других восстаниях, например о восстаниях в Грузии и в Ширване. Разумеется, в качестве представителя феодальной историографии Искандер Мюнши проявляет к этим восстаниям крайне враждебное отношение (2, стр. 35).

Также приведено много данных о налоговой политике сефевидского шаха Аббаса I, о пожалованиях земель, об институте землевладения тиюля.

В разных местах данной работы сведениями о местных династиях и их предках позволяют составить довольно полное представле-

ние о том, какие наследственные владетельные феодалы существовали в Азербайджане в конце XVI - начале XVII веков.

Но основателем династии Гара-Гоюнлу был Байрам Ходжа (1388-1392), который старался объединить кочевые племена под своей властью, но как видно из источников ему это не удалось. Эту миссию выполнил другой правитель Гара-Гоюнлу Гара Мухаммед (1392-1405), который смог внести изменения и во внутреннем, и во внешнем положении племенного объединения Гара-Гоюнлу. Центром племенного объединения Гара-Гоюнлу был город Ван. По сообщению средневекового историка Меджеддина Мухаммеда аль Гусейни, Гара Мухаммед выдал свою дочь за джелаиридского султана Ахмеда (1382-1410), и тем самым вошёл в брачные узы с Джелаиридами (9, стр. 38).

С другой стороны, во многих документах изучаемого периода нет четкого различия между Ираном и Азербайджаном, что требовало скрупулезного подхода, и лишь по конкретным данным, например, названиям местностей, городов, товаров можно было выделить среди них

Азербайджан. Интересен тот факт, что сами русские цари в XVI веке, строго соблюдая титулование, выделяли Азербайджан, обращаясь в своих грамотах к шахам Сефевидской империи как к государям «Персидских и Ширванских земель...». Почти во всех дипломатических документах, относящихся к «Персидским делам» наиболее часто встречаются названия азербайджанских городов – Шемахея (Шамаха), Кенжю (Гянджа), Бако (Баку), Тавриз (Тебриз), что позволяет конкретизировать эти материалы и относить их непосредственно к истории Азербайджана. При проведении данного исследования исключительное значение имели материалы архива Посольского приказа, фонда «Сношения России с Персией», представленные в основном дипломатической документацией XV-XVI веков: статейными списками послов и посланников, грамотами, наказами, отписками.

Автор «Гюлистан-и Ирам» Аббасгулу ага Бакиханов (1794-1846), потомок Бакинских ханов и полковник русской царской службы, известен как плодовитый учёный и поэт, сочетавший восточную образованность с усвоением начал передовой русской культуры,

один из крупных деятелей азербайджанского культурного возрождения XIX века, а также считается основоположником азербайджанской историографии.

Труды по своему построению и содержанию он ещё близок к восточной летописи. Но в отличие от своих предшественников, автор не только компилирует данные арабских и персидских историков и географов, но и пользуется данными источников античных, византийских, кавказских, ссылается также на новых европейских и русских историков XVII- XIX веков – Дегиня, Татищева, Карамзина и других (10, стр. 39-41).

В последние годы в связи с ролью нашего государства в международной жизни резко возрос интерес к Азербайджану, его истории и культуре. Это привело к кардинальным изменениям во взаимоотношениях Азербайджанской Республики с внешним миром. Поэтому важнейшей задачей наших историков является раскрытие ложных и ошибочных положений и взглядов, укоренившихся в зарубежной науке в освещении проблем истории нашей страны и нашего народа.

Вызывает интерес картина отношений местных мусульманских владетелей друг с другом, с восставшими и с турецкими войсками. Дано известное представление о социальном составе восставших; среди предводителей восстания было некоторое количество представителей знати, священников и монахов, но основная масса восставших состояла из крестьян(12, стр. 29-31).

Для характеристики социальных мотивов движения интересно сообщение о сожжении восставшими податных списков в Мегри, среди которых были также армяне(13, стр. 57-59). Значительного материала по феодальным отношениям данная хроника не содержит.

Известно, что для периода XV-XVI веков описания русских и западноевропейских путешественников дают довольно значительный материал, относящийся к экономике стран Южного Кавказа, городов как хозяйственных центров, торговли и ремесла(8, стр. 107-109). Эта категория источников может быть отчасти привлечена и для изучения феодальных отношений, но только при условии сопоставления сведений, сообщаемых европейскими путешественниками, с данными также азербайджанских источников. Сведения европейских путе-

шественников ценны, главным образом, для общей характеристики экономического развития тех или иных районов и состояния производительных сил в тот или иной период. На истории научной разработки проблемы изучения трудов советского периода о государственности азербайджанских государств не очень широко освещена в азербайджанской историографии, и, поэтому мы постараемся дать перечень трудов и источников, написанных в советский период. Где очень скудно рассматривается исследование проблемы государственности и политической жизни Азербайджана(11, стр. 37-39).

Представители советской историографии стран Передней Азии и Южного Кавказа, на основе марксистской методологии, дали ряд ценных трудов в области изучаемой нами проблемы(14, стр. 39-41). Для рассматриваемой нами проблемы содержат ценные материалы труды советских и азербайджанских историков и востоковедов: В.В. Бартольда, И.П. Петрушевского(8, стр. 111-113), Д.М. Петрушевского, П.П. Бушева, К.В. Базилевича, Э.М. Шахмалиева, О.А. Эфендиева, Я.М. Махмудова, Дж. Ибрагимов, Б.А. Ахмедова, С.М. Онуллахи, С.Б. Ашурбейли, М.Х. Гейдарова, С.А. Мамедова, Ш.А. Фарзалиева.

Несмотря на наличие коммунистической идеологии в период существования СССР, некоторые азербайджанские историки того периода, в частности Э.М. Шахмалиев, О.А. Эфендиев, Я.М. Махмудов, Дж. Ибрагимов, Б.А. Ахмедов, С.М. Онуллахи, С.Б. Ашурбейли, М.Х. Гейдаров, основательно и объективно подошли к изучению средневековой истории и разработки историографии Азербайджана(7, стр. 27-30). Если учитывать то, что в советский период существовала суровая цензура, в особенности по отношению к тюркским народам, то не трудно представить с какими трудностями и препятствиями столкнулись вышеуказанные исследователи.

Пионером научной разработки истории Азербайджана справедливости может быть назван Е. А. Пахомов (4, стр. 102-104), отмечает И.П.Петрушевский в своём труде по истории феодальных отношений в средневековом Азербайджане.

XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan dövlətlərinin tarixi sovet tarixşünaslığı elmi işlərin araşdırılması.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Я.М.Махмудов. Взаимоотношения государства Аккоюнлу и Сефевидов с государствами Европы. Баку, 1987.
2. Е.А.Пахомов. Краткий курс истории Азербайджана с приложением экскурса по истории Ширваншахов XI-XV вв. Баку, 1923
3. О.Э.Эфендиев. Возникновение государства Сефевидов в начале XVI века. Баку, 1961.
4. Пахомов Е. Краткий курс истории Азербайджана. Баку: 1923.
5. И.П.Петрушевский. Азербайджан в XV-XVII вв. Баку, 1949.
6. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке. Сборник статей по истории Азербайджана, выпуск I, Баку: 1949.
7. И. П. Петрушевский. «Ширван в XVвеке». Сборник статей по истории Азербайджана. Ленинград: 1949.
8. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-XIX веках. Ленинград: 1949.
9. А.А.Рахмани. «Тарихи-Алям арайи Аббаси», как источник по истории Азербайджана. Баку, 1960.
10. Смирнов И.И. Очерки политической истории Русского государства 30-50-е годы XVI века. Москва-Ленинград: 1958.
11. Смирнов Н.А. Политика России на Кавказе XVI-XIX веках. Москва: 1958.
12. Тихомиров М.Н. Средневековая Россия на международных путях (XIV-XV века). Москва: 1966.
13. Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в XVI-XIX веках. Москва: 1982.
14. Фарзалиев. Ш.Ф. Относительно томов «Ахсан ат-таварих» Гасан бека Румлу. АГУ им. Кирова, 1972. № 1
15. Ф е х н е р М. В. Торговля Русского государства со странами Востока в XVI веке.— М.: 1952.

**SOVET TARİXŞÜNASLIĞININ XV-XVI ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN
DÖVLƏTLƏRİNİN TARİXİNƏ HƏSR OLUNMUŞ ELMİ
ƏSƏRLƏRİNƏ BAXIŞ**

XÜLASƏ

Son orta əsrlərdə Yaxın Şərqi ən iri dövlətlərindən olan Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin 200 ildən artıq bir dövrü əhatə edən tarixinin sənədlər əsasında öyrənilməsi tədqiqatçıların daima diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu dövlət Azərbaycan dövlətçiliyinin 5000 ilə yaxın inkişaf tarixində layiqli yer tutur.

Türk mənşəli Səfəvi nəslindən olan Ərdəbil şeyxləri uzun və gərgin mübarizə nəticəsində Şimalda Qafqaz dağlarından başlayaraq cənubda Fars körfəzinədək, qərbdə

Fərat açıyından, şərqdə Amu-Dərya çayınadək olan 3,3 mln.kv. kilometrlik ərazini əhatə edən nəhəng bir imperiya yarada bilmişdilər.

Məlum olduğu kimi dövlətin əsası Səfəvi şeyxlərinin varisi, istedadlı sərkərdə İsmayıl tərəfindən qoyulmuşdur. Çox bacarıqlı siyasətçi olan İsmayıl Azərbaycanın türk rumlu, şamlu, qacaq, əfşar, ustacılı, zülqədər, təkəli və ədigər tayfa əyanlarını ətrafında cəm edərək öz fəthləri zamanı, eləcə də dövlət quruculuğu işlərində onlara arxalanmışdır. XVI əsrdə Azərbaycan dövləti kimi inkişaf edərək möhkəmlənmişdir. Bu işdə Azərbaycanın əyanları hərbi rəhbər rolunu oynamışlar. Səfəvi sarayı və orduda Azərbaycan dilində danışılır və əsasən Azərbaycan adət-ənənələrinə riayət olunurdu. Lakin XVI əsrin sonuncu onilliyindən etibarən bir sıra sosial-iqtisadi, siyasi səbəblər, eləcə də I Şah Abbasın öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək siyasəti yeritmək səbəbindən Səfəvi İmperiyasının siyasi statusunda İran elementlərinə meyl müşahidə olunurdu. Bu prosesə iki amil təsir göstərirdi: paytaxtın Azərbaycandan İranın içərilərinə köçürülməsi və XVI əsrin sonunda Azərbaycanın böyük bir ərazisinin Osmanlı İmperiyası tərəfindən qısa müddətə işğal edilməsi. Lakin əminliklə demək olar ki, bu heç də Səfəvi dövlətinin İran dövlətinə çevrilməsi demək deyildi. Çünki hakim Səfəvi sülaləsi Azərbaycan əsilli idi ki, bu da dövlətin Azərbaycanlı xarakterini qoruyub saxlaması prosesinə müəyyən qədər kömək etmişdir. Böyük Səfəvi imperiyasının sərhədləri daxilində, Qərblə Şərq arasında əlverişli coğrafi ərazidə yerləşməsi, zəngin təbii sərvətləri, sənətkarlığın, şəhərlərin və ticarətin inkişaf etməsi sayəsində böyük rol oynamışdır.

Consideration of scientific works on Azerbaijan's statehood XV - XVI centuries in Soviet historiography.

EXAMINATION OF SCIENTIFIC WORKS ON THE STATEHOOD OF AZERBAIJAN XV-XVI CENTURIES II SOVIET HISTORIOGRAPHY

SUMMARY

In the history of scientific development problems of studying the works of the Soviet period of the Azerbaijani state of not very widely covered in the Azerbaijani historiography, and so we try to give a list of works and sources written in the Soviet period. Where very poorly regarded study on the public and political life of Azerbaijan.

Representatives of the Soviet historiography of the Near East and South Caucasus, on the basis of Marxist methodology, given the number of valuable works in the field we are studying the problem. For the considered issues contain valuable materials works of Soviet and Azerbaijani historians and Orientalists: VV Barthold, IP Petrushevskii, DM Petrushevskii, PP Busheva, KV Bazilevich, EM Shahmalieva, OA Efendiyev, YM Makhmudov, George. Ibragimova, BA Akhmedov SM Onullahi, SB Ashurbeyli, MH Heydarov, SA Mamedov, Sh Farzaliyev.

Despite the presence of communist ideology in the Soviet times, some Azerbaijani historians of the period, in particular EM Shahmali, OA Efendiyev, YM

Makhmudov, George. Ibragimov, BA Akhmedov SM Onullahi, SB Ashurbeyli, MH Heydarov, thoroughly and objectively come to the study of medieval history and historiography of the development of Azerbaijan. Given the fact that during the Soviet period there was severe censorship, especially in relation to the Turkic peoples, it is not hard to imagine the difficulties and obstacles encountered above the researchers.

A pioneer research of the history of Azerbaijan's justice may be called EA Pakhomov, said IP Petrushevsky in his work on the history of medieval feudal relations in Azerbaijan .

Basically EA Pakhomov in his writings and study describes the development land issues in Azerbaijan, the situation of the peasants in the countryside, and there is a meaningful article about the development of feudal relations in Azerbaijan .

Specificity of feudal society of Azerbaijan in the period under consideration shows all the signs of continuity with the previous period, the completion of the formation of feudal society. In the period under discussion in Azerbaijan there were such feudal states as the state of Shirvanshahs, Gara Goyunlu, Ar Goyunlu and the Safavids.

AZƏRBAYCANIN “SÜLH NAMİNƏ TƏRƏFDAŞLIQ” PROQRAMINDA İŞTİRAKI

Həmidə ƏHMƏDOVA *

Açar sözlər: NATO, Sülh naminə tərəfdaşlıq, komissiya, müdafiə, əməkdaşlıq
Ключевые слова: НАТО, Партнерство ради мира, комиссия, оборона, сотрудничество
Key words: NATO, Partnership for Peace, commission, defense, cooperation

Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlığında önəmli istiqamətlərdən biri də “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramıdır. Azərbaycanın bu proqramda iştirakının əhəmiyyəti istər tarixi, istər siyasi ədəbiyyatlarda mütəxəssislər tərəfindən vurğulanmışdır. Ən başlıcası isə Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı Ümummilli lider Heydər Əliyev özünün konseptual xarici siyasi kursunda NATO ilə əlaqələrin gücləndirilməsinə xüsusi önəm vermişdir. Heydər Əliyevin NATO-nun Brüssel konfransındakı çıxışından da görmək olar: “NATO-nun Şərqi Avropa ölkələrini və keçmiş Sovet İttifaqına daxil olan yeni müstəqil dövlətləri “Sülh naminə tərəfdaşlıq” sənədinə qoşulmağa çağıran dəvətini böyük razılıqla qarşılamışıq. Biz həmin sənədi imzalamağı qərara almışıq və NATO ilə əməkdaşlığa böyük ümid bəsləyirik. Bu əməkdaşlıq həm Azərbaycanın Qərb demokratiyasına qovuşması, həm də NATO ilə əməkdaşlıq edərək, regionda vəziyyəti sabitləşdirməyə, müharibəni dayandırmağa, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında sülh və mehriban qonşuluq yaratmağa yönəldilmiş əlavə yollar axtarmaq baxımından bizdən ötrü çox mühümdür.” (1, s.22) 1994-cü il mayın 4-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev NATO-nun Brüsseldəki mənzil qərargahına səfəri zamanı “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramının Çərçivə sənədini imzalamışdır.

“Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı hərbi sektorda şəffaflıq və strateji müdafiənin planlaşdırılmasına dəstək verir. Xatırladaq ki, Azərbaycan 1994-cü ildə NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşulan ilk ölkələrdən biri olmuş və Avro-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası və digər

* Əhmədova Həmidə Etibar qızı. BDU, Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrası, doktorant. E-mail: t_hemide@live.com

sənədlər vasitəsilə NATO ilə mümkün tərəfdaşlıq mexanizmlərindən tam şəkildə bəhrələnməmişdir. Heydər Əliyevin imzaladığı “Sülh naminə tərəfdaşlıq” haqqında “Çərçivə” sənədi və Azərbaycanın bu proqrama qoşulması münasibətlərin fəallaşmasında ciddi stimül rolunu oynamış, həmin dövrdən başlayaraq Azərbaycan-NATO əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün şərait yaranmışdır. (9, s.162) Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığı sonrakı dövrdə də ildən-ilə yeni keyfiyyət almış, NATO mütəxəssisləri Azərbaycan ordusunun modernləşdirilməsi üçün ölkəmizə müntəzəm olaraq texniki və təlim xarakterli yardımlar etmişlər. Siyasi və iqtisadi cəhətdən durmadan inkişaf edən Azərbaycanda hərbi quruculuğun da yüksək səviyyədə olmasını artıq hamı etiraf edir. Milli silahlı qüvvələrimizin maddi-texniki bazasının NATO standartları səviyyəsində yenidən qurulması isə bilavasitə Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Brüsseldə imzaladığı məlum sənədin icrası nəticəsində mümkün olmuşdur. (7)

NATO ilə gələcək əməkdaşlıq sahələrini müəyyən etmək məqsədilə Azərbaycan hökuməti “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramının Təqdimat sənədini hazırlayaraq 1996-cı ilin aprelində Alyansa təqdim etmişdir. Bu sənədə əsasən ikitərəfli əməkdaşlıq sahələrinə hərbi əməkdaşlıq, müdafiə sektorunun müasirləşdirilməsi, silahlı qüvvələrə demokratik nəzarət, təhlükəsizlik məsələləri üzrə siyasi məsləhətləşmələr, sülhməramlı əməliyyatlar, təhlükəsizlik sektorunun islahatı, mülki fəvqəladə planlaşdırma, təhlükəsizliklə əlaqədar elmi, iqtisadi və ekoloji əməkdaşlıq və s. sahələr daxil edilmişdir. 1996-cı ildən etibarən, NATO tərəfindən hazırlanan Təqdimat Sənədi və Tərəfdaşlıq İş Proqramı əsasında Azərbaycan rəsmiləri tərəfindən mülki və hərbi nümayəndələrin qatıldığı Fərdi Tərəfdaşlıq Proqramı tərtib edilmişdir.

NATO ilə əməkdaşlığın gücləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar özünü müvafiq hüquqi bazanın formalaşdırılmasında göstərmişdir. Bu işlərin keyfiyyətləndirilməsini hədəf alan tədbirlər haqqında sərəncamlardan biri də 1997-ci il noyabr ayının 14-də Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmışdır. Sərəncamda qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası ümumi və bölünməz təhlükəsizlik, qanunun aliliyi, dövlətlərin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət prinsiplərinə əsaslanan Ümumavropa təhlükəsizlik və əməkdaşlıq prosesində fəal iştirak edir. Azərbaycan Respublikası öz milli mənafelərini, öz təhlükəsizliyinin təmin edilməsi

yollarını və vasitələrini müstəqil seçmək kimi suveren hüququnu əsas tutaraq beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafına fəal surətdə öz töhfəsini verir, Avropa və Transatlantika təhlükəsizlik və əməkdaşlıq strukturlarına inteqrasiyanı qarşısına məqsəd qoyur. Bununla əlaqədar, Azərbaycan Respublikası Ümumavropa prosesinin inkişafında, Avropa qitəsində sülhün, təhlükəsizliyin və sabitliyin qorunmasında NATO-nun rolunu yüksək qiymətləndirir. Azərbaycan Şimali Atlantika Alyansı ölkələrinin belə inamına tamamilə şərkdir ki, regionda təhlükəsizlik və sabitlik yalnız əməkdaşlıq və birgə tədbirlər yolu ilə, ümumi dəyərlər və prinsiplər əsasında təmin edilə bilər. Buna görə də Azərbaycan Respublikası ilk addım kimi Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasının fəaliyyətinə və NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşulmuşdur. Sərəncama əsasən, aşağıdakı addımların atılması planlaşdırıldı:

- Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinə tapşırılsın: Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə Şimali Atlantik Assambleyası ilə əlaqələrin yaradılmasına köməklik etsin; Bu Sərəncamın 1-ci bəndində göstərilən komissiya haqqında Əsasnamə layihəsini 15 gün müddətində hazırlasın və Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin; 1995-ci il iyulun 19-da Brüssel şəhərində imzalanmış NATO üzvü olan dövlətlərin və NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramında iştirak edən dövlətlərin silahlı qüvvələrinin statusu haqqında Sazişin, habelə bu Sazişə dair əlavə protokolun müəyyən olunmuş qaydada Azərbaycan Respublikası tərəfindən imzalanması üçün tədbirlər görsün; NATO-nun Baş katibinin 1996-cı il fevralın 13-14-də Bakı şəhərinə səfərinin yekunları əsasında onunla əldə edilmiş razılığa uyğun olaraq müvafiq nazirliklər və baş idarələr ilə birlikdə Bakı şəhərində 1999-cu il ərzində NATO-nun Atlantika Siyasəti üzrə Məsləhət Qrupunun iclasını keçirsin; Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 30 gün müddətində NATO ilə məxfi informasiya mübadiləsinin təmin olunması, Azərbaycan Respublikasının NATO ilə mühafizə edilən rabitə əlaqəsi üçün aparatların alınması və onların quraşdırılması üçün lazımi tədbirlər həyata keçirsin.

- Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi: NATO-nun “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” proqramının Planlaşdırılma və Təhlil Prosesində Azərbaycan Respublikasının iştirakının təmin edilməsi üçün lazımi tədbirlər görsün; NATO-nun “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində

beynəlxalq hərbi təlimlərdə və sülhəratma əməliyyatlarında iştirak etmək üçün xüsusi hərbi bölmənin - rotanın hazırlanması və təchiz olunması üçün lazımi tədbirlər görsün; Azərbaycan Respublikasının hərbi-tədris müəssisələrində beynəlxalq standartlara və NATO-nun silahlı qüvvələri ilə qarşılıqlı fəaliyyət tələblərinə uyğun olan hərbi kadrların hazırlanması üçün şərait yaradılmasını təmin etsin; 15 gün ərzində Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbində “NATO/Sülh naminə tərəfdaşlıq” kafedrasının yaradılması işini başa çatdırsın; müvafiq nazirliklər və baş idarələr ilə birlikdə Azərbaycan Respublikasında 1997-ci ilin noyabr ayı ərzində NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində “Kooperativ Demand” təliminə hazırlıq üzrə seminar keçirilməsini təmin etsin, 1997-ci ilin dekabr ayında Türkiyə Respublikasında keçiriləcək “Kooperativ Demand” təlimində Azərbaycan Respublikasının iştirakını müəyyən edilmiş qaydada təmin etsin; Mons şəhərində (Belçika) Tərəfdaşlığı Əlaqələndirmə Qrupunda Azərbaycan Respublikasının iştirakını təmin etmək üçün lazımi tədbirləri ən qısa müddətdə həyata keçirsin; Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT) və Avropada Adi Silahlı Qüvvələr haqqında Müqavilənin iştirakçısı olan dövlətlərin Birgə Məsləhətlər Qrupu (AASQM BMQ) çərçivəsində danışıqlarda hərbi məsələlər üzrə ekspert işinin təmin edilməsi üçün Xarici İşlər Nazirliyi ilə razılaşmaqla Müdafiə Nazirliyinin əməkdaşını 7 gün müddətində Vyana şəhərində (Avstriya) Azərbaycan Respublikasının Səfirliyinin tərkibinə göndərsin. (3)

NATO təşkilatı ilə əməkdaşlıq məsələləri ölkə rəhbərliyi tərəfindən həmçinin Dağlıq Qarabağ həqiqətlərinin dünyaya çatdırılması məqsədilə istifadə edilmişdir. Bu haqda prof. M.Qasımlı aşağıdakıları qeyd edir: “Ölkənin strateji maraqlarını əsas götürərək, 1994-cü il mayın 3-4-də Belçikaya səfəri zamanı Azərbaycan Prezidenti NATO rəsmiləri, Belçikanın baş naziri və digər rəsmilərlə görüşdü, NATO Şurasında çıxış etdi.”. (12, s.447) Bu çıxışında ölkə başçısı bir çox məsələlərə toxunmuş, NATO ilə münasibətlərin önəmini vurğulamış, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi haqqında məlumat vermişdi.

“Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlıq üzrə Komissiya haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı da münasibətlərin inkişafında önəmli rol oynamışdır. (5) Fərmanda yazılır ki,

“Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlıq üzrə Komissiya haqqında Əsasnamə” təsdiq edilsin. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlığı üzrə Komissiya Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 14 noyabr tarixli 692 nömrəli Sərəncamı ilə yaradılmışdır. Komissiyanın əsas funksiyası Azərbaycan Respublikasının NATO ilə siyasi və hərbi əməkdaşlığını keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qaldırmaqdan, habelə Avro-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurasının və NATO-nun genişləndirilmiş “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində əməkdaşlıq üçün yaradılmış yeni mexanizmlər və imkanlardan fəal istifadə etməkdən və NATO ilə əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi çərçivəsində qəbul olunmuş qərarların, tədbirlərin və təkliflərin səmərəli və operativ həllindən ibarətdir. Komissiya öz fəaliyyətində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, Azərbaycan Respublikasının qanunlarını və beynəlxalq müqavilələrini, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamlarını, NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramının Çərçivə sənədinin müvafiq müddəalarını, Azərbaycan Respublikasının NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı üzrə Prezentsiya Sənədini, Avro-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurasının əsas sənədini, habelə bu Əsasnaməni rəhbər tutur. Komissiyanın əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- NATO və Şimali Atlantika Alyansının üzv dövlətləri ilə siyasi, hərbi-texniki və Avro-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası və NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı üzrə nəzərdə tutulmuş digər sahələrdə tam və hərtərəfli əməkdaşlıq prosesinin təmin olunması;

- Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında Fərdi Tərəfdaşlıq Proqramının yerinə yetirilməsinə nəzarət və NATO ilə əməkdaşlığa aid məsələlərdə müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətlərinin koordinasiyasına köməklik göstərilməsi;

- NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramında, proqram çərçivəsindəki müxtəlif təşəbbüslərdə, xüsusən də Planlaşdırma və Təhlil Prosesində, Sülh naminə tərəfdaşlıq ruhunda NATO və tərəfdaş ölkələrlə keçirilən tədbirlərdə Azərbaycan Respublikasının fəal iştirakının təmin edilməsi.

Komissiya öz vəzifələrinə müvafiq olaraq:

- Avro-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası və NATO-nun “Sülh naminə

tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlıq istiqamətlərinin işlənilib hazırlanmasına və koordinasiyasına köməklik göstərir;

- Avro-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası və “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində nəzərdə tutulan, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının ərazisində, tədbir və təşəbbüslərin praktiki həyata keçirilməsi ilə bağlı məsələlərin həllini təmin edir;

- Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlıq üzrə ümumi kursunun formalaşması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının bütün dövlət orqanlarına Komissiyanın qərarları və fəaliyyətinin nəticələri barədə məlumat verilməsini təmin edir;

- Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında Fərdi Tərəfdaşlıq Proqramının həyata keçirilməsində və NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində keçirilən tədbirlərdə Azərbaycan Respublikasının tammiqyaslı iştirakını təmin etmək məqsədilə müvafiq qaydada fond yaradır və onun məqsədli istifadə olunmasına nəzarət edir. (5) Komissiya üzvləri öz müavinləri arasından təmsil etdikləri orqanlarda NATO ilə operativ əməkdaşlığa cavabdeh şəxsləri təyin edirlər. Bu şəxslər Komissiyanın qərarlarının praktiki icrasına cavabdeh olan işçi qrupunu təşkil edirlər.

“Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlığını daha da gücləndirmək tədbirləri haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 14 noyabr tarixli, 692 nömrəli Sərəncamına dəyişikliklər edilməsi barədə 7 yanvar 2002-ci ildə prezident tərəfindən sərəncam imzalanmışdır. (6) NATO-nun Brüssel şəhərində yerləşən qərargah-mənzilində Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyinin təsis edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası qanunu 21 noyabr 1997-ci ildə təsdiq edilmişdir. (11) 1998-ci il noyabr ayının 15-də Azərbaycan Respublikası Şimali Atlantika Müqaviləsi iştirakçı dövlətləri və “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramında iştirak edən dövlətlər arasında onların qüvvələrinin Statusu haqqında Sazişi (SNT/SOFA) imzalamışdır. Saziş 1999-cu il oktyabrın 20-də ratifikasiya edilmişdir.

Azərbaycan-NATO əlaqələrində önəmli hadisələrdən biri də bu təşkilatda nümayəndəliyimizin açılmasıdır. A.Əzimli bu haqda yazır: “Azərbaycan-NATO münasibətlərində digər bir əhəmiyyətli hadisə Azərbaycan Respublikasının Belçika krallığındakı səfirinin Alyansın qərargahında

diplomatik missiyamızın başçısı təyin edilməsi və 1998-ci ilin may ayının 13-ü NATO-nun baş katibi X.Solanaya müvafiq etimadnamənin təqdim edilməsi idi.” (8, s.104) Nümayəndəliyin olması qarşılıqlı ünsiyyətin intensivləşməsinə birbaşa təsir edirdi.

2002-ci ilin noyabrında NATO üzvü olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının Praqa zirvə görüşündə iştirak edən Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev Cənubi Qafqaz regionunda davam edən münaqişələrin aradan qaldırılmasında NATO-nu daha fəal olmağa çağırırmışdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti vəzifəsinə İlham Əliyevin seçilməsindən sonra NATO ilə müvafiq proqramlar çərçivəsində əməkdaşlıq davam etdirilmişdir. “Azərbaycan Respublikası ilə NATO Maddi-Texniki Təchizat və Yardım Təşkilatı (NMTTYT) arasında maddi-texniki təchizati dəstəyə dair əməkdaşlıq üzrə Anlaşma Memorandumu”nun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Qanunu 2003-cü il dekabrın 5-də təsdiq edilmişdir. (2) 2003-cü ildə Azərbaycan NATO-nun çevik əməliyyat qüvvələrinin yaradılması və inkişafına dair proqram konsepsiyasına qoşulmuşdur. Daha sonra, 2004-cü il mayın 19-da Prezident İlham Əliyev Brüsseldə NATO-nun baş katibi Yaap de Hoop Sxefferlə görüşü zamanı Azərbaycanın hazırladığı Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Fəaliyyət Planının (İPAP - Individual Partnership Action Plan) təqdimat sənədini ona təqdim edərək bildirmişdir ki, bu plan Azərbaycanla NATO arasında əməkdaşlığın daha da yaxınlaşmasına kömək edəcək. Bundan sonra respublikamızın Şimali Atlantika Alyansı ilə əməkdaşlığı bu plan əsasında davam etdirilərək Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin təkmilləşdirilməsi, NATO standartlarının tətbiqi, təminat və təchizat sisteminin, maddi-texniki bazanın yeniləşdirilməsi və başqa sahələrdə əsaslı islahatlar həyata keçiriləcəkdir.

NATO FTƏP proqramını 2005-ci il may ayının 27-də, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti isə avqustun 3-də isə təsdiq etmişdir. FTƏP proqramının təsdiq edilməsi ilə bağlı imzalanan sərəncamda bildirilir: “Avro-Atlantika məkanına inteqrasiyanı özünün strateji məqsədlərindən biri hesab edən Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin ilk illərindən bu prosesdə fəal iştirak edir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev 1994-cü ilin may ayının 4-də NATO-nun “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramının Çərçivə Sənədini imzalamaqla ölkəmizin Avro-Atlantika məkanına qovuşması istiqamətində mühüm bir prosesin başlanğıcını qoymuşdur.” (4)

Ötən dövrdə Azərbaycan Respublikası NATO ilə müdafiə sahəsində əməkdaşlıq və qarşılıqlı operativ hərbi uzlaşma, böhranların idarə olunması və sülhməramlı əməliyyatlarda iştirak qabiliyyətinin artırılması istiqamətində müxtəlif əməkdaşlıq mexanizmlərində fəal iştirak etmiş, eyni zamanda tərəfdaşlığın formalaşdırılmasına daim öz töhfəsini verərək bu istiqamətdə milli vasitələrin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Azərbaycan Respublikası tərəfdaşlığın qarşılıqlı təhlükəsizlik maraqları ilə yanaşı, ortaq dəyərlərə söykənməsi mövqeyindən çıxış edərək demokratik, hüquqi dövlətçiliyin və möhkəm müdafiənin qurulması istiqamətində hərtərəfli islahatlara başlamışdır. Təhlükəsizlik baxımından mürəkkəb vəziyyətdə olan ölkəmiz təhlükəsizlik sektorunun islahatı sahəsində ardıcıl tədbirlər görür. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik siyasəti sahəsində İşçi Qrupu yaradılmış və həmin qrup bu istiqamətdə söylərini davam etdirir. Ölkəmizdə demokratiyanın, insan hüquq və azadlıqlarının, effektiv dövlət idarəçiliyinin bərqərar olması və müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi yolu ilə milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi və bununla Avro-Atlantika təhlükəsizliyinə töhfə verilməsi istiqamətində NATO və onun üzvü olan dövlətlərlə həyata keçirilən tərəfdaşlığı sistemləşdirən bir əməkdaşlıq mexanizmi kimi NATO-nun Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı təşəbbüsünü Azərbaycan Respublikası ilk gündən dəstəkləmişdir. 2003-cü ilin may ayında bu prosesə rəsmi qaydada qoşulan Azərbaycan 2004-cü ilin may ayında Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planının Təqdimat Sənədini NATO-nun Şimali Atlantika Şurasına təqdim etmişdir. Təqdimat Sənədində əks olunan məqsədlərə çatmaq üçün özündə konkret addımları əks etdirən Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planı 2005-ci il may ayının 27-də NATO-nun Şimali Atlantika Şurası tərəfindən təsdiq edilmişdir. (4)

İlham Əliyevin Belçika Krallığına səfəri Azərbaycan-NATO münasibətlərinin yeni mərhələsi kimi qiymətləndirilir. 2006-cı il noyabrın 8-də Brüsseldə-NATO-nun qərargahında bu hərbi-siyasi qurumun baş katibi Yaap de Hoop Sxeffer ilə görüşən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev NATO ilə əməkdaşlığın uğurla inkişaf etdiyini söyləyərək “Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Fəaliyyət planı” çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin bunun yaxşı nümunəsi olduğunu qeyd etdi və bu əlaqələrin bundan sonra da genişləncəyinə əmin olduğunu bildirdi. Hər il Fərdi Tərəfdaşlıq Proqra-

mının əhatə dairəsini genişləndirən Azərbaycan 2007-ci ildə 250-dən çox NATO/SNT tədbirlərində iştirak etmişdir. 2006-cı ildə Azərbaycan hökuməti SNT üçün ayrılan vəsaiti 300 min ABŞ dollarından 850 min ABŞ dollarına kimi artırmışdır. 2007-ci ildə bu rəqəm 1,8 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. (10, s.171)

NATO-nun 60 illiyi ilə əlaqədar 2009-cu il aprelin 3-4-də Kil və Strasburqda keçirilmiş Zirvə toplantısında qəbul edilmiş Bəyannamənin münaqişələrlə bağlı 58-ci bəndində təşkilatın Cənubi Qafqaz və Moldova ərazilərindəki münaqişələrin mövcudluğundan ciddi narahatlıq keçirdiyi bildirilməklə yanaşı, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün dəstəkləndiyi də öz əksini tapmışdır. Sülhün qorunması üzrə əməliyyatlar, bir qayda olaraq atəşkəs, yaxud münaqişə edən tərəflər arasında zorakılıq hərəkətlərinin dayandırılması haqqında beynəlxalq müqavilə mövcud olduqda aparılır və artıq əldə olunmuş sülhün qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə və ya gələcək münaqişələrin qarşısının alınmasına xidmət edir. Azərbaycan Respublikasının hərbi və mülki heyətinin sülhməramlı əməliyyatlarda iştirakına atəşkəs haqqında və digər düşmənçilik hərəkətlərinin dayandırılması barədə beynəlxalq müqavilələrə əməl edilməsinə nəzarət və müşahidə, qabaqlayıcı tədbirlər, münaqişə edən tərəflərin ayrılması, onların bölmələrinin tərksilah edilərək buraxılması, danışıqların təşkilində vasitəçilik və yardım, münaqişələrin nəticələrinin aradan qaldırılması, mühəndis işlərinin və digər işlərin yerinə yetirilməsi, qaçqınlar və məcburi köçkünlər probleminin həllinə yardım edilməsi, tibbi, humanitar yardımın göstərilməsi, əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və insan hüquqlarına riayət olunması üzrə polis və digər funksiyaların yerinə yetirilməsi, həmçinin BMT-nin Nizamnaməsinə uyğun olaraq beynəlxalq məcburi hərəkətlərin həyata keçirilməsi daxil ola bilər.

NATO ilə hərbi əməkdaşlıq həm ölkəmizin müdafiə və təhlükəsizlik sektorunda islahatlar keçirməyə, bu sahələri NATO standartlarına uyğunlaşdırmağa imkan verir, digər tərəfdən Azərbaycan Respublikasının hərbi bölmələri NATO-nun sülhü dəstəkləmə əməliyyatlarında iştirak edərək müəyyən səviyyədə beynəlxalq təcrübə əldə edirlər. SNT təlim və məşğələlərində mütəmadi iştirak edərək Azərbaycan NATO-nun rəhbərliyi altında aparılan sülhməramlı əməliyyatlara qoşulmuş, Avro-Atlantika təhlükəsizliyinin təmin olunmasına öz töhfəsini vermişdir. NATO ilə Azərbayca-

nın əməkdaşlığı təkcə hərbi sahə ilə məhdudlaşmır, elm, ekoloji və humanitar sahələrdə əməkdaşlıq da ölkəmizin NATO ilə sıx işləməsinə səbəb olmuşdur. 2006-2008-ci illərdə NATO maliyyəsi və ekspertizası ilə Mingəçevir və Ələt ərazisində keçmiş sovet ordusundan qalma 1400 ton, vaxtı keçmiş, yüksək zəhərli raket yanacağıının zərərsizləşdirilməsi üzrə 2,2 milyon avro məbləğində layihə həyata keçirilmişdir.

Beləliklə, onu deyə bilərik ki, tədqiq edilən dövrdə Azərbaycan Respublikası ilə NATO arasında “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində əməkdaşlıq strateji xarakter daşımış və müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığı respublikamızın xarici siyasət strategiyasının bir neçə əsas amili baxımından qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan dövləti öz xarici siyasətində beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi əhəmiyyət verir və Azərbaycanın müharibə vəziyyətində olması tələb edir ki, bütün vasitə və yollarla beynəlxalq aləmdə təmasda olsun və onu müstəqillik problemlərimizin həllinə daha çox cəlb etsin. “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramına qoşulmaq Ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən ölkənin milli maraqlarına uyğun hesab edilərək burada iştirak etmək istiqamətində ciddi addımlar atılmış, qarşılıqlı əməkdaşlığın gücləndirilməsi istiqamətində milli qanunvericilik bazası formalaşdırılmış, ölkənin müxtəlif qurumları “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində müxtəlif tədbirlərdə iştirak etməklə ölkənin Avro-Atlantika regionuna integrasiyasına töhfə vermişlər.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan–NATO:Tərəfdaşlıqdan başlanan yol. (1994-2009) Heydər Əliyev irsini araşdırma mərkəzi. Bakı 2009, 340 səh.
2. “Azərbaycan Respublikası ilə NATO Maddi-Texniki Təchizat və Yardım Təşkilatı (NMTTYT) arasında maddi-texniki təchizata dəstəyə dair əməkdaşlıq üzrə Anlaşma Memorandumu”nun təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Qanunu 5 dekabr 2003-cü il № 528-IIQ
3. Azərbaycan Respublikasının NATO ilə əməkdaşlığını daha da gücləndirmək tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı14 noyabr 1997-ci il № 692
4. Azərbaycan Respublikasının NATO ilə Fərdi Tərəfdaşlıq üzrə Əməliyyat Planının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 3 avqust 2005-ci il, № 937
5. “Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Azərbaycan Respublikasının

- NATO ilə əməkdaşlıq üzrə Komissiya haqqında Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı Şəhəri, 9 dekabr 1999-cu il, № 225
6. “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1997-ci il 14 noyabr tarixli, 692 nömrəli Sərəncamına dəyişikliklər edilməsi barədə 7 yanvar 2002-ci il 7 yanvar 2002-ci il, № 859
 7. Əhmədov E. Azərbaycanın Avroatlantik institutlarına interasiyası NATO ilə əməkdaşlıq kontekstində uğurla davam edir.
<http://www.karabakh.az/news/?lang=az&i=152>
 8. Əzimli A. Azərbaycan-NATO münasibətləri : 1992-2000. Bakı: Adiloğlu, 2001, 226 s.
 9. Həsənova K.Z. Azərbaycan Respublikasının NATO Parlament Assambleyası ilə əlaqələri. // Bakı Universitetinin Xəbərləri №3 Humanitar elmlər seriyası 2010, s.160-165
 10. İslamova (Məmmədova) P. Azərbaycan-NATO: “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq”, “Fərdi Tərəfdaşlıq Üzrə Əməliyyat Planı” Və “Yeni Strategiya” əməkdaşlığı sferasında., Tarix və onun problemləri, № 1, 2014, s.170-175
 11. NATO-nun Brüssel şəhərində yerləşən qərargah-mənzilində Azərbaycan Respublikasının diplomatik nümayəndəliyinin təsis edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası qanunu 21 noyabr 1997-ci il № 404-IQ
 12. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə, II hissə, Bakı: Mütərcim, 2015, 664 səh.

THE PARTICIPATION OF AZERBAIJAN IN “PARTNERSHIP FOR PEACE” PROGRAM

Hamida Ahmadova

SUMMURY

The article is devoted to “Partnership for Peace” program, which is one of the important areas in cooperation between Azerbaijan and NATO, and the activities of Azerbaijan within the framework of this program. As a newly independent state, Azerbaijan has integrated into the international security system after joining this program. The orders adopted by President of the Republic of Azerbaijan to strengthen cooperation between Azerbaijan and NATO are also mentioned in the article. The commission has been established to cooperate with NATO, and it has played an important role in the development of relations.

Участие Азербайджана в программе «Партнерство во имя мира»

Гамида Ахмедова

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена программе «Партнерство во имя мира», которая является важным направлением сотрудничества Азербайджанской Республики с НАТО. Как государство, которое недавно приобрело свою независимость, Азербайджан, с присоединением к этой программе, интегрировался в систему международной безопасности. В статье приведены распоряжения Президента Азербайджанской Республики об укреплении сотрудничества между Азербайджаном и НАТО. Была создана комиссия по сотрудничеству с НАТО, и она сыграла важную роль в развитии отношений.

**İSGƏNDƏR BƏY MÜNŞİ TÜRKMƏNİN “DÜNYANI BƏZƏYƏN
ABBASIN TARİXİ (TARİXE-ALƏMARAYE-ABBASI)” ADLI
ƏSƏRİNDƏ OYUN VƏ ƏYLƏNCƏLƏRƏ DAİR MƏSƏLƏLƏR**

Əsgər ƏHMƏD *

Açar sözlər: Səfəvilər, oyunlar, əyləncələr, çövkənbazi, qəbəq.

Key words: The Safavid, games, entertainment, covkenbaze, gebeg

Xalq oyun və əyləncələri insanlara sevinc gətirən, şən əhval-ruhiyyə yaradan, cəldlik, gözəllik, qıvrıqlıq, qaydalara uymağı, rəqabət, yarış, kollektivçilik ruhu aşılaman, yüksək humanist və ədalət prinsiplərinə söykənən, yaxşını, xeyri müdafiə edən keyfiyyətlərə malikdir. Oyun və əyləncələr hər bir xalqın həyat tərzilə bilavasitə bağlı olub onun müəyyən xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Məşhur etnoqraf E.Taylor (1832-1917) qeyd edirdi ki, bir çox oyunlar ciddi həyatı işlərin yalnız məzhəkəli təqlididir (1, 44).

Oyun və əyləncələrə maraq həm də insanların təbii ehtiyaclarından yaranırdı. Çünki insanların yarış şəraitilə yaradan, rəqabətə dayalı ehtirlərdən ləzzət ala bilmələri, dincəlmək, əylənmək kimi tələbatları əsasən bu vasitə ilə təmin edilirdi. Onlarda müvəqqəti də olsa dərili-qəmi unutturdu. Oyun və əyləncələr insanlar arasında münasibətləri müəyyən qədər nizama salırdı, bu aktlar zamanı fərdlər bir araya gəlir və onlar arasındakı ictimai bağlar güclənirdi. Oyun və əyləncələrin icrası zamanı yaranan abı-hava dini və ictimai qadağaları və təzyiqləri zəiflədir, insanları sərbəstləşdirir, toplumda birlik havası yaradır, onu yeniləşdirirdi. Onlar insanların əhval-ruhiyyəsinin yaxşılaşmağa doğru dəyişməsinə xidmət edirdi. Hətta orta əsrlərdə xarici ölkələrdən gələn qonaqlar, fərqli inanc sahibləri də bu cür oyun və əyləncələrə qatılır və bilavasitə onun iştirakçısına çevrilirdilər.

Oyunların mahiyyətində ki, yarışma və rəqabət ortamı, eləcə də zövq və şənəlmək əhval-ruhiyyəsi onu özlüyündə bir əyləncə vasitəsi etsə də, oyunun fərqli tərəfləri də vardır. Bu oyunun təlim, təhsil, sağlamlıq və s kimi funksiyaları ilə bağlıdır. Oyun insanlarda bacarıq, güc, zəka, şanslı olmaq və s kimi keyfiyyətlərin olmasını tələb edir. Oyunların əksəriyyəti mahiyyət etibarilə rəqabət prinsipinə söykəndiyi üçün idman xarakteri

* Əsgər Əhməd - t.ü.f.d., dosent.

daşıyırdı. Əyləncələr isə tamaşa şəklində təqdim olunaraq nəinki adi günlərdə, eləcə də bayram və toy mərasimlərində icra olunurdu.

Hər bir xalqın həyat tərzindən, onun yaşayış özəlliklərindən doğaraq varlıqlarını sürdürən oyunlar mühafizəkar xarakterə malik olub, özünə-məxsus qayda və prinsiplərə malikdirlər və bu qayda və prinsiplər təkrarlanmaq xassəsinə malik olub asanlıqla dəyişmir. Görkəmli Holland tədqiqatçısı C. Hiuzinga (1872-1945) oyunu möhkəm qaydalara malik, konkret zaman və məkan daxilində həyata keçirilən, müəyyən bir məqsəddə xidmət edən, bir gərginlik və sevinc hissi ilə alışıq olduğumuz həyatdan "başqa cür olmaq" şüurunun müşayiət etdiyi, iradi bir akt və ya fəaliyyət kimi dəyərləndirir (2, 48).

Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsiylə siyasi, iqtisadi və digər sahələrdə yüksəlişlə bərabər, cəmiyyətin mənəvi həyatında da böyük bir dirçəliş baş verdi. Təsadüf deyil ki, bir çox araşdırıcılar bu dövrü intibah dövrü kimi xarakterizə edirlər. Mədəni həyatın mühüm elementlərindən olan xalq oyun və əyləncələri də, bu dövrdə özünün yüksəliş dövrünü yaşayır. Oyun və əyləncələrin rəngarəngliyi, növləri artır, daha çox yayğınlaşır, daha çox tamaşaçı auditoriyası toplaya bilir, resursların cəlb olunması və möhtəşəmliyi baxımından fərqlənir.

Səfəvilər dövrünə aid oyun və əyləncələrə dair məlumatlarımızın mənbəyini yerli müəlliflərinin əsərləri, dövrün miniatür sənəti nümunələri, eləcə də xarici səyyah, tacir, elçi və missionerlərin yol qeydləri, hesabatları, gündəlikləri və s. təşkil edir. Bu baxımdan səfəvilər dövrünə aid bir çox məsələlər, o cümlədən bəhs etdiyimiz problemlə bağlı bir çox məlumatları biz İsgəndər bəy Münşi Türkmənin "Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarix-e-ələmaraye-Abbasi)" adlı əsərindən əldə edə bilərik. Qeyd edək ki, əsərdə o dövrün oyun və əyləncələri haqqında xeyli məlumatlar yer almışdır. Baxmayaraq ki, islam dininin ictimai və məişət həyatına gətirdiyi ciddiilik və yasaqlar dövrün tarixçilərinin, bu sahə ilə bağlı mövzulara az müraciət etməsinə səbəb olmuşdu və onlar öz yaradıcılığında əsasən dini və siyasi məsələlərə üstünlük verirdilər.

Səfəvilər dövründə Azərbaycanda çövkən, qəpəq, cirit, cıdır və s. kimi atla oynanılan oyunlar, eləcə də güləş, qılıncoynatma, oxçuluq, kəndirbazlıq, heyvan döyüşləri, nərd, şahmat və s. kimi oyunlar daha çox populyar olub, geniş yayılmış idi.

Tarixdən məlumdur ki, türklərin, o cümlədən azərbaycanlıların həyatında at çox böyük rola malik olmuşdur. Hələ vaxtilə iç Asiyada yaşayan köçəri türklər atı əhliləşdirmiş, ondan minik, yürüş, qoşqu və döyüş vasitəsi kimi istifadə etməyə başlamışdılar. Minilliklər ərzində istifadə məqsədlərinə görə yeni at cinsləri yetişdirilərək, istər təsərrüfat-məişət həyatında, istərsə də savaşlarda geniş istifadə olunmağa başlanmışdı. Orta əsrlərin sərt həyat tərz, tez-tez baş verən müharibələr dövrünün ən sürətli minik vasitəsi olan atın önəmini daha da artırırdı. Hələ kiçik yaşlarından ata minməyi öyrənən və bu sahədə yaxşıca ustalaşan (3, 124) türklərin böyük istilalarında və uğurlarında atın da mühüm rol oynaması şübhəsizdir. Savaş meydanlarında sürətlə gedən at üzərində manevr etmək qabiliyyəti, at üzərində hər tərəfə ox ata bilmək və qılınc oynatmaq bacarığı, düşmənin atışlarından yayınma bilmək və s. kimi vərdislərə yiyələnmə çox vaxt döyüşlərin taleyində həlledici rol oynayır. Zamanla türklər döyüş vaxtı və məişət təsərrüfat həyatında alışdıqları bu vərdislərin bir çoxunu özlərinin idman və əyləncə həyatlarına da gətirdilər. Nəticədə qədim türk tayfaları arasında yeni-yeni oyun və əyləncə növləri yaranaraq inkişaf etdi.

Orta əsrlərə aid atüstü idman oyunlarının tarixini araşdırsaq görərik ki, bu dövrdə populyarlıq qazanmış oyunlar içərisində at üzərində oynanılan savaş kompozisiyalı oyunlar üstünlük təşkil edirdi. B. Ögəl “Türk mifologiyası” əsərində atla bağlı oyunları iki qismə ayırır, birincisi düynlərin, toyların, şənliklərin başlıca əyləncə vasitəsinə çevrilən və sadəcə “yarışma” məqsədi ilə keçirilən oyunlar, digəri isə “savaşma” qayəsi ilə oynanılan oyunlar (4, 521). Atla oynanılan oyunlar iştirakçıdan atla oynandığı üçün atı bacarıqla idarə etmək, çətin vəziyyətlərdə onun üzərində möhkəm dayanma bilmək, oyunun xüsusiyyətinə uyğun atla yüksək manevr etmə qabiliyyəti kimi vacib keyfiyyətlər tələb edirdi. Orta əsrlərdə atüstü oyunları təsnif edərkən oyunların çoxunun döyüş kompozisiyalı olduğunun şahidi oluruq. Səfəvi şahları da atüstü oyunlara böyük dəstək vermiş və özləri də zamanında bu oyunların fəal iştirakçılarına çevrilmişdilər. Səfəvi şahzadələrinin tərbiyəsində və gələcəyə hazırlanmasında ox atmaq, qılıncdan istifadə etmək, cıdır, cirit oynatmaq və s. kimi oyunlardan geniş istifadə olunurdu.

Səfəvilər dövründə Azərbaycanda ən geniş yayılmış oyunlardan biri çövkən oyunu olmuşdur. Çövkən oyunu orta əsrlərdə, islam Şərqiində geniş yayılmış və dövrünün dəbdə olan oyun növlərindən biri idi. Bu oyun

səfəvilərdə saray şənlikləri və böyük meydan tamaşaları zamanı nümayiş etdirilən əsas atüstü oyunlardan idi. Onu səfəvilərdə populyar edən amillərdən biri Səfəvi şahları da daxil olmaqla ali məmur təbəqəsinin çövkən oyununda yaxından iştirak etməsi və oyunun saray əyləncələri sırasına daxil edilməsi ilə bağlı idi. Bir çox araşdırıcılar çövkən oyununu döyüş kompozisiyalı oyunlar sırasına daxil edirlər. Dəyərli araşdırıcı N. Mehdi özünün “Orta əsrlərin estetik mədəniyyəti” adlı monoqrafiyasında yazırdı ki, döyüş kompozisiyasından istifadə (qarşı-qarşıya durub mübarizə aparan atlılar, zərbə üçün üz-üzə qalxmış əllər və s.) çövkənin döyüş modeli kimi qavranıldığına göstəricisidir (5. 23). Bəzi araşdırıcılar isə çövkən oyununu qılınclardan istifadəyə hazırlıq oyunu kimi qiymətləndirirdilər (6, 82).

Səfəvilər dövründə ölkənin böyük şəhərlərində yerləşən iri şəhər meydanlarında vaxtaşırı çövkən oyunları keçirilirdi. Bayramlarda və xüsusi günlərdə təşkil edilən meydan oyun-tamaşaları içərisində çövkən oyunu da oynanırdı. Belə göstərilər zamanı çövkən oyununda bəzən Səfəvi şahlarının özləri də iştirak edirdilər. Şah İsmayılın, Şah Təhmasibin, I Şah Abbasın və digər bir çox Səfəvi hökmdarlarının çövkən oyunu oynaması haqqında məxəzlərdə məlumatlar vardır. İsgəndər bəy Türkman hicri tarixlə at ilinə bərabər olan min üçüncü ilə (miladi 1594/95) aid hadisələrdən bəhs edərkən, Şah Abbasın Qəzvinin Səadətabad meydanında keçirilən şənliklər zamanı çövkən və qəbəq tullamaq oyununda iştirak etməsinə toxunaraq yazırdı: “Əlahəzrət şah şərq və qərb tərəflərində inşa olunmuş gözəl imarətlərdə bir neçə gecə-gündüzünü başa vurdu, şərəfətli vaxtını eyş, şadlıq, çovkan oyunu, qəbəq tullamaq (qəbəqəndazi) oyunu ilə keçirdi. Meydandakı məclis və söhbətlərdən yorulduqdan sonra səltənətin zəruri işlərinin icrasına başladı” (7, 928). İsgəndər bəy Münşi yenə adı çəkilən əsərində Böyük Moğol hökmdarı Məhəmməd şah Hindinin (Məhəmməd Hümayunun – tərcüməçinin qeydi) (1508 – 1556) Təbriz və Ərdəbilə səfəri zamanı Sahibabad meydanında onun şərəfinə keçirilən şənliklər də təbrizlilər tərəfindən çövkən oyununun nümayiş etdirilməsindən bəhs etmişdir (7, 195). Ümumiyyətlə, əsərdə bir neçə yerdə müxtəlif münasibətlərlə təşkil edilmiş şənlik mərasimləri zamanı oynanılan çövkən oyunu haqqında məlumatlar yer almaqdadır.

Səfəvilər dövründə ən geniş yayılmış atüstü oyun növlərindən biri də qəbəq (qəbəqəndazi) oyunu idi. Osmanlılarda qəbəq oyunu ilə bağlı məsə-

lələrin mühüm araşdırıcılarından olan İbrahim Yıldırım da bu oyunun Səfəvilər dönəmində böyük rəğbətlə qarşılandığını və yaygın olduğunu bildirir: “Oyun, XVI-XVII əsrlərdə İranda da rəğbət görür, Səfəvi ölkəsinin bütün şəhərlərində tətbiq olunurdu” (8, 626).

Oyunun adında işlədilən qəbəq (kabak) sözü türkcə olub, ərəbcədə “remvü'l-qabaq”, “meydân-ı qabaq” və farsca da “qabaqbazi”, “qabaqəndazi” şəklində işlənmişdir (8, 625). Bu oyunun “qıpqıq oyunu” və “piyalə-ox” ad variantlarına da rast gəlinir (9, 264). Oyunun adının qəbaq, qəbəq, qəpəq, qabaq (balqabaq) sözündən yaranması da ehtimal edilir (10, 173).

Qəbəq oyunu zamanı meydanın düz ortasında 5-6 metr hündürlüyündə dirək qurulur (11, 141), onun başına oxla vurulmaq üçün hədəf qoyulurdu, bəzən bu hədəfin içi qızıl pulla dolu bardaq və ya qızıl bir cam-piyalə olurdu və onu oxu ilə vurub salan oyunçu mükafat olaraq yerə düşən çam-piyaliyə, yaxud tökülən pullara da sahib olurdu. Oyun adətən 6-8 iştirakçı arasında keçirilirdi (11, 141). Bu oyunçular növbə ilə atlarını çaparaq hədəfə doğru ox atmalı idilər və hədəfi oxla vurub yerə salan qalib hesab edilirdi. Bu oyun Səfəvilərdə olduğu kimi osmanlılarda, Özbək Şeybani dövləti və Böyük Moğol imperiyasında da yaygın və dəbdə olan bir oyun olmuşdu. Oyun qaydaları bu oyunun yayıldığı ərazilərdə demək olar ki, eyni olmuşdur. Türkiyəli araşdırıcı Xoşbəxt Özgən orta əsrlərdə osmanlılarda oyunun keçirilməsi qaydasını aşağıdakı kimi təsvir etmişdir. “Hazırlıq mərhələsində at rahvan (yorğa yerişli - Ə.Ə.) sürülərək ox yayın kirisinə yerləşdirilir, tətbiqi mərhələsinin başladığı ikinci hissəyə gəldikdə isə, oyunçu atı çaparaq keçməli, dirəyə yaxınlaşanda yayı qaldırılıb hədəfi müşahidə etməli və dirəyi keçər keçməz geriye dönülüb atın boynuna əyilərək (yaslanaraq) ox atılmalıdır. Üçüncü hissənin əvvəlində atın sürəti kəsilməli və birinci atlı meydanın sonuna çatmadan, ikinci atlı meydana girməməlidir” (12, 386).

Atı dördnala çaparaq hər tərəfə, xüsusilə də geriye dönərək oxla hədəfi vura bilmək olduqca çətin bir iş idi. Bu bacarığa yiyələnmək, ancaq uzun sürən və gərgin məşqlərin sayəsində mümkün ola bilərdi. Oyun zamanı oyunçudan, həm atı yaxşı idarə etmək və at üzərində manevr etmək qabiliyyəti, həm də yüksək ox atmaq bacarığı tələb olunurdu. Naşılıq və diqqətsizlik ağır, hətta ölümə nəticələnən hadisələrə gətirib çıxara bilərdi.

Qəbəq oyunu səfəvilər dövründə bir əyləncəli idman növü kimi müxtəlif xarakterli şənliklər zamanı sərgilənsə də, tez-tez döyüşlərdə işti-

rak edən Səfəvi əyanları üçün bu oyun, həm də mahir at minmək bacarığının və yaxşı ox atma kimi keyfiyyətlərin formalaşdırılması üçün mühüm vasitələrindən biri idi. Tarixi məxəzlərə nəzər saldıqda Səfəvi şahlarının bu oyun növünə böyük maraq göstərdiyini və onların özlərinin bu oyunda iştirak etməsi haqqında məlumatlara rast gəlirik. İsgəndər bəy Münşi məlum əsərində Böyük Moğol hökmdarı Məhəmməd şah Hindinin şərəfinə Təbrizdə və Qəzvində keçirilən şənliklər zamanı çövkən və digər oyunlarla yanaşı qəbəq oyununun da oynanıldığından xəbər verir (7, 195). O yenə 1583-84-cü il hadisələrindən bəhs edərkən qəbəq oyununun keçirilməsindən danışır (7, 509). Səfəvi şahlarından I Şah Abbas da qəbəq oyununu xoşlamış və tez-tez özü bu oyunlarda iştirak etmişdi. Bəhs etdiyimiz əsərdə 1595, 1598, 1601, 1612 - ci il hadisələrindən bəhs edilərkən müxtəlif xarakterli şənliklərində I Şah Abbasın qəbəq və çövkən oyununda iştirakından bəhs edir (7, 928, 938, 981, 1093; 13, 1503).

Orta əsrlərdə Azərbaycanda ən yaygın oyun növlərindən biri də güləş idi. Azərbaycanlılar arasında ən qədim dövrlərdən populyar olan bu oyun Səfəvilər dönməsində də öz populyarlığını qoruyub saxlamış, el şənliklərinin, toyların, bayramların, saray əyləncələrinin vaz keçilməz oyun-tamaşalarından olmuşdur. Bəhs etdiyimiz dövrlərdə Azərbaycan şəhərlərində zorxanaların (pəhləvanların toplaşdığı, yarışların keçirildiyi, məşqlərin edildiyi məkan) geniş şəbəkəsinin və pəhləvan birliklərinin olması, dövrün folklor yaradıcılığında və şairlərinin əsərlərində pəhləvan obrazının hörmətlə yad edilməsi, onların xalq arasında igid, qəhrəman kimi böyük sayğıya malik olması, ali məmur təbəqəsinin onlara verdiyi önəm və s. oyunun populyarlığını təsdiq edən faktlar kimi dəyərləndirilə bilər. Güləşçi kəlməsinin sinonimi olan “pəhləvan” (fars mənşəli- Ə.Ə.) sözü azərbaycanlılar arasında çox vaxt güclü adam, qəhrəman, igid, bəhadır kimi anlamlar daşımışdır. Azərbaycanın dilinin izahlı lüğətində də bu söz birinci mənada çox güclü adam, qəhrəman, igid mənasında işlədilir (14, 590). Hələ qədim zamanlardan bir çox müharibələr zamanı pəhləvanların üz-üzə gələrək birinin digərini məğlub etməsi, döyüşün də taleyini həll edən məqam olmuşdur (15, 135). Tarixdə bir çox böyük sərkərdələr, padşahlar özlərinin pəhləvanlığı ilə fəxr etmiş və bu idman növünə qayğı göstərmişlər. XII əsrdə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin güclü hökmdarlarından biri olmuş Məhəmməd Cahan Pəhləvanın (hakimiyyət illəri -

1175-1186) pəhləvanlığı haqqında məxəzlərdə yetərinə məlumatlar vardır. Gənc yaşlarından Məhəmmədin “Cahan Pəhləvan”, yəni dünyanın pəhləvanı adlandırılması heç də təsadüfi deyildir. Bu günə qədər də xalq arasında onun Novruz bayramları şənliklərində keçirdiyi güləş yarışlarında həmişə qalib çıxması barədə əfsanələr dolaşmaqdadır. Onun oğlu Nüs-rət əd-Din Əbu-Bəkr də qeyri-adi gücə-qüvvəyə və çevikliyə malik olmuşdur. O da atası kimi cəngavər turnirlərində qalib çıxırdı. Rəvayətə görə, Təbrizdə keçirilən yarışda Qara Məlik adlı bir kasıb adam ona qalib gəlir. Bu hadisə tamaşaçıları o qədər heyrləndirir ki, Qara Məliyin adı Təbrizdəki məhəllələrin birinə verilir, bu kasıb pəhləvanın özü isə nağıl personajına çevrilir (16, 112-113). Əmir Teymur (1336-1405) isə öz vəsiyyətlərində yazırdı: “Başıma polad dəbilqə, əynimə Davudi savut (hərbi süvari libası) geyindim, belimə misri qılınc bağladım, bahadırlıq və güləş taxtına əyləşdim. Turanlı divürəklilərin, Xorasan pəhləvanlarının, Gilan və Mazandaran batırlarının ürəklərinə səksəkə saldım və Sivas, eləcə də Gürcüstan qalalarını fəth elədim.” (17, 35). Göründüyü kimi Əmir Teymur “bahadırlıq və güləş taxtına əyləş”məsinə özünün həyatında ən uca məqamlardan biri hesab edir.

Səfəvilərdə dövründə pəhləvanlar həm sarayda, həm də xalq arasında böyük hörmətə malik idilər. Səfəvilərdə dövlət xidmətçisi kimi pəhləvanbaşı vəzivəsi də var idi və məvacib alırdı. (11, 158). Şəhərlərdə pəhləvan birlikləri olurdu və birliklər yarışlar vasitəsi ilə öz başçılarını seçirdilər. İsgəndər bəy Münşi özünün “Tarixə-aləmaraye-Abbasi” əsərində Qəzvin şəhərinin pəhləvanlarının başçısının adını bir məsələ ilə bağlı xatırlayır: “... Qəzvinli pəhləvanların başçısı Pəhlivan Sultan Mahmud nəvvab şahzadənin dövlətxahlığı və İsmayılqulu xanın razılığı ilə ona qoşulub getdilər” (7, 604). Əsərdən gətirdiyimiz bu qısa epizod səfəvilərdə şəhərlərdə pəhləvan birliklərinin və onların başçılarının olduğunu sübut edən fakt kimi qiymətləndirilə bilər. Fransız tacir və səyyahı Şarden də təsdiq edərək bildirir ki, hər şəhərdə özünəməxsus xüsusi güləşçi dəstələri vardır (18, 185) Pəhləvanlar müharibələr, xarici basqınlar zamanı da müdafiənin təşkilində mühüm rol oynayırdılar. Münşi 1585/86-cı illər Rum sərdarı Osman paşanın Təbrizə hücumu zamanı şəhərin müdafiəsinin təşkilində iştirak edən pəhləvanlardan bəhs edərkən yazırdı: “Əzəmətli əmirlərdən bir-iki nəfəri, xüsusən Pir Qeyb xan Ustaclını öz qoşunuyla şəhərə

göndərdilər ki, Əliqulu xanın qardaşı olan və qardaşı tərəfindən şəhərin hakimi və məmələkətin qoruyucusu təyin edilən Hüsəngulu Sultanla birgə küçə yolların kəssin, şəhəri möhkəmlətsin, əhalini küçəbəndlərin müdafiəsinə tərtib etsin, heç kimin öz ailəsini kənara aparmasına icazə verməsin. Əgər belə vəziyyət aşkar olarsa ev sahibi cəzalandırılsın və onun var-yoxu qarət edilsin. Yuxarıdakı məzmununda ali hökm Təbrizə çatdıqda həmin böyük osmanlı ordusunun hücumla gəlişindən yaranan çaxnaşma və narahatlıq bir qədər sakitləşdi və təbrizlilər öz əqidə və sədaqətlərinə görə o böyük işə girişdilər, küçəbəndlər qurmağa, məhəllələri bölməyə girişdilər. Hər bir yolu *məhəllə pəhləvanlarına* tapşırdılar, hər küçəbəndə nəzarəti mötəbər qızılbaşların birinə və çevik adamlara həvalə etdilər” (7, 523-524). İsgəndər bəy, eyni zamanda dövrünün məşhur rəssamı Mövlana Əli Əsgər Kaşidən bəhs edərkən “qələm işlətməkdə məharətli” olmasına baxmayaraq, onun pəhləvanlıq etməsindən danışır. Bu haqda o yazırdı: “Qələm işlətməkdə məharətinə baxmayaraq, həmişə gücünü sınayır, pəhləvanlıq (koştigiri) edir və bundan həzz alırdı. İstedad adamları ilə söhbətə meyl etmir, pəhləvanlarla yaxınlıq edirdi” (7, 319).

Səfəvilər dövründə güləşin inkişafında və pəhləvanlığın formalaşmasında zorxanalar da mühüm rol oynamışlar. Zorxanalar pəhləvanların məşq etdiyi, pəhləvan kimi yetişdirildiyi məkanlar idi. Zorxanalarda bir neçə oyun həyata keçirilirdi. Lakin bu oyunlar zorxanadan kənarda ayrıca bir idman növü kimi tanınmırdı. Burada təşkil edilən oyunlar kompleks halda təşkil edildiyindən bir-birinin davamı kimi həyata keçirilir. Bütün bunların hamısı bir başlıca məqsədə pəhləvanların yetişdirilməsi işinə xidmət edirdi (11, 157-158). Azərbaycanda güləş idman növünün populyarlığı, öz növbəsində ölkə ərazisində zorxanaların geniş şəbəkəsinin yaranmasını stimullaşdırmışdı. Zorxanalarda ciddi intizam və yüksək əxlaq qaydalarına riayət olunurdu. Ora qadınların girməsi yasaq idi. Qorxaq, pis niyyətli insanlar, həddi-buluğa çatmamışlar zorxana oyun-tamaşalarında iştirak edə bilməzdilər. Zorxanalar möhkəm daxili qaydalar sisteminə və iş prinsiplərinə malik idilər (19, 219).

Bəhs etdiyimiz dövrdə geniş yayılmış oyun növlərindən biri də şatırlıq idi. Şatırlıq müəyyən məsafələrə qaçışı nəzərdə tutan idman növü idi. Bu idmanla məşğul olan idmançılar şatırlar adlanırdı. Ancaq, bu idmançıların Orta əsrlərdə qasid, oyunbaz, xidmətçi, gözetçi və s. adlarla adlandı-

rıldıqları da məlumdur (11, 175). M.Dadaşzadə səyahətçilərin verdiyi məlumatlar əsaslanaraq qeyd edir ki, qısa şalvar geymiş şatırlar əvvəlcədən müəyyən olunmuş məsafəni qaçır və hakimin təyin etdiyi yerdən ox alıb qayıdırdılar. Yarış yolunu qət edib döndəndən sonra onlar mükafatlandırılırdılar (11, 178). Şatırları fərqləndirən xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarət idi ki, onlar təkcə qaçış idman növü ilə məşğul olmurdular, onlar həm də peşəkar bir iş sahibi dilər (11, 174). XVIII əsrin Səfəvilər dövrünü hakimiyyətin pillələrini A.Volnskinin təqdimatında izləyən R.Dadaşova hərbi rütbə içərisində şatır (çapar) olduğunu da qeyd edir (20, 102).

Fəal xidmətçilərdən olan şatırlar şah sarayının müəyyən təşkilati işlərində xüsusi yerə malik idilər. Onlar çapar kimi uzaq yollara şahların gizli məktublarını və fərmanlarını çatdırmaqla səlahiyyətli işin öhdəsindən gələ bilirdilər. Şatırların digər işlərindən biri də ov zamanı yüksək təbəqənin nümayəndələrini müşayiət etmək olurdu. Eyni zamanda ölkəyə təşrif buyuran qonaqların qarşılanmasında da onların xidmətindən əsaslı dərəcədə istifadə edilirdi. Şatırlar yüksək sürətlə qaçmağı bacaran, yaxşı at çapa bilən, sağlam çevik, mərd insanlar arasından seçilirdi. Şatırlar birdən-birə bu vəzifəyə təyin olunmurdular. Bunun üçün onlar kiçik yaşlarından bu işlə məşğul olurdular. Onlar müəyyən təcrübə topladıqdan və sürətlə qaçan birisi kimi yetişdikdən sonra bu sənətə yiyələnmə bilirdilər. Sənətə qəbul xüsusi sınaq mərasimləri vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Belə ki, münisflər heyəti qismində təyin olunmuş adamlar və şatır əldə etməyə çalışan digər maraqlı tərəflər (saray ərkanından başqa ölkənin digər nüfuzlu şəxsləri də yanlarında şatır saxlayırdılar) böyük meydana yığışırdılar. M.Dadaşzadə fars mənbələrinə əsaslanaraq məclisi belə təsvir etmişdir: «... meydanın ortasına böyük bir taxt qurulur və onun üstünə meyvə və şirniyyat düzülürdü. Məclisi rəqqasə qadınlar və xanəndələr daha şən edirdilər. Məclis qurulduqdan sonra şatırlıq ləqəbi istəyən şəxs qısa bir şalvarda ortaya çıxırdı. O əvvəlcə xüsusi qayda ilə qıçlarını ovdurub yumşaldırdı. Sonra şatırlara məxsus olan bir neçə zınqırov bağlanmış kəməri belinə bağlayırdı. Bu hazırlıqdan sonra hakimlər qaçış nöqtəsini müəyyənləşdirirdilər» (11, 181). Beləliklə, şatır təyin olunmuş məsafəni 12 dövrə vurmaalı idi. Onu həmçinin atlı dəstəsi müşayiət edirdi, bu zaman o, qət etdiyi məsafə boyunca 12 ox alıb münisflərə təhvil verməli idi. Bütün hərəkətlər bitdikdən sonra sarayın şatırbaşı vəzifəsini daşıyan adam ona şatır adı ve-

rirdi. Səs-küy və alqış sədaları altında ona hədiyyələr verilirdi. Səfəvilər dövründə onun ərazilərini gəzən Venetsiyalı səyahətçi Mikele Membre yazır ki, Sultan saraya gələn zaman (burada şah Təhmasib nəzərdə tutulur-Ə.Ə.) ondan qabaqda şatır gedir və «şatır dizlərinə qədər olan gen corab, mahud tuman və dizlərinə qədər uzanan ağ köynək geyir. Onun kəmərinin qabağında kiçik zınqırov var» (21, 55). Buradan tamamilə aydındır ki, zınqırovun şatırların geyiminə əlavə olunması onların fərqləndiricilik xüsusiyyətini ortaya qoyur. Bunun vasitəsilə səs yayılır və gələnin çapar olduğu bildirilirdi.

İsgəndər bəy Münşi də öz əsərində şatır-qasidləri “külək sürətli” (7, 40), “qəmər sürətli (qəmərməsir) (7, 43)”, “külək kimi iti yerişli (səbok-seyr)” (7, 191), “yel kimi iti sürətlə gedən” (7, 509), “ay kimi nurlu” (7, 681), “iti sürətli” (7, 951, 1031) kimi epitetlərdən istifadə edərək tərif edir.

Orta əsrlərdə hakimiyyətin və gücün göstəricisi hesab edilən ovçuluq Azərbaycanda Səfəvi dövlətinin yaranması ilə bir xeyli dərəcədə məşhurlaşaraq, hakim zümrənin həyat fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevrildi. Bu dövrdən etibarən ovçuluğun xarakterində baş verən mühüm keyfiyyət dəyişikliklərindən biri, onun, xüsusilə də yuxarı zümrənin həyatında əyləncə, mənəvi tələbatın ödənilməsi vasitəsinə çevrilməsi ilə bağlı idi. Azərbaycanda ovçuluğun əyləncə xarakteri daşmasını ölkəmizdə olmuş XVI əsr ingilis səyyahı Antoni Cenkinson da təsdiqləyir. Belə ki, o bilavasitə özünün sarayın adlı-sanlı əyanları ilə birlikdə tərlan ovunda iştirak etdiyini xatırladaraq qeyd edir ki, ov zamanı ona bütün mümkün olan əyləncələri göstərdilər (22, 110). Ancaq buna baxmayaraq, ovçuluq iqtisadi sahədə öz mövqelərini itirsə də, qismən də olsa aşağı təbəqənin həyatında bir yardımçı təsərrüfat sahəsi kimi, onların gündəlik tələbatlarının ödənilməsində yenə də iştirak etməkdə idi.

Səfəvilər dövrünə aid mənbələrdə Azərbaycanda hakim elitanın, saray əhlinin tez-tez iri miqyaslı ov əyləncələri təşkil etməsi haqqında çoxlu məlumatlar vardır. Ovçuluğun saray həyatında mühüm yer tutmasının nəticəsi idi ki, Səfəvi hökmdarlarının sarayında ovçuluqla bağlı qurum (Səfəvilərdə mirşikarlıq və ya ovçubaşılıq) təsis edilmiş və bu qurumun başında dövrünün hörmətli əyanları dayanmışdır. Məs. Səfəvi hakimiyyətinin erkən dövrlərində belə bir qurumun başında Halvaçıoğlu adıyla tanınan hörmətli bir Səfəvi əyanı durması haqqında tarixi məxəzlərdə məlu-

matlar vardır (23, 70). Qeyd edək ki, bu təşkilatın başlıca funksiyası, şahın ov məclislərinin təşkil edilməsi və ona nəzarət etməkdən ibarət idi. Eyni zamanda dövrün bütün ovçuları da bu təşkilatın rəhbərinə, yəni ovçubasına bağlı olub, onun nəzarəti altında idilər. Bu təşkilatın başında olan şəxs, mənbələrdə Əmirşikarbaşı adıyla xatırlanır (24, 58). O. Əfəndiyev əmirşikarbaşını mirşikarbaşçı kimi təqdim edir. Ona görə mirşikarbaşı şahın ova aid işlərinin başçısı idi. Ovçubəyilər, şahın bəsləyənlər (küşçüyan) və s. mirşikarlara tabe idilər (25, 236).

Səfəvilər dövründə Azərbaycan ovçuları çox müxtəlif üsul və metodlardan, eləcə də ov alət və vasitələrindən istifadə etmişlər. Orta əsrlərdə Azərbaycanda ən geniş yayılmış ov üsullarından biri “halqa ovu”, “çəmbər ovu” və ya “qəmərgə ovu” adlanırdı. Xüsusilə də Səfəvilər dövründə Səfəvi şahlarının da tez-tez iştirak etdiyi, bu ov üsulu aşağıdakı kimi həyata keçirilirdi. Əvvəlcə ovlanma yeri kimi təyin olunmuş bölgədəki vəhşi heyvanlar on-on beş gün ərzində ürküdlərək müəyyən bir sahəyə toplanır və bu sahə geniş bir dairə şəklini alırdı. Sonra sahə getdikcə daraldılır və ovçular haradasa çiyin-çiyinə, yan-yana gəlirdilər. Bu sıxılmış mühitdə dovşan, tülkü, ceyran, maral, dağ keçisi, yabanı uzunqulaq, yabanı öküz, aslan və s. kimi heyvanlar yan-yana gəlir, ümumi qarışıqlıq və qorxudan bir-birlərinə toxunmayıb, öz aqibətlərini gözləyərdilər. Adətən, “halqa ovu”nun bütün hazırlıqları başa çatdıqdan sonra ov silahlarıyla silahlanmış hökmdar öz atı üzərində tək başına ov sahəsinə girərək, ovlamağa başlar, sonra isə digərləri ov prosesinə qoşulardı (24, 64-65). Ov prosesinin özü çox ciddi xarakter daşıyırdı ov zamanı dairənin pozulmasına səbəb olan və ovun qaçmasına icazə verən adam cəzalandırılırdı. “Halqa ovu”nun miqyası bəzən o qədər böyük olurdu ki, bura yerli əhalidən olanlar və əsgərlər də cəlb edilirdi. “Halqa ovu” prosesində yaralı, xəstə heyvanları öldürməzdilər və onların ot və su ilə zəngin yerlərə qaçmalarına şərait yaradılırdı. Səfəvilər dövründə də bu ov üsulu çox yaygın olmuşdur. Şah İsmayıl və digər Səfəvi şahlarının təşkil etdiyi böyük ov səhnələri məhz bu üsulundan istifadə olunmaqla həyata keçirilmişdir. İsgəndər bəy Münşi 1602-ci ildə I Şah Abbasın Radikan səhrasında belə bir ovda (qəmərqa ovunda - Ə.Ə.) iştirakı ilə bağlı geniş məlumat verir: “Zərəfnişan məiyyətin gəlib çatdığı Radkanda hümayun şahda şikar nişatına başlamaq meyli baş qaldırdı. Qəmərqa, yəni şikarcər-

gə hazırlandı, müzəffər əsgərlər fərmana əməl edərək, bir neçə gün ərzində ov heyvanlarını artıq müəyyən bir yerə cəmləşdirmişdilər. Cərgə dairəsi qapanan vaxt, bu cərgəyə o qədər heyvan yığılmışdı ki, qorxu (vəhm) mühasibi onların sayını hesablamaqda aciz qaldığını etiraf edirdi. Cərgə meydanının hələ bir fərsəx (6 km) sahəni əhatə etdiyi vaxt əlahəzrət meydana girdi və onun nəzəri bir neçə çöl eşşəyinə (xərgur) sataşdı. O, hər addımı fələyin sürətindən iti olan külək sürətli atını həmin nişat artıran meydanda çövlana gətirərək cilovu o gürxərlərə tərəf çevirdi, onları bir qədər qovduqdan sonra ox və qılınç ilə hamısını yaralayıb yerə yıxdı.

Döyüş meydanının get-gedə genişləndiyi səhər çağından axşama qədər şah at sürməkdə və ov ovlamaqda oldu. İzzət büsatının cəmiyi iki-üç yaxın adamı şahın yanında şikara çıxmışdısa da, onlara ov ovlamaq icazəsi verilməmişdi. O həzrət bəhrami kamani hər dəfə işə saldıqca cilovdarlar iti qanadlı qartallar kimi ona dəstə-dəstə iti oxlar gətirirdilər. Qanadlarını geniş açmış o həzrətin çəkdiyi ya səbindən ahular və başqa heyvanlar çaxnaşmaya düşürdülər. Əlahəzrətin ovladığı hər bir heyvan ona yaxın olan adamlar tərəfindən sayılırdı. O gün əlahəzrətin atdığı oxlarla yüz altmış iki heyvan həlak torpağına sərildi. Şikar dairəsi daraldıqda, bəzi əmirlər və şahə yaxın adamlar rüxsət alıb cərgəyə daxil oldular. Az sonra müqəddəs ordunun müəlimlərinin, yaxın adamlarının, qorçilərin, qulamaların əksəriyyəti də izn alaraq şikara başladılar. Nəhayət, bütün döyüşçülərə rüxsət verildi. İş o yerə çatdı ki, iti qaçıqlı ahular yorulub hərəkətdən qaldılar, belə ki, piyadalar cərgəyə girib onları əlləri ilə tuturdular. Heyvanlar o qədər çoxdular ki, hesaba gəlmədilər. ... Bir qədər uzun sürən (momtəd) vaxtdan sonra, günəş qürub edərkən ahular bir qədər dincəldilər və əlahəzrət onları azad etmək qərarına gəldi, əmr etdi ki, cərgənin çöl tərəfini açıb heyvanlara yol versinlər. Artıq heç kimin onları ovlamaq cürəti yox idi. Təxminən iki-üç min heyvan belə girdabından qurtuldu və çölə tərəf götürüldü. Ertəsi gün hökm olundu ki, ovu olan hər adam ovunu şahə göstərsin. Bütün şikarları bir yerə yığıdılar və onlar müzəffər əsgərlər arasında bölüşdürüldü. Sonra oradan ov edə-edə çıxıb Xobuşan və Səməlgan yoluyla Bəhryan çölünə çatıb dayandılar” (7, 1059-1061).

İsgəndər bəy, həmçinin 1614-1615-ci illərdə Şah Abbas Gürcüstan-dan Rəştə qayıdarkən (çox böyük ehtimalla Qarabağda) böyük bir qəmərgə ovunun təşkil edilməsindən bəhs edərək yazırdı: “Şah bütün vaxt kək-

lik və turac ovlamaqla məşğul oldu, birdən-birə onun könlündən qəmərgə ovu keçdi, müzəffər əsgərlər ov heyvanlarını qovub gətirməyə yollandılar. Qəmərgəyə kök marallar (gəvəzn), Çin ahusunun belə həsədinə səbəb olan ceyranlar (ğəzal) və cürbəcür vəhşi heyvanlar yığıldı, Allahın kölgəsi olan uca məqamlı şah öz yaxın adamları ilə təmtəraqqla qəmərgəyə daxil oldu, qarşıları kəsilən heyvanları ox ilə ovlamağa başladı. Cərgə düşmən ürəyi kimi daralanda ali məiyyətdəki adamlar qaçağan ahuları əl ilə tutmağa başladılar. Şikarın çoxluğundan ovlanmış heyvanları saymaq müqayisəyə gəlmirdi. Belə ki, heyvanların sayı əzəmətli ordu döyüşçülərinin sayından on dəfəyədək çox idi (13, 1570). Hər iki təsvirdən də görüldüyü kimi halqa ovu əvvəla, əhatə etdiyi ov məkanının miqyasına və cəlb edilmiş resursların çoxluğuna görə digər ov növlərindən seçilirdi. İkincisi, ov zamanı ovlanılan heyvanların sayına görə fərqlər mövcud idi. Belə ovlar zamanı ovlanılan heyvanların sayı minlərlə ölçülürdü.

Səfəvilərin əyləncə həyatında atəşbazi adlanan oyun növü haqqında məlumatlara o dövrə aid bir çox məxəzlərdə rast gəlinir. Oyun od, atəşlə müxtəlif nömrələr icra edən oyunçu - atəşbazlar tərəfindən həyata keçirilirdi. İsgəndər bəy Münşi I Şah Abbasın 1611-1612-ci illərdə özbək padşahı Vəli Məhəmməd xanın şərəfinə İsfahanda verdiyi ziyafət və sonra Nəqşə-Cahan meydanında təşkil edilən çövkənbazi, qəbəqənbazi oyunları ilə yanaşı atəşbazi oyununu da seyr etməsi haqqında məlumat verir. O yazırdı: “Əlahəzrət zilləlallah şah o günün əksər vaxtını zahiri (suri) niğazıstan və mənəvi baharıstan olan Nəqşə-Cahan meydanında yaxın adamlar ilə çövkənbazi, qəbəqənəzi və mahir atəşbazlar tərəfindən qəribə tərzdə hazırlanan atəşbazi oyunlarında xeyli şənləndi. Bu istək və söhbət vaxtı Vəli Məhəmməd xan son dərəcədə heyrtləndi, çövkənbazi və qəbəqəndəzi oyunları bitdikdən sonar isti əl-qollu atəşbazlar onlara xanın heç vaxt müşahidə etmədiyi qəribə atəşli oyunlar göstərdilər. Atəşbazlıq şeylərinin bəzilərini padşah fillərinin ən böyüyünün belində ayaq üstündə dayanıb nümayiş etdirirdilər. Atəş yandırmaq və top atmaq vaxtı həmin iri cüssəli fil yerə yıxıldı, elə qəribə hərəkətlər etdi ki, cənab xan və şah məclisinin bütün iştirakçılarının həzz almalarına səbəb oldu” (13, 1503).

Bəhs etdiyimiz dövrdə keçirilən əyləncələrdən biri də yay aylarında insanların bir-birinin üzərinə su səpməsi ilə bağlı keçirilən əyləncələr idi. Bu barədə məxəzlərdə də geniş məlumat vardır. M.Dadaşzadə bu əyləncə-

ni hələ antik dövrdən Azərbaycanda icra olunan su ilə (quraqlıqda su arzu etmək kimi mərasimlərin əsasında yaranmış) bağlı olan “Abrizəkən” bayramı ilə əlaqələndirir. O qeyd edir ki, Orta əsrlərdə bu bayramın adətlərinə oxşar bir sıra adətlər xalq arasında şadlıq və şənlik mərasimləri kimi geniş yayılmışdı (11, 138) İsgəndər bəy Münşi öz əsərində “Su səpənlər” gününün Xosrov və Cəmşid dövründən qalma bir adət olduğuna diqqət çəkərək yazırdı: “Sərətan ayının əvvəli (22 iyun) əcəm əhlinin Kəsra (Xosrov – red. qeydi) və Cəm dövrünün adətincə “Su səpənlər” (“abpaşan”) günüdür və şah xan ilə birlikdə İsfahanın Çahar bağında su səpənlərə tamaşa etdi. Həmin gün əhali təbəqəsinin yüz min nəfərdən çox üzvü Cahar Bağ xiyabanına yığılıb bir-birlərinin üstünə su səpirdilər. Adamların və su səpənlərin çoxluğundan Zayəndərud çayı qurudu. Doğrudan da qərribə tamaşa idi (13, 1503-1504).

Sonda onu qeyd edək ki, İsgəndər bəy Münşinin “Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-aləmaraye-Abbasi)” adlı əsərində oyun və əyləncələr haqqında məlumatların nisbətən az olmasına baxmayaraq, əsərdə əksini tapan məlumatlar səfəvilər dövrünə aid bəzi oyun və əyləncələr, onların xarakterik xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Qeyd edək ki, orta əsr azərbaycanlılarının sağlamlığına, döyüş hazırlığına, peşəkarlıq, çeviklik, bacarıq, əqli tərbiyə, həyatlarının daha şən keçməsinə xidmət edən o dövrün oyun və əyləncələri, həm də ənənələrə, dəyərlərə, qonaqlara hörmət və s. kimi keyfiyyətlərin formalaşmasına yardım etmiş və bu kimi keyfiyyətlərin yaşarlılığını təmin etmişdi. Səfəvilər dövrünə aid oyun və əyləncələrin kompozisiyasında yer alan rituallar, geyimlər, dekorasiyalar, bəzəklər, oyun alətləri (küy, top, qılnc, nizə və s.), at, döyüşdürülən heyvanlar (buğa, kəl, qoç, dəvə və s.) yeməklər, içkilər və s. o dövr azərbaycanlılarını xarakterizə edən xüsusiyyətləri araşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MƏNBƏLƏR VƏ ƏDƏBİYYAT

1. Тэйлор Э. Первобытная культура. М., Политиздат, 1989. 573 с.
2. Huizinga, Johan. “Homo Ludens – Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme”, (Çev. M. A. Kılıçbay), İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1995. 272 s.
3. Ayhan D. Spor Sosyolojisi Tarihsel ve Güncel Boyutlarıyla Spor, İstanbul, Başlık Yayınları, 2010. 288 s.
4. Bahaeddin Ö. Türk mitolojisi: kaynakları ve açıklamaları ile destanlar. Atatürk

- Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. I Cilt.- Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.- 644 s.
5. Mehdiyev N. Ortaçağ Azərbaycan estetik mədəniyyəti. Bakı, "İşıq", 1986. 59 s
 6. Atabey, T. Evliyâ Çelebî Seyâhatnâmesi" nde gûy u çevgân oyunu. Turkish Studies, 2012, № 7(1), 81-86.
 7. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə-ələmərə-ye-Abbasi). Bakı, "Şərq-Qərb Nəşriyyat evi, 2010, 1144 səh.
 8. Yıldırım, İbrahim. "Türk Kültüründe Atlı Hedef Okçuluğu Olarak Kabak Oyunu ve Osmanlılardaki Görünümü", Türkler, c. 10, Ankara, 2002. s. 625-634.
 9. Azərbaycan xalq ədəbiyyatından seçmələr (Qaravəllilər, oyunlar və xalq tamaşaları). Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 312 səh.
 10. Xacə Zeynalabidin Əli Əbdü bəy. Təkmilətül-əxbar (Səfəvi dövrü – Şah İsmayıl və şah Təhmasib dövrlərinin tarixi). (Şərhlər hissəsi) - Bakı: Elm, 1996. -200 s.
 11. Dadaşzadə M. Azərbaycan xalqının orta əsr mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1985. 216 s.
 12. Mutlu Özgen, "Osmanlı Şenliklerinde Bir Gösteri Sporu; Kabak Oyunu", Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, II/1, Ocak 2010 "Kültür Tarihimizde Yarış. ss 377-393.
 13. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixə ələmərə-ye-Abbasi), II kitab (ikinci cildin ikinci yarsı) Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2014. 1400 səh.
 14. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cildə. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2006, 672 səh.
 15. Bünyatova Ş. Nizami və etnoqrafiya. Bakı, elm, 1992. 156 s.
 16. Qacar Ç. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri. B.: Nicat, 1997, 304 s.
 17. Güven Özbay, Türklerde Spor Kültürü, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2. baskı, Ankara 1992, 373 səh.
 18. Səfərname-yi Şarden. Tərcome-yi Məhəmməd Abbasi, c. IV., Tehran, h. 1336, 401 s.
 19. Бахар М.Т. Джаханмари. Ираннаме. Научный востокведческий журнал. Алматы, 2008, №1, с. 212-221.
 20. Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü (ingilisdilli tarixşünaslıqda). Bakı, Nurlan, 2003, 440 s.
 21. Venesiyalılar şah I Təhmasibin sarayında. (Mikele Membre və Vinçenso Alessandri) tərcümə, ön söz və şərhlər AMEA-nın müxbir üzvü O. Əfəndiyevindir. Bakı, Təhsil, 2005, 112 s.
 22. Путешественники об Азербайджане. Баку, «Изд.АН Азерб.ССР», 1961, 500 стр.
 23. Hasan Bey Rumlu, Şah İsmail Tarihi, çev. Cevat Cevan, Ardıç yayınları, Ankara 2004, 256 s.

24. Q.Şükürov. "Səfəvilərdə Av Mərasimləri", Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi, Yıl 1, Sayı 1, Ocak 2009, s.57-71.
25. O. Əfəndiyev. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azər nəşr, 1993, 301 s.

**Issues related to gaming and entertainment in Isgandar bay Munshi
Turkman's work named "The history of Abbas decorating the world"**

Asker Ahmad

SUMMURY

The article is devoted to the investigation of gaming and entertainment in the Safavids period on the basis of the materials that contained in Isgandar bay Munshi Turkman's work named "The history of Abbas decorating the world". Most of the gaming and entertainment taking root from our people's way of life, their residential properties, could preserve their specificity in the Safavids period. We are able to analyze the role of the gaming and entertainment in our nation's spiritual life, their functions, specific features, the extent of their distribution, the form of their implementation in various social levels, specially inside the palace on the basis of the materials reflected in the work on the shown period of time.

ОРГАНИЗАЦИОННО-ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ СТАНОВЛЕНИЯ ОРГАНОВ ПОЛИЦИИ В БУМСКОМ УЧАСТКЕ НУХИНСКОГО УЕЗДА ЕЛИЗАВЕТПОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Чингиз АХМЕДОВ*

- Ключевые слова:** министр внутренних дел, Государственный совет, Закавказский край, Нухинское полицейское управление, Бумский участок, правоохранительная система, полиция, полицейский пристав, общественный порядок, общественная безопасность.
- Keywords:** The Minister of the Internal Affairs, Government Council, Transcaucasian region, Nukhinsk Police department, Bumsk district, law-enforcement system, police, police constable, public order, public security.
- Açar sözlər:** Daxili işlər naziri, Dövlət şurası, Zaqafqaziya diyarı, Nuxa Polis İdarəsi, Bum sahəsi, hüquq-mühafizə sistemi, polis, polis pristavı, asayiş, ictimai təhlükəsizlik.

Современный Азербайджан как самостоятельное независимое государство имеет богатую историю. Часть этой истории, с начала XIX века до октября 1917 года, когда Азербайджан находился в составе Российской империи, – это и история России.

Во второй половине XIX века были разработаны, составлены и приняты многочисленные проекты, существенным образом изменившие территориальное устройство Закавказского края, к которому относилась территория современного Азербайджана, что привело данное устройство в соответствие с общероссийским административно-территориальным делением.

В Карабахском, Шекинском, Ширванском и Талышинском (Ленкоранском) ханствах на довольно первоначальном этапе сохранялась прежняя система и аппарат управления. На территории ханств размещались русские военные силы, а сами представители мест-

* Ахмедов, Чингиз Нариман оглы, заместитель начальника кафедры истории государства и права Санкт-Петербургского университета МВД России, кандидат юридических наук, доцент. Россия, 198206, г. Санкт-Петербург, ул. ЛегчикаПиллютова, д. 1, e-mail: oguzaz@mail.ru.

ных администраций были включены в состав царского руководства и выполняли указания главнокомандующего на Кавказе по военным вопросам (1, с. 288–287). К 20-м годам XIX века царская власть отказалась от услуг своих вассалов, и все ханства были упразднены. В Шекинском ханстве старое управление было заменено комендантским в 1819 году, в Ширванском – в 1820 году, в Карабахском – в 1822 году и в Талышинском (Ленкоранском) – в 1826 году.

На основании именного указа Сената от 10 апреля 1840 года «Учреждение для управления Закавказским краем» (4, Ст. 13368) территория Закавказского края была разделена на Грузино-Имеретинскую губернию с центром в Тифлисе и Каспийскую область с центром в Шамахы. Грузино-Имеретинская губерния была разделена на одиннадцать уездов (Тифлиский, Горийский, Телавский, Балоканский, Кутаисский, Елисаветпольский, Александропольский, Эриванский, Нахичеванский, Ахалцыхский и Гурийский), а в составе Каспийской области образовано семь уездов (Ширванский, Карабахский, Шекинский, Талышинский, Бакинский, Дербентский и Кубинский) (1, с. 288–289).

Очередные территориальные изменения в Закавказском крае произошли после принятия Положения «О разделении Закавказского края» от 14 декабря 1846 года. На основании этого Положения прежняя территориальная форма Закавказского края была ликвидирована, а в порядке общего управления край разделили на 4 губернии: Тифлисскую, Кутаисскую, Шемахинскую и Дербентскую (3, Ст. 20701).

Шемахинская губерния была образована из пяти бывших уездов Каспийской области: Ширванского, Карабахского, Шекинского, Талышинского и Бакинского. При этом изменились и названия этих уездов. Ширванский уезд был переименован в Шемахинский и стал губернским центром. Карабахский уезд был переименован в Шушинский, Талышинский – в Ленкоранский, а Шекинский – в Нухинский (3, Ст. 20701).

Сенатский указ от 9 декабря 1867 года «О преобразовании управления Кавказского и Закавказского края» вновь изменил территориальное устройство Закавказского края (5, Ст. 45259). Из суще-

ствующих четырех губерний Закавказского края были образованы пять: Кутаисская, Тифлисская, Бакинская, Эриванская и Елизаветпольская.

Елизаветпольская губерния с центром в городе Елизаветполь (ныне Гянджа) была образована из части Бакинской и Тифлисской губерний, и в ее состав вошли пять уездов: Елизаветпольский, Зангезурский, Казахский, Нухинский, Шушинский. Общая площадь вновь образованной губернии составила 44 тыс. кв. км.

После каждого изменения территориального устройства Закавказского края политика Российского государства осуществлялась реформирование государственных органов, на которые возлагались различные обязанности государственной важности. Одним из существенных вопросов в государственной политике был вопрос обеспечения общественного порядка и общественной безопасности внутри государства. По этой причине после каждого изменения территориального устройства происходили изменения в структуре полицейских органов и увеличивалась численность полиции.

Во второй половине XIX века происходил рост совершенных преступлений как против государства, так против личности и собственности, на что должны были обратить особое внимание вновь образованные правоохранительные органы. Закавказский край не был исключением. Для реализации государственной политики на территории края требовалось создание надежной правоохранительной системы: прокуратуры, суда и органов полиции. В отличие от прокуратуры и судебных органов, полиция выполняла многочисленные функции социального характера, такие, как контроль за своевременной уборкой урожая, охрана лесов, предупреждение пожаров и эпизоотии, строительство, ремонт и охрана мостов, переправ, сопровождение почты и др.

В первые годы существования Закавказского края полицейские органы были развиты слабо. Создание такого сложного и многостороннего аппарата, как полиция, представляло исключительную трудность, так как требовало большего труда и временных затрат для окончательной и детальной разработки. Для создания полицейских органов необходимы были ассигнования из государственной казны,

требовалось длительное согласование с другими органами власти, в том числе с министром финансов. Нормативно-правовые акты о формировании полиции, утверждение ее штатов рассматривались вначале на Государственном совете, а после одобрения императором Министерство внутренних дел имело право в той или иной местности создавать органы полиции.

Несмотря на все трудности, связанные с финансированием со стороны государства, и на нехватку высококвалифицированных кадров – чинов полиции – во второй половине XIX века, подразделения полиции появились во всех уездах Северной части Азербайджана и смогли выполнять все необходимые задачи.

Нухинское полицейское управление Елизаветпольской губернии было образовано на основании утвержденного мнения Государственного совета «О штатах Главного управления наместника Кавказского и административных учреждений Закавказского края» 3 ноября 1874 года (6, Ст. 54010). На основании этого нормативного акта в уезде по полицейской части были назначены следующие должностные лица, осуществляющие функции полиции: один уездный начальник, его помощник и два чиновника-делопроизводителя. В штате полицейского правления г. Нухи были введены должности одного бухгалтера, двух переводчиков, двух полицейских приставов. Приставам по городу дополнительно было назначено по одному помощнику. Был назначен и один смотритель за тюремным замком (7, л. 5). Два полицейских пристава обеспечивали охрану общественного порядка по уезду. При этом по штату для них не были предусмотрены личные помощники.

На содержание уездного начальника в год выделялась сумма в размере 1960 рублей. Его помощник за год получал 1175 рублей. Секретарю было установлено годовое жалование в размере 780 рублей, а содержание двух делопроизводителей обходилось казне государства в 1040 рублей.

Каждый из приставов по городу Нуха получал 800 рублей, а их помощникам жалование было установлено в размере 520 рублей. Полицейские приставы, обслуживающие уезд, в год получали 650 рублей. У смотрителя тюремного замка жалование составляло 650, а у

бухгалтера – 520 рублей. Каждый переводчик в год получал 455 рублей. Кроме жалования, начальнику уезда на разъезды платили 240, его помощнику – 180 рублей. Сумма на разъезды приставам в уезде составляла 100 рублей (7, л. 5). За содержание полиции в Нухинском уезде из казны государства в год расходовалось 11595 рублей. Предварительным следствием по преступлениям, совершенным на территории уезда, занимались три судебных следователя, находящихся в составе уездного суда (7, л. 6).

Обеспечение общественного порядка в Нухинском уезде было связано с определенными трудностями. На это прежде всего влияло его географическое расположение. Уезд занимал северную часть Елизаветпольской губернии, у южной подошвы главного Кавказского хребта, и граничил на севере с Дагестанской областью. С восточной части уезда находилась Бакинская губерния, а на западе – Закавказский округ. Нухинский уезд с прилегающими степными местностями занимал 3808,7 кв. км (9, с. 431–432).

Гористые местности Нухинского уезда и приграничное расположение других районов способствовали тому, что лица, совершившие различного рода противоправные действия как против государства, так и против личности, могли скрываться от представителей правоохранительных органов соседних регионах, таких как Кубинском, Геокчайском уезде. Также на территории уезда скрывались лица, совершившие преступления на территории Бакинской губернии. Жители соседнего региона – Дагестана – тоже укрывались от преследования со стороны правоохранительных органов в Нухинском уезде (7, л. 2 об. – 3). Согласно сообщению министра внутренних дел, Д.А.Толстого во второй половине XIX века данный уезд был местом пристанища преступников из Сибири, тех, кто совершил побег из мест отбывания наказания (7, л. 3).

На территории уезда во второй половине XIX века увеличилось количество совершенных преступлений против собственности. Неустановленными лицами наиболее часто совершались поджоги имений, кражи частной собственности. В результате совершения этих преступлений причинялся значительный материальный ущерб отдельным хозяйствам и частным лицам. Большое количество совер-

шенных преступлений оставалось нераскрытым, что негативно влияло на общую криминогенную обстановку в уезде и губернии, снижая авторитет полиции как органа государственной власти в регионе.

Как существенную причину слабой организации деятельности полицейского управления в Нухинском уезде Д. А. Толстой видел в недостаточности количества чинов полиции (7, л. 3 об.). Одной из таких местностей на территории уезда, где постоянный полицейский участок отсутствовал, несмотря на большое количество постоянно проживающего населения, было село Бум, расположенное в 50 верстах от города Нуха, у подошвы главного Кавказского хребта (10, с. 925). В рассматриваемый период в Нухинском уезде проживало 72 752 человек, из которых 35 146 являлись жителями сельской местности (7, л. 5 об.). Кроме того, в селе Бум находился минеральный источник, куда каждый год на лечение приезжали до 300 человек, что требовало обеспечения безопасности отдыхающих и контроля со стороны полиции въезда и выезда этих лиц (10, с. 925). Все это создавало определенные дополнительные трудности в организации деятельности полиции в уезде.

13 декабря 1882 года министр внутренних дел Российской империи Д. А. Толстой по просьбе главнокомандующего по гражданской части на Кавказе А. М. Дондукова-Корсакова обратился в Государственный совет с официальным письмом за № 3108 об образовании дополнительной должности полицейского пристава в Бумском участке Нухинского уезде Елизаветпольской губернии (7, л. 1).

В письме, адресованном господину Государственному секретарю «Об образовании в Нухинском уезде Елизаветпольской губернии нового пристава Бумского» (8, л. 1-2), Д. А. Толстой, ссылаясь на предоставленную А. М. Дондуковым-Корсаковым информацию, высказал необходимость введения должности полицейского пристава. Ссылаясь на рост числа совершенных преступлений в уезде, он подчеркнул необходимость увеличения чинов полиции в Бумском участке и порядок их финансирования.

По сообщениям Д. А. Толстого «Нухинский уезд Елизаветпольской губернии особенно выделяется по числу совершенных преступлений и для восстановления в нем порядка приходится прибегать к

мерам чрезвычайным, как то: постановки военной экзекуции, образованию за счет более виновных лиц временной земской стражи (за счет их собственных средств), высылке в административным порядке передержателей беглых из Сибири, а также и других преступных личностей, лишать некоторых членов общества права выбора старшин и назначить таковых от Правительства» (8, л. 2). Но, по словам министра внутренних дел, «этими мерами удастся лишь временно устранить спокойствие в уезде, спустя некоторое время число совершенных преступлений вновь возрастает» (8, л. 2 – 2 об.). Одним из способов эффективной организации деятельности полиции руководство Министерства внутренних дел видело в увеличении до необходимого количества чинов полиции, «способных обеспечивать общественную безопасность и порядок, а также предупреждать и пресекать преступления» (8, л. 2, 4).

По мнению министра внутренних дел, в селе Бум необходимо было создать постоянно действующий полицейский участок с подчинением Нухинскому полицейскому управлению. Во избежание дополнительных расходов весь личный состав Бумского участка должен состоять из полицейского пристава и его помощника. На содержание пристава планировалось расходовать 940 рублей в год, из которых 600 рублей на жалование, 160 – столовых, 180 – на приобретение квартиры и 100 – на разъезды. Приставу дополнительно выдавались деньги в сумме 250 рублей на канцелярские расходы. При этом в штате пристава не было должности канцелярского работника. Его помощник получал 520 рублей в год, из которых 400 рублей составляло жалование, а 120 рублей выделялось на приобретение квартиры. Расходы на содержание Бумского полицейского участка Нухинского уезда должны были составлять 1810 рублей в год (8, л. 4 об.).

Важным вопросом оставался источник финансирования вновь сформированного полицейского подразделения. Как показывает историческая практика формирования полицейских органов, руководство Министерства финансов неохотно соглашалось отпускать необходимую сумму из казны государства, что являлось причиной нереализованности многих проектов Министерства внутренних дел. Имея достаточный опыт создания подобных полицейских подразде-

лений, Д. А. Толстой сообщил Государственному секретарю, что «исчисленную по означенному штату издержку в сумме 1810 рублей генерал адъютант князь И.И. Дондуков-Корсаков полагает отнести на местные доходы Закавказского края» (8, л. 4).

Обращение министра внутренних дел «Об образовании в Нухинском уезде Елизаветпольской губернии Бумского отдельного пристава» Государственным советом было рассмотрено 15 января 1883 года (8, л. 27). Соединенный Департамент законов и Государственной экономии рассмотрел данное обращение, «убеждаясь, на основания содержащихся в деле сведений, в необходимости усиления полицейского надзора в Нухинском уезде Елизаветпольской губернии» (8, л. 27), и принял такое решение: «Не встречают препятствий к выделению Бумского участка сего уезда» (8, л. 27). При этом Департамент с целью экономии средств из местного дохода Закавказского края указал руководству Министерства внутренних дел отпустить «испрашиваемую на содержания учреждаемого управления сумму в размере одной тысячи восьмисот десяти рублей только с будущего 1884 года» (8, л. 27), продлив тем самым сроки формирования полицейского органа в Бумском участке еще на один год. Проект штата управления Бумского отдельного пристава был подписан Его Императорским Величеством 8 февраля 1883 года (2, Ст. 1372), что законодательно определило его штаты и порядок финансирования.

Анализ организационно-правовых основ становления отдельного пристава Бумского участка в Нухинском уезде Елизаветпольской губернии во второй половине XIX века, позволяет сделать ряд выводов.

1. Во второй половине XIX века территории Азербайджана одной из актуальных задач МВД России была задача формирования и совершенствования органов полиции, обеспечивающих эффективность охраны общественного порядка и собственности подданных, что подтверждается конкретными фактами, в том числе на примере Бумского участка Нухинского уезда.
2. Отсутствие достаточного количества средств в казне государства являлось причиной несвоевременного формирования необходимого количества полицейских органов, что в свою очередь

негативно повлияло на общую криминогенную обстановку в регионе, создавало дополнительную нагрузку для действующих чинов полиции в их повседневной деятельности, делало службу в полиции непрестижной.

Финансирование полицейских подразделений за счет губернского и краевого бюджетов ставило чинов полиции в зависимость от местных органов власти, что неоднократно подтверждалось практическим опытом их деятельности и негативно влияло на объективность выполнения возложенных на них задач.

Список использованных источников и литературы

1. История Азербайджана с древнейших времен до начала XX в. Баку: Элм, 1995.
2. ПСЗ РИ. Собр. 2. Т. 3.
3. ПСЗ РИ. Собр. 2. Т. 12. Ч. 2.
4. ПСЗ РИ. Собр. 2. Т. 15. Ч. 1.
5. ПСЗ РИ. Собр. 2. Т. 42. Ч. 2.
6. ПСЗ РИ. Собр. 2. Т. 49. Ч. 2.
7. Российский Государственный исторический архив (далее – РГИА). Ф. 1149. 1882. Оп. 9. Д. 2.
8. РГИА. Ф. 1149. 1883. Оп. 9. Д. 2.
9. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. XXI. Нибелунги – Нэффцеръ. СПб.: Типо-литография (И. А. Ефрона), 1891.
10. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. IV-А. Босъ – Бунчукъ. СПб.: Типо-литография (И. А. Ефрона), 1891.

XIX əsrin ikinci yarısında Yelizavetpol quberniyası Nuxa qəzası Bum sahəsində polis orqanlarının formalaşmasının təşkilati-hüquqi əsasları

Çingiz Əhmədov

XÜLASƏ

Məqalədə XIX əsrin ikinci yarısında Zaqafqaziya (Cənibi Qafqaz) diyarında inzibati-ərazi dəyişiklikləri, eləcə də orada polis orqanlarının xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Müəllif əsas diqqəti Yelizavetpol quberniyası Nuxa qəzası Bum sahəsində polisin yaradılması və qəzanın polis səlahiyyətlilərinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi aktların qəbul edilməsi qaydasının tarixi təcrübəsinə yönəlmişdir.

Organizational and legal bases of formation of police in the Bumsk district of the Elizavetpolsky province in the second half of the XIX century

Chingiz Akhmedov

SUMMARY

This article discusses administrative-territorial changes of the Transcaucasian region in the second half of the 19th century, and also feature of formation there of police bodies are considered. Special attention is paid by authors to historical experience of formation of police in the Bumsk district of the Nukhinskcounty of the Elizavetpolsky province and an order of adoption of the normative legal acts regulating activity of police ranks of this county.

MÜNDƏRİCAT

Rəşid MƏHƏRRƏMOV	«Pantürkizm», «panislamizm», yoxsa «panturanizm»	3
Fidan ƏLƏSGƏROVA	Çində siyasi sistem, onun fərqli aspektləri və insan hüquqlarının məhdudlaşdırılması	16
Aygun RƏŞİDOVA	Böyük Britaniya və Azərbaycan Respublikası münasibətlərinin əsas istiqamətləri	23
Bəyim ABDULLA	Rus–Çeçen müharibələrinə fərqli yanaşma: terror hədəsi yoxsa azadlıq mübarizəsi	35
Aqil ƏHMƏDOV	Azərbaycan respublikasının beynəlxalq miqrasi- ya təşkilatı (BMQT) ilə münasibətlərinin dina- mikası	44
Taleh ƏLİYEV Leyla HƏSƏNOVA	Kərimli və Padar abidələri haqqında (Oğuz rayonu)	61
Hicabə SADIQOVA	XIX əsrin II yarısı–XX əsrin əvvəllərində Bakı şəhərinin infrastrukturunda baş verən dəyişiklik- lər və Şollar su kəmərinin cəkilişi haqqında	75
Yusif FƏRZƏLİYEV	Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətin- də kənd əməkçilərinin ictimai- siyasi və əmək fəallığı (1965-1980)	87
Заяп ГАСАНОВ	Табити– верховная богиня скифов	94
Aslan XƏLİLOV	Həbib Cəbiyev və Azərbaycan SSR-də "Milli tə- mayül" 1926-1927-ci illərdə	104

Aydın MİRZƏZADƏ	Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinası və ermənistanın işğalçılıq siyasəti	115
Xatirə QƏHRƏMANOVA	XX əsrin əvvəllərində Ukraynada təhsil alan azərbaycanlı tələbələrin İctimai-Siyasi fəaliyyəti və təşkilatlanması tarixindən	126
Günəl İSMAYILOVA	Misir tarixçisi Əbül-Mühsin Cəmaləddin Yusif Bin Təğribərdinin “Ən-nücum Əz-zahira fil mü-lük misr val Qahirə” (“Misir və Qahirə padşahlarının parlaq ulduzları”) əsərində Azərbaycan Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin fəaliyyətinə dair məlumatlar	138
Умид ИСМАЙЛОВ	Рассмотрение научных трудов по государственности Азербайджана XV – XVI веков в советской историографии.....	148
Həmidə ƏHMƏDOVA	Azərbaycanın “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramında iştirakı.....	158
Əsgər ƏHMƏD	İsgəndər bəy Münşi Türkmanın “Dünyanı bəzə-yən Abbasın tarixi (Tarixe-aləmaraye-Abbasi)” adlı əsərində oyun və əyləncələrə dair məsələlər.	170
Чингиз АХМЕДОВ	Организационно-правовые основы становления органов полиции в Бумском участке Нухинского уезда Елизаветпольской губернии во второй половине XIX века	186

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Elmi Əsərlər»ində çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır.*

1. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir.
2. Məqalədə üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində açar sözlər verilməlidir.
3. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.
4. Məqalələrin mətnləri 1 intervalla Times New Roman – 13 ölçülü şriftlərlə yığılmalıdır.
5. Məqalə haqqında redaksiya heyəti üzvlərindən ən azı birinin, həmin sahə üzrə mütəxəssisin rəyi və müvafiq elmi müəssisənin Elmi Şurasının protokolundan çıxarış olmalıdır (bunlar məqalə nəşr olunarkən göstəriləcəkdir).
6. Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

Qeyd: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

ELMI ƏSƏRLƏR
2017, cild 63

SCIENTIFIC WORKS
2017, volume 63

ТРУДЫ
2017, том 63

Formatı 60x90 ¹/₁₆. F.ç.v. 12,5.

Tirajı 500

«Turxan» NPB MMC